

Den svenske hærs storm på København natten mellem den 10. og 11. februar 1659 er en afgørende begivenhed i Københavns og Danmarks historie. Det drejede sig ikke kun om byens overlevelse, men om selve den dansk-norske stats fortsatte beståen, for den svenske konge ønskede at udslutte det dansk-norske rige fra det europæiske landkort.

Mange spørgsmål melder sig: Hvordan lykkedes det de københavnske forsvarere at holde skansen mod den overlegne svenske hær? Hvad vidste den svenske hær om hovedstadens befæstning, og hvad vidste forsvarerne om de svenske angrebsplaner? Hvordan var hovedstadens forsvar organiseret og hvordan fungerede hovedstadens bysamfund i 1659?

Udenrigspolitisk overlevede Danmark-Norge som selvstændig stat, men indenrigspolitisk påvirkede de københavnske borgeres rolle i belejringen og forsvaret af hovedstaden den senere samfunds- og forfatningsmæssige udvikling. Efter belejringen brød det gamle adelsvælde således sammen og enevælden blev indført.

I bogen behandler en række førende svenske og danske forskere disse spændende spørgsmål og kommer med deres bud på, hvad der egentlig skete i København under og efter den svenske belejring.

København

4137061088

101 KØBENHAVNS KOMMUNE
bibliotek.kk.dk

Stormen på København

Den svenske belejring 1658-1660

Peter Wessel Hansen & Leon Jespersen (red.)

HB
VO

Stormen på København

- den svenske belejring 1658-1660

Redigeret af

Peter Wessel Hansen & Leon Jespersen

København. Kultur og Historie bd. 1
udg. af Københavns Stadsarkiv

København. Kultur og Historie bd. 1, 2009
1. årgang
Red.: Peter Wessel Hansen & Leon Jespersen
Ansv.: Peter Henningsen

Sats og tryk: Øko-tryk ApS, Skjern
Omslag: Julian Gudmundsson
Copyright: Københavns Stadsarkiv og forfatterne

Printed in Denmark
ISBN 978-87-89457-27-7

København. Kultur og Historie (tidligere Historiske Meddelelser om København) udgives af Københavns Kommune ved Københavns Stadsarkiv. Årbogen bringer artikler om alle sider af hovedstadens historie. Årbogen er medlemsskrift for Selskabet for Københavns Historie.

Abonnement på årbogen eller køb af enkeltteksemplarer kan ske ved henvendelse på stadsarkiv@kff.kk.dk eller til Ilce Petreski på tlf. 33662376. Ældre årgange kan rekvireres sammesteds.

Artikler fra årgangene 1907-2004 findes med enkelte undtagelser digitaliseret på www.absalon.nu.

København. Kultur og Historie henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for hovedstadens historie. I årbogen bringes artikler af både historikere, etnologer, arkæologer og andre historisk interesserede skribenter.

Artikelforslag bedes sendt elektronisk til Peter Henningsen på pehenn@kff.kk.dk. Alternativt på diskette eller cd-rom vedlagt udskrift, som sendes til Københavns Stadsarkiv, Rådhuset, 1599 København V, att.: Peter Henningesen. Skrivevejledning kan rekvireres hos redaktøren på ovenstående e-post-adresse eller på tlf. 33662333. De indsendte bidrag underkastes fagfællebedømmelse

Forsidebilledet:

'Studenternes udfald under Københavns belejring 1658', olie på lærred, udført af Vilhelm Rosenstand 1889 (Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg).

Indhold

Forord	5
<i>Peter Henningsen</i>	
1. Indledning.....	7
<i>Leon Jespersen</i>	
2. Belejringen og stormen på København set fra et svensk perspektiv	25
<i>Lars Ericson Wolke</i>	
3. Som om de skulle besidde og bebo den i 100 år.....	39
Fæstningslejren Karlstad <i>Maria Kargaard</i>	
4. At forsvare København 1658-1660	57
<i>Gunner Lind</i>	
5. Magtens bastioner.....	79
Københavns befæstning under belejringen <i>David Høyer & Jens Ole Christensen</i>	
6. Den æreløse spion.....	97
Erik Dahlbergh og den svenske hærs efterretningsvirksomhed <i>Peter Ullgren</i>	
7. Den københavnske privilegiesag og 1600-tallets strukturændringer	117
<i>Leon Jespersen</i>	
8. Københavns byvåben i lyset af begivenhederne 1658-1660	147
<i>Nils G. Bartholdy</i>	
9. Det københavnske patriciat 1600-1660	157
Et socialt og kulturelt signalement <i>Thomas Lyngby</i>	
10. Fødevarerforsyning og prisregulering under Københavns belejring	169
<i>Peter Wessel Hansen</i>	
11. Svenskerne er ikke til at stole på	181
Anti-svenske følelser i samtidige fremstillinger af Københavns belejring <i>Jens Chr. V. Johansen</i>	
12. Stormen på København som kunstmotiv	191
Fra samtidens prospekter til eftertidens hyldest <i>Søren Mentz</i>	
Litteratur	207
Bidragydere.....	216

Forord

Peter Henningsen

Siden 1907 har Københavns Stadsarkiv udgivet *Historiske Meddelelser om København*, først som hæfter, der kom med flere numre om året og siden 1960 som årbog med blandet indhold. I 1986, 1999 og 2001, og kontinuerligt fra 2004, er årbogen udkommet som en tematiseret antologi, hvor hver årgang har behandlet sit specielle emne. Således også i år, hvor temaet er den svenske belejring af København 1658-1660. Fra og med i år har vi desuden valgt at begynde på en frisk og omdøbe årbogen til *København. Kultur og Historie*. Noget nyt er det også, at indsendte artikler af videnskabeligt indhold underkastes såkaldt fagfællebedømmelse eller peer review.

Vi har længe været af den opfattelse, at der skulle noget nyt til. Årbogens gamle titel var noget 'altmodisch'. Det gik op for os, at mange fandt bogens navn underligt og lidt kringlet, endda noget tyskinspireret (*Historische Mitteilungen von Kopenhagen*). Og det er nok ikke helt forkert, eftersom dansk historieforskning i tiden omkring 1900, hvor årbogen blev til, var præget af den tunge, tyske historikertradition. Det er dansk historieforskning ikke længere og vi har derfor taget denne kritik ad notam og ændret bogens titel til noget mere tidssvarende.

Det er ikke nogen nem opgave, at finde på en god og rammende titel til en årbog og det tog os nogle år at indse, at den bedste titel nok var den enkleste og den, der var mest ligetil. Det er baggrunden for, at årbogen nu hedder *København. Kultur og Historie*.

Noget nyt er det også, at vi i år har en gæsteredaktion, idet årets årbog ikke er redigeret af undertegnende, som den ellers har været siden 2003, men af Peter Wessel Hansen, der er arkivar ved Stadsarkivets IT-arkiv og Leon Jespersen, der er arkivar og seniorforsker ved Rigsarkivet. De har gjort et stort og flot stykke arbejde, og det skal de have tak for. Det er altså ikke kun årbogen, der har skiftet navn, vi har også indført nye redaktionelle principper, således at der gives lejlighed til, at folk "udefra" også i fremtiden kan optræde som gæsteredaktører.

Når vi nu begraver den gamle *Historiske Meddelelser om København* og erstatter den med den nye *København. Kultur og Historie*, ønsker jeg, at den nye årbog må få et langt og godt liv i årene fremover. I en tid med tidsskriftkrise, hvor de traditionelle abonnenter i stigende grad falder fra - det gælder for mange af de historiske tidsskrifter generelt - så er det en trøst at kunne sige, at vores årbog har en støt og vedholdende kreds af abonnenter, som gør, at vi stadig tror på, at den har en fremtid.

Jeg vil gerne her benytte lejligheden til at takke vore mange trofaste abonnenter og *Selskabet for Københavns Historie*, der bruger årbogen som medlemsskrift for sine medlemmer. Uden Selskabets og medlemmernes trofaste støtte, var der næppe grundlag for at udgive en årbog om Københavns kultur og historie.

Peter Henningsen
Københavns Stadsarkiv

1 Indledning

Leon Jespersen

Natten mellem den 10. og 11. februar 1659 stormede den svenske hær København efter at have belejret byen i et halvt år. Hovedstadens indbyggere og soldater tilbageviste angrebet, der blev blodigt for den svenske hærs vedkommende. Tabstallene er meget usikre, men man har skønnet, at angriberne mistede flere hundrede mand, mens forsvarerne kun mistede 10-12.¹ Men hvorfor mindes denne begivenhed for 350 år siden og udgive et temanummer om den? For at besvare dette skal der kort ses på krigens baggrund og forløb, jubilæers funktion, og hvordan stormen på København behandles i de følgende artikler.

”Den onde nabo”

Stormen på København i februar 1659 var kulminationen på den anden Karl Gustav krig (august 1658 - maj 1660). Den var en fortsættelse af den første Karl Gustav krig, som udspillede sig i perioden juni 1657 – februar 1658, og som igen kan ses som en fortsættelse af Torstenssonfejden 1643-45. Mens Karl 10. Gustav begyndte – eller genoptog – krigen i august 1658 uden krigserklæring, var det Danmark, der erklærede Sverige krig i juni 1657.² Historikere har ofte diskuteret, om den danske krigserklæring i 1657 var fornuftig eller uovervejret, og hvem der havde ansvaret for nederlaget?³ Krigserklæringen var ment som en revanche for Sveriges sejr og freden i Brømsebro 1645 efter Torstenssonfejden, som Sverige indledte uden krigserklæring. Ved freden i 1645 måtte Danmark afstå Gotland og Øsel samt stille Halland som pant til Sverige i 30 år. Af norske landskaber blev afstået Jemtland og Herjedalen.

Torstenssonfejden (1643-45) var blandt andet udløst af Christian 4.s modarbejdelse af Sveriges interesser under 30-årskrigen, og krigen afspejlede dybest set den gamle rivalisering mellem Danmark og Sverige om førerpositionen i Norden. Krigen blev set som uretfærdig, fordi Sverige havde angrebet uden en krigserklæring. Derfor blev fredsbetingelserne også anset for uretfærdige. Til det væbnede opgør bidrog også uenigheder om Øresundstolden,

Jus Feciale
 Armatae Daniæ,
 Additâ brevi delineatione gravissima-
 rum causarum, quibus
 Sacra Regia Majestas Daniæ,
 Norwegiæ, Wandalorum,
 Gothorumq; &c.

Injectæ necessitatis telo impulsâ

Regi Carolo Gustavo & Regno Sve-
 ciæ, post intolerabiles injurias & damna
 illata, spretasq; à Svecis æqvissimas Pacis con-
 ditiones bellum terrâ mariq; per Fecialem,
 propitio Gentium jure, indicit, & omnem
 ex viciniâ amicitiam re-
 mittit.

H A F N I Æ,

Typis PETRI MORSINGII, Reg. & Acad.
 Typogr. ANNO 1657. 1. Junij.

*Da Danmark erklærede Sverige krig i 1657, udsendtes et skrift, Jus Feciale, der begrundede krigen. Skrif-
 tet var et irritationsmoment i Sverige, der med artikel 26 i Roskildefreden fik indføjret en bestemmelse om,
 at skriftet skulle destrueres, og at det ikke mere måtte sælges eller trykkes. Fra svensk side havde man også
 krævet, at tapeter, der vanærede Sverige, enten skulle brandes eller overmales (Rigsarkivet, Tyske Kancelli,
 Udenlandske Afdeling A II. Foto: Leon Jespersen).*

herunder hvem den svenske toldfrihed omfattede, og hvordan svenske skibe
 skulle dokumentere deres last samt visiteres. Torstenssonfejden er derfor også
 blevet kaldt for Øresundstoldkrigen, og fortsat dansk-svensk strid om Øre-
 sundstolden var også en af grundene til den danske krigserklæring i 1657.⁴

Den første Karl Gustav krig (juni 1657-februar 1658) må derfor ses i forlængelse af Torstenssonfejden. Samtidig med den danske krigserklæring 1. juni 1657 udsendte den danske regering et skrift, *Jus Feciale*, hvori man begrundede krigen.⁵ Tidspunktet for en revanchekrig syntes velvalgt, fordi Sverige var militært engageret i Polen. Omvendt var Danmark ikke særlig godt forberedt på en krig. Det er ikke udtryk for bagklogskab, men bygger på en samtidig vurdering af den svenske gesandt i København, Magnus Durell. Han indberettede om muligheden af et dansk angreb, så den svenske konge var velunderrettet og derfor heller ikke særlig overrasket, da krigserklæringen kom.⁶

Imod forventning kunne Karl 10. Gustav hurtigt frigøre sig af krigen i Polen. Dels var kampene mere eller mindre gået i stå, så den danske regering skønnede forkert, dels var det også usædvanligt at forlade en uafsluttet krig. I lyn tempo rykkede den svenske hær op gennem hertugdømmerne og Jylland og videre over de tilfrosne bæltter, så den svenske hær hurtigt nærmede sig en uforberedt hovedstad. Efter denne dristige march, der blev kendt over store dele af Europa, måtte den danske regering vælge mellem en fortsat, svensk fremrykning mod den militært uforberedte hovedstad eller hårde fredsvilkår. Det var baggrunden for den panikagtige fred, Danmark indgik i Roskilde den 26. februar 1658. Her skulle Danmark afstå Skåne, Halland og Blekinge, Hven og Bornholm og af norske landskaber Bohuslen og Trondhjem Len, så Norge blev skåret over. Af andre fredsvilkår kan nævnes, at Danmark også skulle udlevere 2.000 ryttere til Sverige.⁷

Efter Roskildefreden forhandlede Danmark og Sverige i foråret 1658 om et forbund og om fortolkning samt gennemførelse af fredsbestemmelserne. Forhandlingerne var præget af stor uenighed. Danmark overholdt ikke fuldt ud kravet om udlevering af ryttere; det var den formelle grund til Sveriges genoptagelse af krigen. Reelt fortrød Karl 10. Gustav efter Roskildefreden i februar 1658, at han ikke havde fortsat krigen. De svenske tropper havde efter fredsslutningen forladt Sjælland, men stod stadig på andre danske øer. Karl 10. Gustav afsejlede den 6. august 1658 med tropper fra Kiel og steg dagen efter i land i Korsør. Herefter rykkede han hastigt frem mod København for at udslette Danmark som et selvstændigt land. Den svenske konge havde vidtgående planer med Danmark. Det skulle deles i guvernementer, København skulle jævnes med jorden og Malmø gøres til Øresunds store orlogshavn, ligesom der også var planer om at flytte hovedstaden fra Stockholm til Göteborg.⁸

Den 11. august 1658 begyndte belejringen af København. Helt effektivt var den ikke. Der var huller i ringen, der omsluttede København, og ved den hollandske flådes undsætning af byen 29. oktober 1658 blev der tilført større mængder forsyninger.⁹ Den svenske hærledelse oprettede lejren Karlstad ved

Brønshøj, men var delt i spørgsmålet om tidspunktet for et angreb. Nogle ville angribe straks; andre – blandt dem kongen – ville vente. Det sidste synspunkt sejrede, så Københavns forsvarere fik tid til at udbygge fæstningsværkerne. Det betød også, at svenskernes tidligere indsamlede oplysninger blev delvis forældede, og sammen med forsvarernes underretning om det forestående angreb bidrog det til, at stormen på hovedstaden mislykkedes. Sverige oplevede også militær modgang på andre fronter, efter at hjælpetropper fra kurfyrsten af Brandenburg, Østrig og Polen i efteråret 1658 drog op gennem Jylland, mens de svenske styrker i første omgang trak sig tilbage til Frederiksdal (Fredericia).

Ved at storme København ville den svenske hærledelse vende udviklingen. I fæstningslejren Karlstad samledes betydelige troppestyrker, omkring 9.-10.000 mand. Klokkeren 1 om natten mellem den 10. og 11. februar angreb den svenske hær, men efter flere timers kamp, måtte den trække sig tilbage ved syvtiden om morgenen. Belejringen blev opretholdt, men svenskerne forsøgte sig ikke med nye stormangreb.

Marchen over isen, der i Sverige er kendt som ”tåget över bält”, og tiden efter Roskildefreden (februar 1658) frem til stormen på København (februar 1659) betegnede højdepunkterne på Sveriges magt. Herefter krakelerede stormagten. Allierede tropper fra Brandenburg, Polen og Østrig kontrollerede snart hele Jylland. I marts 1659 opgav svenskerne Frederiksdal og trak sig tilbage til Bjersdal. I maj 1659 trak de sig tilbage til Fyn. Bornholmerne havde i december 1658 gjort oprør mod de svenske besættelsesstyrker og dræbt kommandanten, Printzensköld, og i Norge blev Trondhjem tilbagerobret.

I oktober 1659 samlede den danske konge styrker i Kiel, der i slutningen af måneden blev sejlet til Kerteminde, hvor en nederlandsk flåde også landsatte hjælpetropper. De danske og nederlandske soldater forenede sig i Odense med de kejserlige, allierede hjælpetropper, der var sat over Lillebælt og gået i land ved Middelfart. Den svenske hær trak sig tilbage til det befæstede Nyborg. Her blev den både bombarderet fra sø- og landsiden, og den 14. november blev den svenske hær slået ved Nyborg og kapitulerede dagen efter. Det var det største militære nederlag, Karl 10. Gustav led i sin regeringstid.

Trods hjælp og fremgang var situationen heller ikke ukompliceret set fra et dansk synspunkt. Efter den mislykkede storm på København havde svenske styrker erobret flere danske øer (Langeland, Møn, Falster og Lolland), samarbejdet med hjælpetropperne var konfliktfyldt, soldaterne plyndrede og hærgede, men den danske regering var også utilfreds med deres passivitet på fronten. Og i sommeren 1659 forlod en del af dem Jylland for at blive benyttet i Pommern. Desuden fik Danmark og Sverige i stigende grad dikteret

fredsbestigelserne fra de europæiske stormagter.

De udenlandske troppers medvirken afspejlede, at konflikten mellem Danmark og Sverige var blevet et internationalt anliggende, som de store søfartsnationer (Nederlandene, Frankrig og England) blandede sig i. Fredsbestigelserne ved freden i København 27. maj 1660 var i vid udstrækning dikteret af dem ved de forudgående "Haagerkoncerter", det vil sige ved møder mellem de store søfartsnationer i Haag i sommeren 1659.

Ved disse møder bestemtes det, at den kommende fred skulle bygge på Roskildefreden med enkelte ændringer. Blandt andet at Trondhjem Len og Bornholm kom tilbage til Danmark og Norge, mens Danmarks øvrige afståelser i Roskildefreden blev gentaget i 1660-freden. Både Sverige og Danmark var skuffet.

Samfundsmæssige forhold

Da historikeren Erik Kjersgaard for omkring 25 år siden producerede en fjernsynsserie om Danmarks historie, sluttede den blandt andet med konklusionen, at det var overraskende, at Danmark fortsat bestod som et selvstændigt land. Stormen på København må have været en af de episoder, han havde i tankerne. Det ses tydeligt af historikerens behandling af begivenheden, der ofte kaldes Danmarks skæbnetime.

Stormen på København blev ikke kun en milepæl i Danmarks udenrigspolitiske historie, den kan også forbindes med store indenrigspolitiske forandringer. En måneds tid efter afvisningen af det svenske angreb på København fik hovedstaden nye privilegier (24. marts 1659),¹⁰ der gav borgerne fik andel i adelens privilegier, ligesom København fik status af en fri rigsstad og en rigsstand. Det betød, at byen nu skulle inddrages, når der skulle drøftes noget, der angik hele riget. Der blev oprettet en forsamling på 32 mænd, der kan ses som forløber for en senere tids borgerrepræsentation, og 1½ år senere – ved stændermødet i efteråret 1660 – led adelsvælden skibbrud. Kongen fik efterfølgende enevældig magt, og adelens forrettigheder blev erstattet af et nyt privilegiesamfund, hvor standssamfundet indgik i et rangssamfund, men hvor Københavns privilegier og politiske indflydelse samtidig blev udhulet.

For over 100 år siden så historikeren J.A. Fridericia det oplagte i at behandle den uden- og indenrigspolitiske udvikling samlet.¹¹ Krigene havde virket som en katalysator, der havde fremskyndet nogle strukturændringer, der længe havde været undervejs, og som både påvirkede forholdet mellem stænderne og mellem stænder og kongemagt.

Krigene havde i praksis givet kongen en friere, mere selvstændig stilling over for rigsråd og stænder, ligesom fordelingen af krigens store byrder havde rettet søgelyset mod rimeligheden og retfærdigheden i det eksisterende,

statiske privilegiesamfund. Adelen skattefrihed og principielle fritagelse for at bære de ekstra byrder stod efter mange uadeliges opfattelse i skærende kontrast til deres mangelfulde opfyldelse af standens militære pligter, der var modydelsen for dens omfattende privilegier. Desuden var der sket en ændret fordeling i samfundet af kundskaber, kvalifikationer økonomiske ressourcer.

Mange uadelige havde erhvervet kundskaber og færdigheder, der kvalificerede dem til embeder, som de imidlertid var udelukket fra, fordi de var forbeholdt adelen. Og mange borgere havde også opnået en velstand, der gav dem økonomiske muligheder for et øget forbrug, men hvor "luksuslove" regulerede og begrænsede forbruget for hver stand. Med denne omfordeling af kvalifikationer og økonomiske ressourcer var stændersamfundet blevet en spændetrøje, der ikke blot blev opfattet som forældet, men også som urimelig, fordi den dels ad lovgivningens vej stillede sig hindrende i vejen for uadeliges karriere og livsførelse, dels byggede på et funktionelt begrundet privilegiesystem, hvis grundlag og relevans var diskutabelt.

Kongemagten drog også fordel af borgernes velstand og ikke mindst af dens likvide kapital. Det højere borgerskab – patriciatet – leverede varer og ydede kredit og lån til kronen. Det kunne også, som det var tilfældet med brødrene Gabriel og Selio Marselis kombinere det med rollen som producenter (skibsbyggere), og patriciatet kunne i det hele taget optræde i forskellige kombinationer af leverandører, producenter og statskreditorer. Ikke mindst havde kronen fordel af, at borgerskabet kunne stille ressourcer til rådighed på det sted, i den form og på det tidspunkt, som behøvedes. Det gav dem en helt central position og indflydelse, som især Johan Jørgensen har skildret.¹² Patriciatet har uden tvivl trukket i trådene i kulissen, men af og til træder det også frem på scenen. Det var blandt andet tilfældet, da Karl 10. Gustav i august nærmede sig København; Jens Lassen og Henrik Müller var yderst centralt placeret. Den sidste videresendte den 9. august 1658 det københavnske bystyres privilegieforslag til kongen – med ændringer. Johan Jørgensen så den efterfølgende statsomvæltning og enevældens indførelse som statskreditorernes overtagelse af fallitboet.

Det eksisterende samfund byggede på en opdeling i stænder, der udførte hver sin funktion, og som følge heraf også nød forskellige rettigheder, altså et samfund baseret på en lovfæstet ulighed. Den ændrede økonomiske lagdeling, der ikke mindst var kommet Københavns borgere til gode, kunne i princippet hverken begrunde eller underminere den eksisterende stænderdeling, men i praksis kunne der være en klar sammenhæng mellem økonomiske midler og mulighederne for at erhverve kvalifikationer – f.eks. på dyre udlandsrejser – og reelt benyttede adelen også ydre tegn såsom dyre klædedragter, overdådige fester med mere til symbolsk at adskille sig fra andre stænder.

Med en ændret fordeling af økonomiske ressourcer måtte adelen kunstigt – ad lovgivningens vej – monopolisere forskellige former for ydre optræden i klædedragt og ved forskellige sammenkomster som barsel, bryllupper og begravelser. Forbrug skulle signalere status, og statskonsumtionen samt demonstrationen af symbolsk magt kan opfattes som en defensivforanstaltning i adelens omstilling fra krigeradel til embeds- og hofadel. Men luksuslovgivningen og begrænsningen af især uadeliges forbrug blev også opfattet som urimelig, og der udspandt sig en ”kamp på symboler”, der afspejlede borgernes sociale ambitioner, men som af mindrebemidlede kunne opfattes som en social tvang.

Hvis adelen ikke opfyldte forudsætningerne for privilegierne, og uadelige desuden til dels måtte overtage dens forsvarsfunktion, kunne det give anledning til krav om andel i adelsprivilegier (f.eks. skattefrihed) eller adling. I adelsvældens tid kunne uadelige ved deres skattebetaling forvente at blive forsvaret, og i Sverige møder vi holdningen hos bønderne – enten at blive forsvaret eller beskattet, men ikke at de både skulle yde militærtjeneste og betale skat.¹³ Flere af disse udviklingslinjer var i høj grad relevante for borgerne i København, der i stigende grad var blevet landets centrum, også hvad gjaldt kvalifikationer og økonomiske ressourcer.

I det danske stændersamfund var det nærmest umuligt at bevæge sig fra en stand til en anden. Adling var en sjældenhed, og adelen fik sit største tilskud ved indvandring – og naturalisering – af udenlandske adelige. Kongen kunne ifølge håndfæstningen adle, hvis han enten indhentede det adeliges rigsråds accept, eller hvis man gjorde sig fortjent til det ”på marken”, det vil sige slagmarken.¹⁴ Det kan opfattes som en brug af denne ret, da Frederik 3. den 10. august 1658 – ved belejringens begyndelse - udstedte en forordning, at enhver der optrådte ”mandligen og tapperligen i denne store fare” ville blive adlet, ligesom Københavns privilegier af 24. marts 1659 og tildelingen af adelsrettigheder til Københavns borgere kan ses som en belønning for deres forsvarsindsats.¹⁵

Adelen havde således stadig vanskeligere ved at legitimere sin magt både retligt (med hensyn til funktion og privilegier) og symbolsk (gennem pragt-udfoldelse). Siden Kejserkrigens tid voksede den meritokratiske tankegang, at det var meriter, kvalifikationer, der skulle være grundlaget for embedsbesættelser med mere. Den meritokratiske tanke stod i skærende kontrast til grundlaget for det eksisterende stænder- og privilegiesystem, når den rummede budskabet, at man ikke var noget i kraft af fødsel, men kunne blive noget i kraft af erhvervede kvalifikationer. Og når uadelige stænder foreslog et landeværn, bemanded med ikke-adelige, blev adelsvældens samfundsstruktur også direkte angrebet med hensyn til adelens hovedfunktion og modydelsen

for dens privilegier. Denne udviklingslinje kulminerede i 1659, fordi Københavns privilegier - og borgernes andel i adelige privilegier - kan ses som kongens tak for borgernes militære indsats under Københavns belejring.

At borgernes og studenternes indsats efterfølgende er blevet tillagt (for) stor vægt, er én ting, en anden er, at (nogle i) samtiden anså det for rimeligt, at det århundreder gamle privilegiesystem blev gennembrudt, og at hovedstadens borgere opnåede adelsrettigheder. Formelt faldt adelsvælden i 1660, men året før var der med Københavns privilegier – kort efter stormnatten – slået hul på den etablerede, statiske samfundsorden.

I forskningen har man peget på indre og ydre årsager til adelsvældens fald. Til de standsinterne faktorer hører ældre forsknings fremhævelse af adelens degeneration, dens fåtallighed og slægtsmæssige tilbagegang. Degenerationsteoriene er skrinlagt, men de demografiske forhold kan have spillet ind. Den danske adel var lukket for tilgang nedefra og er blevet sammenlignet med en indisk kaste. Tilgang kom fra udenlandsk adel. En sådan adel vil ikke alene gå tilbage numerisk, men får heller ikke tilgang af veluddannede nedefra. Ved at knytte embedsrekruttering til en (næsten) lukket stand, kan standen også havne i et ”kvalifikationsunderskud”, at der ikke var tilstrækkeligt med dygtige kandidater, eller at de ikke var dygtige nok. Hermed er vi allerede ovre i de ydre forhold.

Til de ydre faktorer kan man henregne samfundsstrukturelle ændringer, der dels omfatter forholdet til andre stænder – primært til borgerstanden – dels statsmagtens vækst og ændrede krav og behov. Det er et noget mere kompliceret emne, men generelt afhang adelens fortsatte position som elite – og privilegeret med særrettigheder – af, om samfundet anså dens privilegiegivende funktion som vigtig, og vigtig nok i forhold til privilegierne, om det omgivende samfund fandt udøvelsen af denne funktion tilfredsstillende, og om man anså det for rimeligt, at denne funktion var monopliseret hos en afgrænset gruppe.

Stormnatten den 10.-11. februar 1659 viste, at ikke-adelige udførte adelens privilegiebegrundende funktion, og at de ønskede del i adelsprivilegierne. Men bag det hele lå også et mere udbredt ønske om lighed i pligter og rettigheder, og en almindelig utilfredshed med adelens udøvelse af sin forsvarsfunktion. På stændermødet i 1660 blev disse tanker udfoldet, og den efterfølgende enevælde svarede næppe til borgernes forestillinger og ønsker. De behøvede blot at se på nabolandet Sverige med dets stænderforfatning.

Formålet med jubilæer?

Jubilæer har ligesom rejsning af monumenter en symbolværdi, der varierer over tid, fordi den tager farve af eftertidens dagsaktuelle spørgsmål og indgår

i en stadig skiftende erindring. Dagsaktuelle spørgsmål gives via mindefester eller monumenter en kontinuitet bagud i tid, så fejring af jubilæer er en yderst aktiv handling. Blot et ganske kort blik på fejringerne af stormen på København kan illustrere den forskelligartede udnyttelse af begivenheden.

To år efter stormen på København - den 9. januar 1661 - gjorde Frederik 3. den 11. februar til en årlig, national taksigelses- og helligdag, der skulle helligholdes med musik og klokkeringning som andre helligdage til minde om, at den svenske konges storm på København "med stor Ruin blev afslagen".¹⁶ 1766 blev helligdagen imidlertid afskaffet som upassende, da den danske prinsesse Sophie Magdalene blev gift med den svenske kronprins Gustav (den senere Gustav 3.).

I 1859 blev det mislykkede stormangreb på København imidlertid fejret ved nogle stort anlagte festligheder. Det spændte forhold til Tyskland - på grund af den tilspidsede situation i hertugdømmerne - kastede slagskygger ind over festlighederne, men prægede også symbolværdien. I 1859 var det ikke sejren over den svenske hær i 1659, man fejrede, men nationalfølelsen og viljen til at forsvare landet i lyset af truslen sydfra. I en tale ved festlighederne hævdede inspektør C. Brix, at hver mand blev en helt, og hver kvinde en mand!¹⁷ Modstanden i 1659 var et efterlignelsesværdigt forbillede, der havde en opdragende funktion, der skulle fremme forsvarsviljen og nationalfølelsen, og forsvarerne fungerede - på moderne dansk - som rollemodeller.

Ved at fejre dette og kampen for frihed udgjorde Sverige i 1859 ikke et fjendebillede, men var i stedet blevet til en ven, som man i skandinavismens ånd ventede sig hjælp af. Skandinavismen og den nordiske forbrødring blev under festlighederne hyllet i flere sange, og der blev udbragt skåler for den svenske konge, Oscar 2. Symptomatisk blev der også skålet for kongehuset, hæren, flåden og borgerrepræsentationen. På en undertiden lidt anstrengt facon blev det nordiske aspekt fremhævet i flere taler.¹⁸

I 1859 blev festlighederne samtidig benyttet til at fejre borgernes opgør med adelsvælden, hvor enevælden ses som en nødvendig parentes i udviklingen. Det var ganske bevidst, at enevælden udstedte flere rangforordninger den 11. februar, datoen for stormen på København.¹⁹ Enevælden havde i 1859 udspillet sin rolle; nu var det folket selv, der skulle løfte opgaverne efter dens afskaffelse. Uenighed er et naturligt element i et demokratisk samfund, men uenigheden blev set som en styrke i den fælles front mod den truende fare fra syd. Festlighedernes fejring af friheden var derfor også en hyldest til demokratiet.

I 1909 - 250-året for stormen på København - var festlighederne også præget af forholdet til Tyskland og Sverige. Tyskland var fortsat fjenden, som det afspejlede sig i samtidens debat om Københavns befæstning mod landsi-

den. Men forholdet til Sverige var ganske anderledes end i 1859. Sverige var ikke kommet Danmark til hjælp i 1864, hvad der gav den politiske skandinavisme dødsstødet. Svensk politik var omkring 1900 ydermere præget af en tysk-venlig holdning, og selv om skandinavismen i en økonomisk, handelsmæssig og kulturel skikkelse oplevede en opblomstring omkring 1900, udspandt der sig en industriel kappestrid mellem de to lande, der også afspejlede sig i den statuemani eller statuekrig, der prægede Europa på dette tidspunkt.²⁰ På den ene side frygtede man i Sverige dansk indflydelse i Sydsverige; på den anden side håbede man på et nyt industrielt baseret Stor-Sverige. I Sverige havde man i 1908 fejret Roskildefreden med en militær pomp og pragt, der afspejlede dette håb, men som også anstrengte forholdet til Danmark. Både i Danmark og Sverige var der kritiske, socialdemokratiske røster imod fejringerne, og i Danmark kunne tidligere tiders forsvarsvilje benyttes i debatten om forsvarsbudgettet. Også i 1909 var der i Danmark festligheder samt teaterforestillinger og gudstjenester. I Historiske Meddelelser om København havde Villads Christensen en artikel om Københavns belejring og hovedstadens privilegier.²¹ Desuden bragte aviserne historiske artikler om begivenhederne i 1659, ligesom der blev opsat en mindeplade i Kongeporten ved Christiansborg over de faldne danske under Københavns belejring.²²

50 år senere – i 1959 – bragte aviserne også artikler om begivenhederne i 1659, og Historiske Meddelelser om København udsendte et temanummer om København under svenskekrigen.²³ Men der blev også afsløret en mindeplade i Stormgade, hvor de hårdeste kampe fandt sted, men denne gang for de faldne nederlandske og svenske søfolk og soldater.²⁴ Den var opsat af Københavns Kommune og afspejlede, at i hvert fald nogle var kommet ud over tidligere tiders mere snævre, nationale eller nationalistiske tilgang til begivenhederne. Formanden for borgerrepræsentationen fremhævede ganske sigende, at pladen skulle minde om, hvordan man i 1959 så på begivenhederne i 1659. "Man" dækkede naturligvis ikke alles synspunkter, men i Jyllands-Posten blev der også lagt vægt på, at man fejrede en mindedag og ikke en festdag. Ved afsløringen af mindepladen deltog også ambassadører fra Norden og fra Holland.²⁵

Markeringen af stormen på København har siden begivenheden fandt sted haft forskellig symbolværdi i lyset af eftertidens skiftende kontekster. Hvor står vi her i 2009 ved markeringen af 350-året for stormen på København? I 2008 blev 350-året for Roskildefreden markeret ved et tværnationalt eller snarere et Øresunds-regionalt samarbejde, hvor vægten blev lagt på skabelsen af forsknings- og formidlingsbaserede netværk. Interessen samlede sig om at formidle ny viden, så samarbejdet rettede sig mod at stille nye spørgsmål til fortiden.²⁶ De nationale eller nationalistiske toner holdt sig længe, men er i

Ved markeringen af 250året for stormen på København opsattes dette pompøse mindesmærke i Kongeporten ved Christiansborg, hvor man mindes forfædrenes tapperhed og enighed, der ikke kun reddede byen fra undergang, men også frelste Danmarks rige. Det er også denne sammenhæng, der ligger bag den hyppigt anvendte betegnelse, Danmarks skæbnetime (Foto: Leon Jespersen).

Mere beskeden er den mindetavle, som Københavns Kommune opsatte i 1959 til minde om de svenske og nederlandske soldater og søfolk, der faldt under Københavns belejring 1658-1660. Den er opsat på Nationalmuseets bygning i Stormgade. Som gadenavnet angiver, var det her, det svenske hovedangreb blev sat ind under stormen på København (Foto: Leon Jespersen).

dag erstattet af en vilje til at stille nye spørgsmål og give jubilæet en kundskabssøgende funktion, så nutiden forstås bedre gennem nye undersøgelser af fortiden. Københavns borgerrepræsentation markerede i 2009 stormen på København, fordi forsamlingen på 32 mænd, der blev skabt med hovedstadens privilegier 24. marts 1659, kan ses som en forløber for nutidens borgerrepræsentation. Udover denne markering af begivenhedernes demokratiske idéer, mindes begivenheden hvert år som en militær flagdag på linje med en række andre militære begivenheder.

I 1909 og 1959 markerede man i Historiske Meddelelser om København stormen på København. Det gentages nu i 2009 – i 350-året for begivenheden – under nogle overordnede temaer. Med kundskabssøgende, forsknings- og formidlingsbaserede netværk fik markeringen af 350-året for Roskildefreden en ny funktion. Med dette temanummer af København Kultur og Historie 2009 er formålet det samme som for arrangementerne i anledning af 350-året for Roskildefreden: at stille nye spørgsmål til fortiden ud fra en række forskellige aspekter og at gøre dette inden for et tværnationalt samarbejde. I det følgende har to svenske historikere, Lars Ericson Wolke og Peter Ullgren, bidraget med artikler.²⁷

I det følgende er der samlet en buket af undersøgelser, der kan belyse stormen på København ud fra forskellige aspekter. Det *militære aspekt* belyses af Lars Ericson Wolke, der i artiklen "Belejringen og stormen på København set fra et svensk perspektiv" viser, at det svenske nederlag i vid udstrækning skyldtes forældede oplysninger om Københavns befæstning. Maria Kargaard, skildrer i "Som om de skulle besidde og bebo den i 100 år – Fæstningslejr Karlstad" den svenske hærs store fæstningslejr Karlstad ved Brønshøj, mens Jens Ole Christensen og David Høyer i "Magtens bastioner – Københavns befæstning under belejringen" behandler København og dens befæstning før og under stormen på hovedstaden. Gunner Lind giver i "At forsvare København 1658-1660" en karakteristik af hovedstadens forsvarere, deres organisation, aflønning, opgaver og forhold til det organisatoriske og finansielle bagland. Endelig analyserer Peter Ullgren den svenske spionage mod Danmark i årene 1658 og 1659 i "Den æreløse spion – Erik Dahlbergh og den svenske hærs efterretningsvirksomhed under Københavns belejring".

Det *politiske aspekt* berøres af Leon Jespersen, der i "Den københavnske privilegiesag og 1600-tallets strukturændringer" relaterer Københavns nye privilegier til en række samfundsmæssige ændringer i 1600-tallet, herunder det skiftende magtforhold mellem stænderne, samt den voksende følelse af det uretfærdige i stænder- og privilegiesamfundets lovfæstede ulighed. Under en heraldisk vinkel analyserer Nils Bartholdy i "Københavns byvåben i lyset af begivenhederne 1658-1660" Københavns nye byvåben på baggrund af de

skelsættende begivenhederne under Karl Gustav-krigene.

Økonomisk-sociale forhold i hovedstaden er emnet for Thomas Lyngbys og Peter Wessel Hansens bidrag. Thomas Lyngby giver i "Det københavnske patriciat 1600-1660 – et socialt og kulturelt signalement" et billede af patriciatet før, under og efter belejringen, mens Peter Wessel Hansen i "Fødevarerforsyning og prisregulering under Københavns belejring" beskriver levevilkårene under hovedstadens langvarige belejring. Det gøres ud fra begrebet "moralisk økonomi", ligesom han viser, at belejringen af hovedstaden ikke var effektiv.

Hvordan Københavns belejring har sat sig spor i *litteratur og kunst* behandles i to artikler. Jens Chr. V. Johansen undersøger i "Svenskerne er ikke til at stole på – anti-svenske følelser i samtidige fremstillinger af Københavns belejring", hvilke holdninger til den svenske invasionshær – og selvforståelse – der kommer til udtryk i anonyme viser og skrifter. Hvordan stormen på København har sat sit præg på kunsten i forskellige perioder, illustreres i Søren Mentz' bidrag "Stormen på København som kunstmotiv – fra samtidens prospekter til eftertidens hyldest".

Flere aspekter var planlagt, herunder en artikel om belejringen og stormen på København i samtidens og eftertidens litteratur, men den måtte desværre udgå. Tilsammen giver bidragene imidlertid et godt billede af en række forhold i forbindelse med stormen på København. Bidragene afspejler samtidig, at emnet har optaget eftertiden, og at de samfundsmæssige ændringer, som blandt andet stormen på København fremskynkede, har haft en skelsættende betydning for Danmarks historie, men også at stormen på København igennem tiden har været relevant at mindes, ganske vist under ret forskellige synsvinkler, og hvor man har tillagt den ganske forskellig symbolværdi.

Stormen på København bremsede Sveriges ekspansion og ambitioner, men resulterede alligevel i en fred, der cementerede Sveriges førerposition i Norden, og i den grænsedragning der stadig er gældende. Indadtil fremskynkede Karl Gustav krigene en række samfundsendringer, der havde været undervejs i lang tid, og som ikke mindst berørte forholdet mellem stænderne. Mens Roskildefreden i 1658 havde vist adelsvældens fallit, repræsenterer afvisningen af stormangrebet på København ikke blot en oprejsning, men som var virkeliggjort gennem uadeliges indsats. Borgerne udøvede adelens forsvarsfunktion, der var begrundelsen samfundets lovfæstede ulighed, og Københavns "endelige" privilegier, udstedt den 24. marts 1659, var skelsættende ved, at de gennembrød det århundreder gamle privilegiesystem. Borgerne besad ikke kun forsvarsvilje, men også eftertragtede færdigheder – samt varer og likvid kapital – til at smøre hele statsmaskineriet. Alt dette indvarslede samfundsmæssige ændringer. Der er faktisk mange grunde til at markere stormen på København.

Henvisninger

- 1 Jf. Gunner Linds og Lars Ericson Wolkes bidrag ndf.
- 2 Der findes en hel del litteratur om Karl Gustav-krigene. Her skal blot nævnes nyere litteratur: Knud J.V. Jespersen og Ole Feldbæk: *Dansk udenrigspolitik historie* bd. 2: *Revanche og neutralitet 1648-1814*, red. af Carsten Due-Nielsen, Ole Feldbæk, Nikolaj Petersen, udg. af Danmarks Nationalleksikon, 2002; Kurt Villads Jensen, Knud J.V. Jespersen og Gunner Lind: *Danmarks krigshistorie* bd. 1: *700-1814*, red. af Ole Frantzen og Knud J.V. Jespersen, 2008; Karl-Erik Frandsen: *København under svenskekrigene 1657-60*, i Karl-Erik Frandsen (red.): *Kongens og Folkets København – gennem 800 år. Brikker til en mosaik*, 1996. Af svensk litteratur kan nævnes Claes-Göran Isacson: *Karl X Gustavs krig. Fälttågen i Polen, Tyskland, Baltikum och Danmark 1655-1660*, 2004; Lars Ericson Wolke: *1658. Tåget över bält*, 2008; Arne Stade (red.): *Carl X Gustaf och Danmark, Carl X Gustaf-Studier*, bd. 1: *Källkritik och krigshistoria*, 1965, s. 313-361. Hans-Christian Bjerg & Ole L. Frantzen: *Danmark i krig*, 2005.
- 3 Om danske historikeres vurdering af den politiske baggrund, se Karl-Erik Frandsen: *Da Østdanmark blev til Sydsverige 1645-1700. En oversigt over den politiske baggrund og historikernes vurdering af den*, i Karl-Erik Frandsen & Jens Chr. V. Johansen (red.): *Da Østdanmark blev Sydsverige. Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet. Skånsk Senmedeltid och Renässans. Skriftserie utgiven av Vetenskaps-Societeten i Lund nr. 19*, 2003, s. 11-21.
- 4 Jan Berggren: *Makt och Tull i Öresund*, i Holger Münchaus Petersen, Jan Berggren, Rickard Bengtsson (red.): *Öresunds Told, Tull i Öresund. I krig och fred – på godt og ondt. Told- og Skattestyrelsen, Tullverket*, 2000, s. 44-61.
- 5 Skriftet er aftrykt i L. Laursen (udg.): *Danmark-Norges Traktater 1523-1750 med dertil hørende Aktstykker* bd. 5: *1651-1664, 1920*, s. 244.
- 6 Lars Ericson Wolke: *1658. Tåget över bält*, s. 61.
- 7 *Roskildefreden* er trykt i L. Laursen (udg.): *Danmark-Norges Traktater* bd. 5, s. 218-240.
- 8 Jf. Lars Wolkes bidrag ndf.: "Belejringen og stormen på København set fra et svensk perspektiv".
- 9 Jf. Peter Wessel Hansens bidrag ndf.: "Fødevarerforsyning og pristregulering under Københavns belejring".
- 10 *Privilegierne* er trykt i Oluf Nielsen (udg.): *Kjøbenhavns Diplomatarium. Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Kjøbenhavns ældre Forhold før 1721* bd. 1, 1872, s. 702-704.
- 11 J.A. Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage. Danmarks Historie fra Christian IV's Død til Enevældens Indførelse (1648-1660)*, 1894, (reprografisk genudg. 1969).
- 12 Johan Jørgensen: *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte. Skrifter udgivet af Det Historiske Institut ved Københavns Universitet* bd. 1, 1957; samme: *Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark*, 1966; samme: *Bilanz 1660. Adelsvældens bo*, i Svend Ellehøj, Svend Gissel, Knud Vohn (red.): *Festskrift til Astrid Friis på halvferdsårsdagen den 1. august 1963*, 1963, s. 153-171; samme: *Patriciat og enevælde, Historiske Meddelelser om København*, 1963, s. 11-62.
- 13 Nils Erik Villstrand: *Stormaktstidens politiska kultur*, i Jakob Christensson (red.): *Signums svenska kulturhistoria: Stormaktstiden*, 2005, s. 93-94.
- 14 *Samling af Danske Kongers Haandfæstninger og andte lignende Acter. Af Geheimearchivets Aarsberetninger 1856-1858*, reprografisk genudg. 1974, s. 115 (Frederik 3.s håndfæstning 1648, art. 19).

- 15 Forordning af 10. august 1658 findes trykt i Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold, 1658, udg. ved Ole Degn, 2004, s. 335.
- 16 Laurids Fogtman (udg.): Kongelige Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, I Deel, 1806, s. 19.
- 17 Fædrelandet 11. februar 1859, s. 143.
- 18 Festlighederne blev udførligt beskrevet i aviserne; jf. Berlingske Politiske og Advertisements-Tidende og Fædrelandet i dagene 9.-12. februar 1859.
- 19 Nils G. Bartholdy: Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Sammenhængen med privilegier og rang i tiden 1660-1730. Historisk Tidsskrift 12. rk. 5, 1971, s. 577-648.
- 20 Jf. Ulf Zander: Historia i brons och granit: Nationella monument och regionala identitet i Öresundsområdet, i Sven Tägil m.fl. (red.): Öresundsregionen – visioner och verklighet. Från ett symposium på Lillö, 1997, s. 26-76. Samme: Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte, 2001. – I 1906 (10. juni) bragte eksempelvis Illustreret Tidende en artikel om berlinske rytterstatuer. Der blev samlet ind til en rytterstatue af Christian 9., så de tyske statuer kunne give inspiration. Man var fuldt ud klar over, at man ikke kunne samle ind til en statue af samme størrelsesorden som de berlinske, men når man nu skulle have en statue, blev der lagt vægt på, at man fik en, der "tager sig ud af noget, og ikke en Nipsting, der ikke er Pengene, end sige Formaålet værd".
- 21 Villads Christensen: Belejringen 1658-60 og Københavns Privilegier. Historiske Meddelelser om København bd. 2, 1909-10, s. 1-46.
- 22 Eeks. bragte Fædrelandet 11. februar 1909 artikler om "For 250 år siden, om hollændernes hjælp og en udredning af Frederik 3.s citat fra Jobs bog: "Jeg vil dø i min rede".
- 23 Jyllands-Posten bragte den 10. februar 1959 en artikel om "Københavnernes stolteste Stund – Sejren i 1959" og Politiken en om orlogsfartøjet "Højehald". Jf. Historiske Meddelelser om København, 4. rk. bd. 6, 1959-60.
- 24 Bent Zinglersen: Københavnske monumenter og mindesværker, 1974, s. 185.
- 25 Se Jyllands-Posten 10. og 12. februar 1959.
- 26 Se www.roskildefreden.dk og www.roskildefreden.se
- 27 Lars Ericson Wolkes artikel er oversat af Leon Jespersen, mens Peter Wessel Hansen har oversat Peter Ullgrens artikel.

2 Belejringen og stormen på København set fra et svensk perspektiv

---

Lars Ericson Wolke

Roskildefreden den 26. februar 1658 var katastrofal for Danmark, underskrevet under et voldsomt psykisk pres på Frederik 3. og den danske rigsledelse.¹ ”Panikfreden i Roskilde” er den af og til blevet kaldt og med rette.²

Sverige stod som sejrherre, men man skal også huske på, at de danske forhandlere – Joachim Gersdorff og Christen Skeel – befriede deres land for en del svenske krav: flere danske øer, Færøerne og næsten hele Norge i forskellige udformninger, Island, en skadeserstatning på 1 million rigsdaler og udlevering af 2.000 fodfolk til den svenske hær samt et dusin orlogsfartøjer til den svenske flåde. Desuden lykkedes det for dem at forkorte den periode, som den svenske hær skulle forblive i Danmark, med et par uger.

Man kan ganske vist ikke tale om Roskildefreden som en dansk succes, men set i dette perspektiv lykkedes det uden tvivl for Gersdorff og Skeel at forhindre en endnu større katastrofe trods Danmarks dårlige militære situation. Det var den svenske konge, Karl 10. Gustavs, ønske om en meget hurtig løsning, inden andre magter kunne nå at blande sig, der gjorde de svenske forhandlere medgørlige.

Krigen mod Danmark 1657-58 var resulteret i en svensk fremgang uden sidestykke, især hvis man betragter den vanskelige strategiske situation, som Sverige befandt sig i sommeren 1657. Endelig var bestræbelserne på at opnå kyststrækninger ved Øresund og erobringen af Skåne blevet kronet med held. Det, som Sverige havde opnået i en kort periode i midten af 1300-tallet, og var mislykkedes med i fredstraktaten 1645, blev nu virkelighed. Desuden kom der en række andre landerhvervelser, inklusive Trondhjems Len, som resulterede i en svensk kyststrækning ved Atlanterhavet. Den svenske stormagt stod i zenit, mens Danmark henlå lemlæstet.

Mange ledende svenskere var næsten lyriske over de nye landerhvervelser, og deres følelser blev udtrykt i ord af rigsråd Christer Bonde, som i 1658 blev sendt fra Stockholm til Skåne for at hjælpe til med den praktiske magtoverta-

Karl 10. Gustav, stik udført efter maleri af David Klöcker Ehrenstrahl.

gelse. Han beskrev i næsten poetiske vendinger for Karl 10. Gustav, hvad det var for en provins, han havde erobret:

”Hvad Skåne er for et land, det anser jeg for unødvendigt at beskrive for Eders Kongelige Majestæt, da Eders Kongelige Majestæt selv har set det. Jeg skal blot sige om det, at eftersom det hedder Skåne, så har det sikkert fået det af ordet ”sköne”, fordi det har overflod af frugtbar jord og enge, skov til brænde, til opfedning af svin, til jagt og en del til byggeri, fiskeri og alt det som mennesker har brug for til nytte og gavn”.³

Men for Karl 10. Gustav var selv dette ikke nok. Med fremgangen voksede appetitten, og nye sikkerhedspolitiske problemer opstod i kølvandet på dem, man netop havde løst. Kongen så mere på, hvad det ikke var lykkedes for ham at opnå ved Roskildefreden, end hvad han de facto havde opnået. Knap nok var blækket nået at tørre på fredstraktaten, før Karl 10. Gustav var i fuld gang med at planlægge næste trin i planen for fuldstændigt at knuse det danske rige og indlemme det i Sverige.

Allerede under den igangværende krig mente Karl 10. Gustav, at store problemer hobede sig op. De stormagter, som han allerede 1657 havde frygtet ville angribe ham i fællesskab: Polen, Østrig, Brandenburg og Nederlandene, fortsatte med at vise forskellige grader af fjendskab. Især kejseren i Wien var foruroligende skarp i sine breve til den svenske konge. Karl 10. Gustav frygtede derfor et allieret angreb for at omstøde Roskildefreden. Han besluttede sig for at komme et sådant angreb i forkøbet ved helt enkelt at opløse resten af Danmark og præsentere et fuldbyrdet faktum, inden nogen anden stat nåede at gribe ind. Desuden havde Karl 10. Gustav behov for at sikre sig Øresundstoldindtægterne for at kunne betale sin store krigsmagt.

Konkret var planen at erobre hele Danmark og at inddele det i fire guvernementer. København skulle helt enkelt jævnnes med jorden og Malmø forvandles til den store orlogshavn ved Øresund. Der var også tanker om at flytte hovedstaden Stockholm til Gøteborg, som unægtelig lå mere i centrum i det skandinaviske rige, som kongen planlagde at bygge på ruinerne af det dansk-norske monarki.

Indvendinger fra rådgivere om at Sverige nu brød en indgået fred og dermed skulle tabe international anseelse, blev af kongen afvist med, at han alene var skyldig at aflægge regnskab for Gud.⁴

Svenske tropper stod stadig på de danske øer, bortset fra Sjælland, så da Karl 10. Gustav den 7. august steg i land ved Korsør, var Danmarks strategiske situation håbløs. Men nu valgte kong Frederik 3. at slås til det sidste. Snart efter belejrede svenskerne København, og hovedstaden var faktisk en af de få dele af det danske rige, som kong Frederik stadig beherskede. Ganske vist forekom der mindre træfninger mellem svenske tropper og bevæbnede bønder flere steder på de danske øer, men det betød ingenting i sammenhængen.

I oktober kom imidlertid den nederlandske flåde sejlenede ned gennem Øresund, og i et stort slag den 29. oktober besejrede de forenede danske og nederlandske flåder den svenske. Dermed blev Københavns isolation brudt, og fornødenheder fra Nederlandene kunne komme ind i byen ad søvejen.⁵ De svenske militære positioner var blevet svækket betydeligt, men Karl 10. Gustav valgte at fortsætte landkrigen på Sjælland for alligevel at forsøge at nå

en afgørelse. En retræte i denne situation truede desuden med at sætte gevinsterne fra Roskildefreden over styr. Derfor fortsatte den svenske belejring og den kulminerede i en storm på byen natten mellem den 10. og 11. februar 1659.

Ved årsskiftet 1658-59 opholdt der sig stadig betydelige svenske tropestyrker i Danmark, dels i lejren ved Brønshøj udenfor København, dels som besættelsesstyrker på øerne. For at forstærke den svenske krigsmagt, men først og fremmest for at dræne den danske hær og flåde for potentielle soldater og søfolk, blev der foretaget omfattende udskrivninger af danske mænd til svensk militærtjeneste. Allerede i efteråret 1657 var 2.000 mand blevet udskrevet til den svenske hær i Jylland, og i februar 1658 blev der udfærdiget nye udskrivningsordrer, nu for Fyn. De sidstnævnte soldater blev sendt til Wollin ud for den tyske Østersøkyst. Der gik de dog for en stor dels vedkommende over til de angribende kejserlige tropper. Begivenheder på Wollin afslørede vanskelighederne for den svenske militærledelse med de i høj grad ufrivillige danske tropper. Derfor begyndte man i vid udstrækning at sende udskrevne danske mænd til Ingermanland og Livland, længst væk i den østlige udkant af det svenske stormagtsvælde. Her, antog man, og sikkert med rette, at risikoen var mindre for, at danskerne skulle desertere til den russiske fjende.

Udskrevne soldater fra Fyn og Sjælland blev transporteret til Riga, mens andre fra Fyn og Langeland havnede i det svenske Pommern og i Kalmar. Også den svenske flåde fik forstærkninger i form af et par hundreder mand fra Århus og Nyborg. De danske soldater som ifølge Roskildefredens bestemmelser skulle overføres til svensk tjeneste, deserterede i vid udstrækning, inden de nåede at komme under svensk kommando.

Modstanden mod udskrivninger var med andre ord stor i Danmark. Rømninger var legio, og ved udskrivningerne i 1659 blev svenskerne tvunget til at kommandere infanterister fra Dalregimentet til Langeland som sikkerhedsstyrke, idet man frygtede et oprør fra den danske befolkning.

Totalt var det 12.000 mand, som på denne måde blev udskrevet til den svenske krigsmagt. Desuden blev der udskrevet tropper fra det statsretligt set svenske Bornholm og Trondhjems Len. Bådsmænd fra Bornholm havnede i den svenske flåde, mens et kavalleriregiment og to infanteriregimenter blev udskrevet fra Trøndelag. Disse senere enheder havnede – stærkt decimerede af rømninger og sygdom – som garnison i Riga.

De store vanskeligheder med at kontrollere de danske soldater og søfolk reducerede selvfølgelig deres værdi for det svenske militær. Man skal nok se de omfattende udskrivninger først og fremmest som en måde at tømme Danmark for unge mænd, der var egnede til militærtjeneste under en kommende

krig, og ikke primært for at forstærke de svenske enheder. Dermed er udskrivningerne en vigtig del i de svenske forberedelser til slutopgøret med Danmark: stormen på København.⁶

Nederlaget i søslaget i Øresund var ikke den eneste modgang, der ramte de svenske våben henimod slutningen af 1658. I november var Karl 10. Gustavs frygt blev bestyrket, da allierede styrker fra Brandenburg, Polen og Østrig brød op fra deres udgangspositioner i Holsten og rykkede nordpå ind i Danmark. I november erobrede de Als og truede de svenske stillinger på Fyn. I slutningen af december 1658 havde de allierede tvunget svenskerne til for en stor del at evakuere Jylland og at redde sig over til Fyn. Frederiksodde var dog endnu i svenskernes hænder. I begyndelsen af december foretog en meget bekymret Karl 10. Gustav en inspektionsrejse til Fyn i et forsøg på at vurdere truslen fra de allierede. I december udbrød der siden opstande på Bornholm og i Trøndelag, der blev revet ud af svenskernes greb. Som om dette ikke var nok, blev den svenske garnison i Thorn (Torun) i december tvunget til at strække våben over for den polske belejringshær.

Efter denne række af modgang på flere frontafsnit fremstod en hurtig erobring af København som den – under omstændighederne – enkleste måde hurtigt at vende en truende udvikling. Hvis man erobrede den danske hovedstad, skulle Danmark tvinges ud af krigen, og så ville de allierede styrker forhåbentlig forlade Jylland og Als. Derefter burde det ikke være vanskeligt igen at få kontrol over de modvillige bornholmere og trønderne. Dermed bliver det logisk, at den svenske hovedstyrke blev vendt mod København, samtidig med at væbnede farer truede svenskernes stilling i mange andre retninger. Så snart man havde besluttet et stormangreb, begyndte man at føre svenske tropper til lejren ved Brønshøj.⁷ Både fra Sverige, inklusive Skånelandskaberne, og fra de stadig svenskbesatte dele af Danmark, sluttede forskellige enheder sig til i anden halvdel af januar 1659. Da angrebet begyndte natten til den 11. februar, disponerede den svenske konge over 9.050 kamptropper samt yderligere 1.800 mand, som slæbte stormmateriel frem.

I efteråret 1658 havde det svenske artilleri uden nævneværdig virkning forsøgt at blødgøre forsvarerne, og i stedet tvang den stadig dårligere strategiske situation Karl 10. Gustav til at forsøge en storm. Lige som under marchen over bælteerne i januar-februar 1658 oplevede den svenske konge og hans rådgivere også i januar 1659, at man arbejdede under et meget stort tidspres. Tiden var på danskernes side; når som helst kunne fjendtlige stormagter blande sig i den interne, skandinaviske krig og forskyde magtbalancen til skade for Sverige.

Opdelt i fire angrebsgrupper skulle det svenske infanteri slå sig igennem Københavns befæstningsværk og åbne veje ind i byen for det kampvante og

Fuglesperspektiv af Stormen på København stukket efter forlæg af Erik Dahlbergh (Københavns Stadsarkiv).

ke, lige som under felttoget i 1657-58, men det gjaldt om at skabe sådanne taktiske forudsætninger, at det kunne fungere effektivt og hurtigt fremkalde afgørelsen i gadekampe midt inde i den danske hovedstad. Det var ikke nogen helt enkelt opgave, og allerførst måtte man bryde igennem befæstningsværkerne.

Med en sådan plan kunne det svenske artilleri med dets begrænsede rækkevidde ikke aktivt støtte angrebet i ønskværdigt omfang. Kun nogle morte-

rer blev samlet for med deres ildkraft og større rækkevidde (ca. 1.000 meter sammenlignet med de sædvanlige kanoners 5-600 meter) at beskyde forsvarerne. Man skulle helt enkelt loppe kuglerne i en høj, men relativ kort bane, over de svenske angribere og ind blandt Københavns forsvarere langs byens fæstningsvolde. Svenskerne havde dog en vigtig fordel, som man på den danske side ikke kendte til: man vidste en del om, hvordan det danske forsvar af hovedstaden så ud.

Svenske ryttere under Stormen på København. Udsnit af Daniel Vertangens maleri på Rosenborg.

Den 8. februar 1659 var alle forberedelser gjort, og alle ordrer udstedt, men en bestyktet dansk pram, som lå indefrosset midt i angrebskolonnernes vej, tog så lang tid at erobre, at hele angrebsstyrken måtte afbryde opmarchen og vende tilbage til lejren. Følgende nat marcherede tropperne atter op, men kongens egen recognoscering tog så lang tid, at alt måtte aflæses endnu en gang.

Over halvdelen af de svenske tropper indgik i hovedangrebsstyrken. Fra Køgevejen skulle 6.500 mand angribe forsvarslinjen på Slotsholmens sydlige strand. I den styrke indgik flere af den svenske hærs bedste enheder. I den første angrebsbølge var der fodfolk fra Østergötland, og i angrebsgruppens reserve var Upplands regimente placeret.

En mindre afdeling, generaløjtnant Claes Totts angrebsgruppe med 6.500 mand, drog over til Amager og Christianshavn. Fra Brønshøj i vest skulle en angrebsgruppe under oberst Nils Roth med 150 mand i et skinangreb gå forbi Ravensborg og forsøge at bemægtige sig de tre bastioner ved Gamle og Ny Nørreport. Langs Kronborgvejen rykkede 1.750 mand i den angrebsgruppe, der ledtes af general Gustaf Banér, frem mod udenværkerne ved Vartov for at slå sig igennem ind mod Grønlands Bastion og Kastellet.

En times tid efter midnat, natten til den 11. februar, blev det hele til virkelighed. Karl 10. Gustav gav det endelige signal til angreb, og to tjæretønder blev antændt oppe på Valby Bakke. Først indledtes de mindre angreb, til dels som en afledningsmanøvre. Derefter begyndte stormkolonnerne i hovedstyrken at bevæge sig fremad. Forrest gik fortroppen i hvide skjorter, for at camouflere sig, når de bevægede sig over de snedækkede marker. Disse forreste linjer havde løbebroer med til at lægge over de ophuggede isvåger samt håndgranater, stormstiger og anden udrustning.

Men flere ugers svenske troppesamlinger og to nætters opmarcher, der var blevet afbrudt i sidste øjeblik, havde naturligvis haft sin uundgåelige effekt: de danske forsvarere var forberedt.

Hovedangrebet gik over isen ved Kalvebod Strand og ind mod byens og Slotsholmens sydfront, mens Totts mindre styrke bevægede sig mod Christianshavn. En massiv ildkraft fra fæstningsvoldene fik angrebsbevægelsen til at standse op. Kun ved bastionen Gyldenløve (et navn den senere fik) lykkedes det svenskerne at nå helt frem til voldene, hvor de rejste stormstiger og begyndte at klatre op. Kun et par svenske soldater nåede dog selve voldens top, hvor de hurtigt blev nedkæmpet. Forstærkninger strømmede til både på dansk og på svensk side, og i nogle timer opretholdt de svenske styrker trykket mod fæstningsvoldene.

Men en regn af kanon- og musketkugler blandet med håndgranater og alle slags genstande kastedes ned fra voldene og medførte stadig større tab blandt de tætpakkede, svenske soldater. I morgendæmringen beordrede Karl 10. Gustav tilbagetrækning fra hovedfronten. Tilbage i issølet lå hundreder og atter hundreder af døde og sårede svenskere, mens adskillige andre allerede var sunket ned i vågerne og gledet ind under isen. Blandt kroppene lå også mængder af efterladt stormmateriel.

Uden for vestfronten var angrebsgruppe Rooth opmarcheret, men havde ikke gjort noget rigtigt forsøg på at storme. Det gjorde derimod Banérs gruppe, som drog forbi Vartov og kom frem til voldgraven, inden de blev ramt af en massiv kardæskild fra Kastellets kanoner. De medbragte løbebroer viste sig desuden at være for korte til at tillade en passage over vandgraven, hvorfor angrebet standsede og soldaterne stimlede sammen ved iskanten, samtidig med at kardæskerne smadrede ind i de tæt sammenpakkede geledder. De glødende metalstumper skar frem med høj fart og medførte store skader på heste og mænd. Angrebet blev afbrudt, og da tropperne trak sig tilbage, efterlod de også her store mængder døde og sårede sammen med en mængde forskelligt materiel, som man havde kastet fra sig.

Stormen på København mislykkedes. Man hvordan kunne det ske? Skyldtes det svag planlægning og en dårlig gennemførelse, eller forsvarernes kampvilje og mod, som gjorde udslaget? Vores kendskab til slaget baserer sig dels på Karl 10. Gustavs angrebsordrer, udfærdiget i Brønshøj den 7. februar, dels på flere udaterede slagplaner, heraf mindst to med kongens egen hånd. Karl Gustav skrev også lige efter forsøget på storm et brev til rigsadmiral Carl Gustaf Wrangel, mens generalkvartermester Erik Dahlbergh skrev et brev om samme begivenhed til generalmajor Conrad Mardefeldt.

Disse breve bør have en høj kildeværdi, fordi de blev skrevet inden for den svenske ledelse. Desuden har i det mindste Erik Dahlberghs brev dannet grundlag for en senere trykt skildring af slaget. Ambitionerne om at modvirke en dansk sejrpropaganda er udtalte, og samtidig må man også regne med, at begge brevskrivere var aktører i begivenhederne, og dermed havde en egen interesse i at fraskrive sig ansvaret for at det mislykkedes. Men selv med disse vigtige kildekritiske indvendinger er brevene værdifulde kilder til vores viden om stormforsøget. Erik Dahlbergh har også behandlet stormen i sin dagbog og i en tegning.

Fra dansk side foreligger der blandt andet en skrivelse fra kong Frederik 3. til statholderen i Slesvig, og en anden skildring som siges at bygge på forhør af svenske krigsfanger. Også her findes der indslag af propaganda, som mindsker kildeværdien. Der findes også skildringer, der er forfattet af en del neutrale iagttagere, som kan studeres af dem, der vil analysere begivenhedsforløbet.

Den vanskelige kildesituation fremgår klart, hvis vi ser på oplysningerne om tab. De svenske oplysninger varierer mellem 400 og 500 døde samt 600 sårede, svenske soldater. Til dette kom et betydeligt antal officerer. Fra dansk side angav man, at svenskerne havde mistet mellem 300 og 400 dræbte og sårede officerer samt 2.000 døde eller sårede og tilfangetagne soldater. Som så ofte kan sandheden ligge et sted midt imellem. Men selv det indebærer me-

Pufendorfs fremstilling af slaget ved Nyborg den 14. november 1659. De danske og svenske tropper har taget opstilling uden for byen, mens den dansk-hollandske flåde nærmer sig fra søsiden.

get høje tabstal på mellem 15 og 20 procent af de svenske enheder, der blev indsat i angrebet. Lister over mindst 900 tilskadekomne, som førtes til det svenske feltsygehus i Køge og Roskilde indikerer, at hovedangrebsgruppens enheder mistede op mod 30 procent af sin styrke.

På flere punkter adskiller detailoplysningerne om de forskellige angrebsmål sig også. I det store og hele stemmer de dog overens, og det faktum, at hovedangrebet blev spredt ud langs en lang front, viser, at man forsøgte at undgå at give forsvarerne et alt for koncentreret mål, som de kunne vælte deres artilleriild ud over. Men det indebar naturligvis samtidig, at angrebet mistede en del af sin potentielle styrke, fordi kræfterne ikke blev samlet til et mere afgrænset punkt på den danske forsvarslinje.

Et enkelt svar på spørgsmålet, hvorfor det kunne gå, som det gjorde, er, at Karl 10. Gustav og hans militære rådgivere helt enkelt fejlbedømte styrken i det danske forsvar. Bestykning og bemanning ved den sydlige hovedfront var så stærk, at et gennembrud med de tilgængelige ressourcer i det hele taget næppe havde været muligt. Hvordan kunne denne efterretningsfejl opstå?

I slutningen af juli 1658 begav den mest fremtrædende befæstningskyndige, Erik Dahlbergh, sig på et officielt besøg i København.⁸ Med sig havde han to befæstningsingeniører, forklædt som drenge. De tre svenskere ”beså voldene og fæstningen...dog skete det ikke uden stor fare”, som Erik Dahlbergh senere berettede i sin dagbog. Besøget resulterede i et spionkort, som præsenteredes for kongen.

Allerede i begyndelsen af august 1658 – før søslaget i Øresund – anbefalede Erik Dahlbergh at storme, men i denne situation valgte kongen belejringsalternativet. Da angrebet blev sat ind et halvt år senere, viste det sig, at virkeligheden ikke længere svarede til kortet. Sydfronten med Slotsholmens forsvar var betydeligt stærkere, end Erik Dahlbergh havde angivet. Ganske vist havde forsvarerne kunnet gennemføre omfattende forstærkninger, men det er klart, at de svenske efterretningsofficerer havde overset en del under deres besøg i hovedstaden. Men endnu vigtigere var det, at den svenske efterretningstjeneste ikke havde formået at følge op på udbygningen af Københavns forsvar i efteråret og vinteren.

Karl 10. Gustavs plan om til sidst at opsluge Danmark var blevet stoppet i sidste øjeblik. Endnu var faren ikke drevet over for Danmark, men den svenske angrebskrig var kulmineret, skønt krigen varede endnu et år. Den allierede hær fra Brandenburg, Polen og Østrig rykkede nordpå i det svensk-besatte Jylland. Den 19. juli 1659 erobrede de allierede Frederikssodde, mens resterne af den svenske garnison havde held til at drage over til Fyn. Der var de svenske tropper bogstavelig talt strandet og kunne bare vente på fjendens næste træk.

Den 31. oktober steg allierede enheder i land på Fyn, samtidig med at en forenet dansk-nederlandsk hær også blev landsat på øen. Den 11. november forenedes de to hære i Odense, mens svenskerne trak sig tilbage til det befæstede Nyborg. Den 14. november 1659 indledtes slaget ved Nyborg, hvor den svenske hær på omkring 5.000 mand blev indesluttet af talmæssigt overlegne enheder samtidig med, at danske og nederlandske fartøjer beskød fæstningen fra Store Bælt. Til sidst var man tvunget at kapitulere, og 3.000 svenskere blev krigsfanger. Det var i særklasse Sveriges største modgang under de to danske krige.

Den 13. februar 1660 – under den igangværende rigsdag i Gøteborg – døde så Karl 10. Gustav som følge af en forkølelse, der havde udviklet sig til lungebetændelse. Lige pludselig var den storpolitiske scene blevet forandret, samtidig med at England viste en betydelig interesse i at støtte Sveriges sag. Den nye svenske regering gav umiddelbart efter for Nederlandenes krav om at åbne Østersøen for handel; alle begrænsninger for nederlandske fartøjer, der passerede gennem Øresund, blev fjernet. Dermed havde Haag opnået,

hvad man havde stræbt efter. I den situation valgte Nederlandene at være fredsmægler mellem Danmark og Sverige. Freden blev sluttet i København den 27. maj 1660. Bornholm og Trondhjem Len kom tilbage i dansk eje, men de øvrige landafståelser i Roskildefreden blev nu bekræftet. På det tidspunkt var Trondhjem allerede taget tilbage af danske tropper, som den 28. september 1659 indesluttede byen. Den svenske garnison blev tvunget til at kapitulere den 17. december mod løfte om fri afmarch. Den dag marcherede de svenske soldater ud af byen, hvorefter 2.500 norske soldater rykkede ind og overtog kontrollen med byen. Byen var kun svensk i halvtandet år.

For Danmark blev freden i København tung, fordi man havde håbet på at kunne annullere 1658-freden. Men stormagterne ville det anderledes; i Haag, London og andre hovedstæder ønskede man at se to relativt jævnyrdige magter afbalancere hinanden ved Øresund. Således forblev hovedparten af gevinsterne efter marchen over bælteerne i svensk eje også efter freden i 1660. For Danmark var det en bitter lektion i international realpolitik på højeste niveau.

”Løsrivelsesværket” på Bornholm og i Trondhjem viser, at den svenske krigsmagt ikke havde været i stand til at kontrollere alle de nyerobrede områder, samtidig med at krigen blev ført mod Danmark, Rusland og Polen. Sverige var vokset over evne, og det er denne indsigt, der er den røde tråd i de militære reformer i 1680erne, som gennemførtes af Karl 11. – umiddelbart efter afslutningen i 1679 på en ny krig mod Danmark. Den svenske stormagt indrettede sig på forsvar af de opnåede grænser, ikke på yderligere ekspansion. Dermed er kontrasten stor mellem Karl 11.s og faderen, Karl 10. Gustavs, strategiske grundsyn. For Karl Gustav gjaldt i princippet konstant ekspansion, og dermed blev Sverige tvunget til at føre en på det nærmeste fortsat serie af krige under kongens korte regeringstid, årene 1654-60. De menneskelige og økonomiske omkostninger for disse krige var uhørte, men kunne midlertidigt håndteres og tilsløres gennem de fremgange, man havde på slagmarken.

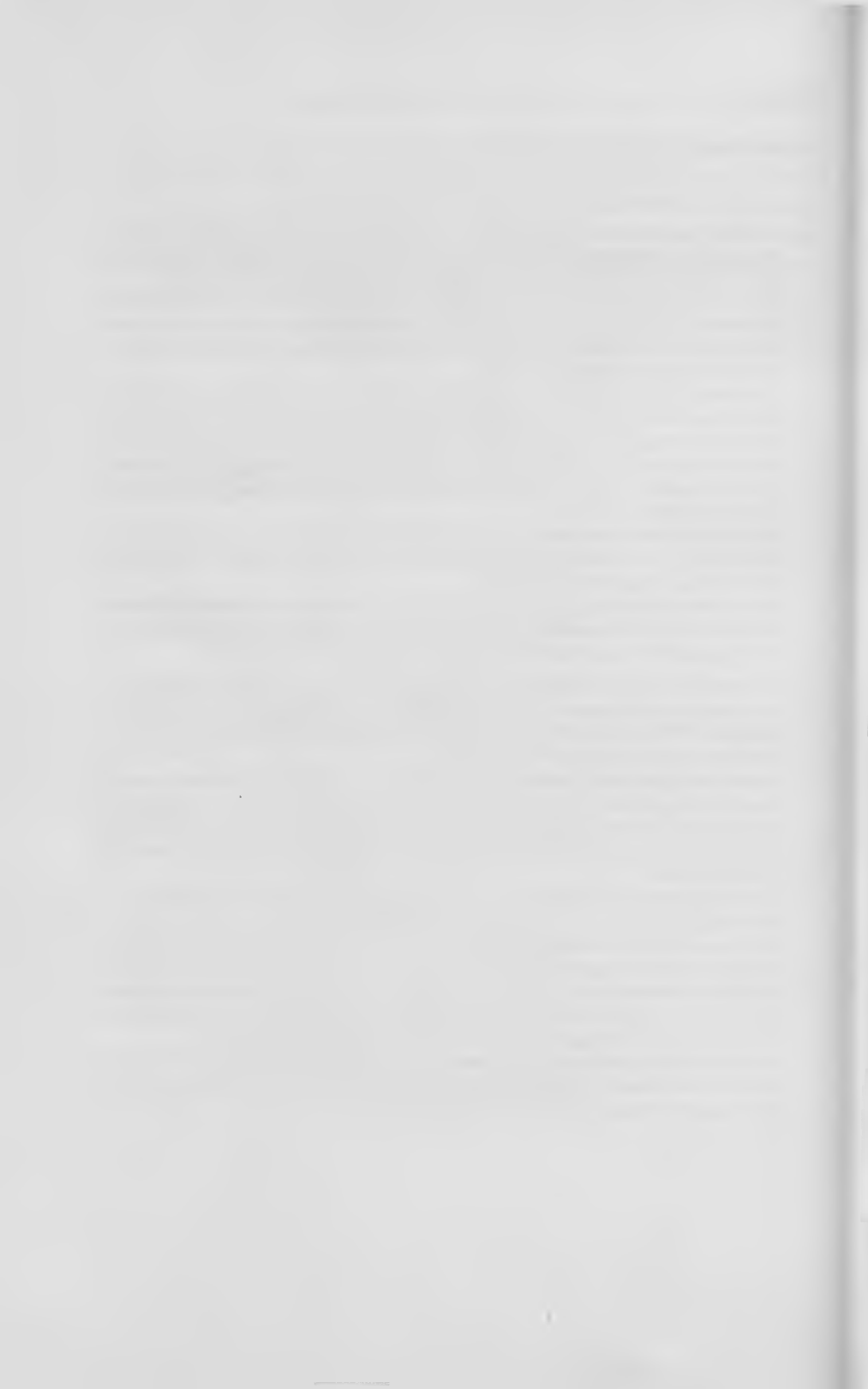
Allerede den anden danske krig viste dog, at Sverige havde nået grænsen for sin militære formåen, men også passeret grænsen for, hvad stormagterne i Vesteuropa kunne acceptere. De store svenske fremgange førte til et vælde, som Sverige ikke formåede at kontrollere fuldt ud, og blækket var knap nok tørt på Roskildetraktaten, førend stormagtsbyggeriet begyndte at knage i fugerne. Karl 10. Gustavs ekspansionspolitik var nået til vejs ende, men kongen selv slap for at opleve dette fuldt ud, fordi han døde under rigsdagen i Gøteborg, inden der blev sluttet fred med Danmark i 1660.⁹

Set i dette perspektiv er natten mellem den 10. og 11. februar 1659 det tidspunkt, da den svenske stormagt nåede sit højdepunkt. Før det mislyk-

kede forsøg på at storme København gennemgik den svenske stormagt en lang ekspansionsfase; efter det forsøgte stormangreb koncentrerede man sig om forsvar, og til sidst begyndte den voldsomme neddrosling (afmontering) af den svenske stormagt. Heri ligger måske det fra svensk perspektiv vigtigste resultat af det mislykkede forsøg på at erobre København denne kolde og snedækkede februar nat for 350 år siden.

Henvisninger

- 1 Artiklen bygger, når der ikke angives andet, på min bog: 1658. Tåget över Bält, 2008, og min artikel: Kiöpenhamn 1659. Föjlden av en felritad karta, i Lars Ericson, Martin Hårdstedt, Per Iko, Ingvar Sjöblom & Gunnar Åselius: Svenska slagfält, 2003, s. 206-214.
- 2 Standardværket om Roskildefreden er stadig Carl Gustaf Weibull: Freden i Roskilde den 26 februari 1658, 1959. Vigtige kildetekster til fredsforhandlingerne er trykt i Carl Gustaf Weibull: Freden i Roskilde. Ackstycken och framställning, Historisk Tidskrift för Skåne-land, Tredje bandet, 1908-09, s. 1-170.
- 3 I den svenske originaltekst står der: "Vad Skåne är för ett land, det håller jag onödigt för Eders Kungl. Maj:t beskriva, emedan det av eders Kungl. Maj:t själv sett är. Detta måste jag allenast därom säga, att såsom det heter Skåne, så är det troligt att det samma av (ordet) Sköne bekommit har, efter det överflödar med fruktbar åker och ängsmark, skog till brännande, svins gödning, jakt och en del till byggning, fiskerier och allt som till bästa och nytta människan synes ha av nöden".
- 4 Vedrørende forskning om den anden (og første) dansk-svenske krig, se Ericson: Tåget över Bält, s. 215-216. Et dansk perspektiv findes senest i Hans-Christian Bjerg & Ole L. Frantzen: Danmark i krig, 2005, s. 101-140.
- 5 Slaget i Øresund er sat ind i en større sammenhæng i Gunner Lind: Danmark og Øresund i 1600-tallet, i Johan Engström & Ole L. Frantzen (red.): Øresunds strategiske rolle i et historisk perspektiv. Dansk-svensk symposium 3.-7. juni 1996, 1998, s. 63-72.
- 6 Tvangsrekrutteringen af danskere og nordmænd til den svenske krigsmagt beskrives og analyseres i en større sammenhæng i Lars Ericson: Den svenska krigsmakten i Östersjöområdet från 1590-talet till 1670-talet, i Lars Ericson (red.): Vägen till westfaliska freden. Sverige och trettioåriga kriget, 1998, s. 39-82.
- 7 Udover min egen i note 1 anførte artikel så præsenteres grundlæggende forskning om det svenske forsøg på storm i Lars Tersmeden: Stormen för Köpenhamn. Planen för det svenska anfallet natten till den 11 februari 1659 och orsakerne till dess misslyckande, i Arne Stade (red.): Carl X Gustaf och Danmark, Källkritik och krigshistoria, Carl X Gustaf-studier 1, 1965, s. 313-361.
- 8 Erik Dahlberghs kort, der findes i det svenske Krigsarkiv, præsenteres i Ulf Söderberg: Ett spionageuppdrag 1658, i Åsa Karlsson & Ulf Söderberg (red.): Att illustrera stormakten, Den svenska Fortifikationens bilder 1654-1719, Karolinska Förbundets Årsbok 1999 / Meddelanden från Krigsarkivet XX, 2001, s. 126-127. Den grundlæggende forskning om Dahlberghs efterretningsopgave findes i Hans Villius: Erik Dahlberg i spionuppdrag, Scandina 1954, s. 3-21. Erik Dahlberghs egen, kildekritisk set meget problematiske skildring af opgaven genfindes i Herman Lundström (udg.): Erik Dahlbergs dagbok, 1921.
- 9 En diskussion af begivenhederne 1658-60, set i et større, svensk perspektiv ved 1600-tallets midte og sidste halvdel foretages i Lars Ericson: Svensk militärmakt. Strategi och operationer i svensk militärhistoria under 500 år, 2003, s. 54-62.

3 Som om de skulle besidde og bebo den i 100 år. Fæstningslejren Karlstad

Maria Kargaard

I dagene efter undertegnelsen af freden i København den 27. maj 1660 var der travl trafik mellem København og det, der senere skulle blive hovedstadens nordvestkvarter ved Bellahøj og Brønshøj.¹ I knap to år havde der her fra den svenske fæstningslejr været skarpt opsyn og kontrol med færdslen i og omkring den danske hovedstad, og nu, hvor man atter kunne bevæge sig frit omkring, var københavnernes ivrige efter at besigtige deres vogteres kvarter.

Det var et imponerende syn, der mødte københavnernes. "Samme lejr var vidt begreben, større end Københavns by", skrev en anonym københavnere i sin dagbog efter sin visit hos svenskerne. "Der var skønne værelser og huse, (...) i mange værelser var gulvene belagt med fliser, der var skønne stykker omkring stuerne, deslige havde deres gemakker skønne vinduer, døre og jernkakkelovne og var meget vel udstaffet. Var meget fast med volde, skanser, runddele, meget stærkt befæstet; de havde befæstet og forvaret sig, som om de skulle besidde og bebo den i 100 år".² Lejren fik senere navnet Karlstad, opkaldt efter den svenske konge Karl 10. Gustav.

Også i dag bliver man let fascineret af historien om fæstningslejren, der set i lyset af datidens fæstningskrige ikke var overvældende i størrelse, men i funktion ekstraordinært længe. Historien om Karlstad giver en enestående mulighed for at komme tættere ind på livet af de mennesker, der oplevede Karl Gustav-krigene. Både dem, der levede i lejren, og de lokale bønder, der måtte leve med lejren som nabo. Ikke mindst i Brønshøj lever historien i bedste velgående og er en del af de minder, der gør det muligt at hævde et lokalt identitetsfællesskab og en særegenhed i forhold til storebror København.³

Faktisk er de eneste, der ikke har fundet Karlstad vedkommende, nok historikerne. Selv om der både på dansk og svensk side er forsket en del i Karl Gustav-krigenes historie, har historikerne primært beskæftiget sig med de rent militære og politiske spørgsmål. Kulturhistorien og fortællingen om det levede liv under krigen er stort set blevet overladt til de skønlitterære forfatteres fantasi med Carit Etlars *Gøngehøvdingen* som det åbenlyse eksempel.⁴

Ved helt konkret at tænke Karlstad ud af ligningen har historikerne endvidere overset fortifikationen som en essentiel del af den svenske militære tankegang under felttoget i Danmark og dermed fortifikationens betydning for krigens gang, både i forhold til det strategiske og det mere jordnære plan med forsyningsmæssige, disciplinære og sanitære problemer.

I denne artikel undersøges det, hvordan den Anden Karl Gustav-krig blev oplevet af de mennesker, der var involveret i den. Jeg vil bl.a. demonstrere, at Karlstad som fæstningsanlæg var vital for den svenske hærledelses spillerum og muligheder under belejringen af København, og at Karlstad samtidig var rammen om et væld af begivenheder og relationer, der ikke blot handlede om militær succes, men om sameksistens og overlevelse. Jeg vil i det følgende behandle fænomenet Karlstad som et militært etablissement, som et hjem og som et knudepunkt for interaktionen mellem fremmede soldater og lokale bønder.

Karlstad opføres

Fæstningslejren Karlstad var hverken unik eller enestående, men udsprang af en længere militær tradition, hvor fortifikationen spillede en central rolle. Ikke mindst under den europæiske trediveårskrig 1618-1648 var fortifikationen blevet en integreret del af krigsførelsen, og den daværende svenske konge, Gustav 2. Adolf, tog konceptet til sig i en grad, så hans modstandere beskyldte ham for at kæmpe "som en muldvarp".⁵ Alle risikofyldte troppebevægelser fra krydsning af floder til retræter og ikke mindst belejringer blev ledsaget af fortifikationer, og i Nordtyskland bredte der sig et større netværk af fæstningslejre og garnisonsbyer, hvor svenske soldater forskansede sig i kortere eller længere perioder. Karl 10. Gustav, der i vid udtrækning videreførte Gustav 2. Adolfs militære system, tog også denne strategi til sig. Det blev demonstreret i Polen 1655-1657, under belejringen af Frederiksodde i 1657, hvor der blev opført en fæstningslejr ved Bredstrup, og under belejringen af København, hvor Karlstad kom til.

Fæstningslejren havde afgørende betydning for krigsførelsen. Den fungerede som en operativ base, hvor soldaterne kunne restituere sig, og hvorfra der kunne hentes forstærkninger under offensive kampanjer; og den udgjorde et sikkert helle, hvis krigslykken vendte, hvilket gjorde det muligt at trække krigen i langdrag og udskyde et eventuelt nederlag. Det var det, der skete ved København.⁶

Det er vanskeligt at sætte dato på, hvornår opførelsen af Karlstad blev påbegyndt, men alt tyder på, at arbejdet i hvert fald var i gang i begyndelsen af oktober 1658.⁷ Allerede ved krigens start var flere kompagnier blevet forlagt i området, og Karl 10. Gustav tog bolig på en gård i Utterslev.⁸ Den svenske

hovedstyrke blev trukket tilbage til Karlstad efter slaget i Øresund den 29. oktober 1658, hvor Københavns undsættelse fra søsiden gjorde det umuligt at opretholde en total belejring. Det er uvist, hvor meget af det omfattende fæstningsanlæg, der da stod færdigt. Byggearbejdet foregik tilsyneladende i flere tempi og kan meget vel have stået på det meste af krigen.⁹

Fæstningsarbejdet blev dirigeret af generalkvartermesterløjtnant Erik Dahlbergh, der også stod bag fæstningen ved Bredstrup uden for Frederikssø. Under ham opererede et større antal håndværkere og entreprenører, hvoraf nogle fulgte med den svenske hær, mens andre blev udskrevet fra de sjællandske købstæder. De blev givet løn og underhold i den udstrækning, det var muligt. Der var også tradition for at udskrive soldater og krigsfanger til fæstningsarbejder.¹⁰ Endelig var det muligt at sætte de lokale bønder til det grovere manuelle arbejde. Det skete eksempelvis ved de svenske fortifikationsprojekter ved Køge og Kronborg, som foregik sideløbende med fæstningsarbejdet ved Karlstad.¹¹

Byggematerialet blev rekvireret fra de omkringliggende købstæder og landsbyer, og det havde massive ødelæggelser til følge, som det ses i en beskrivelse af Køge fra 1661: ”Byen er derudover i svensketiden såre medtaget og forringet, idet at næsten hver gades ender og i øvrigt en god del af husene er helt væk, foruden den ene af byens kirker, der er ganske nedbrudt, og nogle af kirkegårdsmurene. (...) Og en god del af husene i de førnævnte gades ender, som ikke er nedbrudt, står ruinerede, så nogle mangler halvdelen, andre en tredjedel”.¹²

Det var ofte stenbygninger, hvilket vil sige kirker, der stod for skud, når der skulle inddrives byggemateriel. Rødovre kirke blev sønderbrudt; sognebørnene måtte efterfølgende søge Brønshøj kirke, og de to sogne blev først adskilt igen i 1901. Landsbyens skole blev også revet ned. I Hvidovre var kirken så medtaget, at der måtte holdes gudstjeneste på marken.¹³ Bygningstømmer kunne hentes i de omkringliggende skove, primært omkring Dyrehaven, Ordrup, Bagsværd og Gentofte, og det blev der gjort med forhugne og øde skove til følge.¹⁴ Der findes desuden adskillige beretninger om landsbyer, der blev lagt mere eller mindre øde af svenskernes rekviritioner. Forsyningsadministrationen tilstræbte, at inddrivelsen af byggemateriel blev fordelt over hele Sjælland, for at nærområdet ikke skulle blive overbelastet, men det lykkedes altså ikke helt.¹⁵

Karlstad som fæstningsanlæg

Set ud fra et militært synspunkt var det oplagt at forlægge den svenske hovedstyrke ved Brønshøj. Det var et højtliggende område med et veludbygget vejnet og god adgang til naturressourcer i søer og skove, foruden at det var

Pufendorfs kort over Karlstad efter forlæg af Erik Dahlbergh (Københavns Stadsarkiv).

inden for en overskuelig afstand til København. Erik Dahlbergh udnyttede da også i vid udstrækning den lokale topografi, da han udstak Karlstad. Eksempelvis blev de tre gravhøje i det, vi i dag kalder Bellahøjparken, benyttet til kanonbatterier.

Både i Danmark og Sverige er der bevaret en række kort over den svenske fæstningslejr. Kortene er alle samtidige og i vid udstrækning enige om udformningen af Karlstads volde og forlægningen af soldater i lejren.¹⁶ Den mest kendte fremstilling er imidlertid det senere kort og prospekt trykt i Samuel von Pufendorfs værk om Karl 10. Gustavs bedrifter fra 1696. Pufendorfs stik er blevet til efter et forlæg af Erik Dahlbergh, der desværre er udateret, men sandsynligvis blevet til i 1660'erne.¹⁷ Eftersom Pufendorfs hovedformål var at forherlige Karl 10. Gustav, og Dahlberghs at forherlige sig selv, er der god grund til at være skeptisk over for denne udlægning.

Især på prospektet med snittet gennem vold og voldgrav ser fæstningsanlægget mistænkeligt "pænt og færdigt" ud. Man fristes til at tro, at det, som kortet først og fremmest viser, er, hvordan Erik Dahlbergh havde tiltænkt, at Karlstad skulle se ud, og dermed de principper, som fæstningsanlægget blev opført efter. Den svenske fortifikationshistoriker Kenneth Kartaschew har på den baggrund konkluderet, at anlægget var 10 meter bredt og udgjordes af en

to meter høj vold, en halvanden meter dyb (og tilsyneladende tør) grav samt tætte palisader foran voldgraven.¹⁸ Det var et simpelt anlæg, der var hurtigt at opføre og tilsvarende udsat for erosion, hvorfor fæstninger af denne art ofte havde en kort levetid.¹⁹

I betragtning af, at voldstrækningen var godt fire kilometer lang, var befæstningen af Karlstad yderst beskedent. I december 1658 var her blot 13 kanoner ud over syv, der skulle overføres til Kronborg.²⁰ Alt i alt tyder det på, at Karlstad ikke blev anlagt for at modstå en reel storm, men for at modstå mindre angreb fra eksempelvis ryttere, og ikke mindst for at hindre de svenske soldater i at desertere.²¹

Også i forhold til lejrens indretning havde Karlstads militære formål afgørende betydning. Soldaterne blev forlagt regimentvis, og alle regimenter blev placeret med bedst mulig adgang til vejnettet og fæstningsanlægget. Der blev desuden bygget flere broer over Degnemosen for at lette færdslen for de soldater, der var forlagt på vore dages Bellahøj.²²

Lejrens beboere

Den svenske hær baserede sig på en geografisk regimentsstruktur for at øge samarbejdserven og enhedsfølelsen i regimenterne. I Karlstad var der eksempelvis regimenter fra Södermannland, Småland, Uppland, Dalarna og så fremdeles. Herudover lå der i lejren to regimenter hvervede polakker og et regiment hvervede tyskere.²³ Ud fra de bevarede troppeopgørelser kan Karlstads militære indbyggertal forsigtigt anslås til ca. 5.800 menige og officerer.²⁴ Antallet af soldater i lejren kunne dog variere meget. I løbet af krigen kom nye kompagnier til, mens andre – typisk i forbindelse med krigshandlinger – blev forlagt andetsteds, og op til stormen på København blev de svenske tropper kaldt sammen ved Karlstad, så den samlede angrebsstyrke bestod af op til 10.000 mand.²⁵

Ud over soldater var der et stort antal civile eller nonkombattanter i lejren. Da disse ikke havde betydning for hærens militære styrke, er de ikke medtaget i de militære opgørelser, og et civilt indbyggertal er derfor umuligt at beregne.²⁶ Sammenligner vi med Trediveårskrigen, hvor det ikke var ualmindeligt, at der var tre til fire gange så mange civile som soldater i en omvandrende hær, kan Karlstads samlede indbyggertal meget vel have ligget på omkring 20.000 mand.²⁷ Til sammenligning havde København i 1660 ca. 25.000 indbyggere.²⁸

Derimod er det muligt at identificere forskellige typer af civile. Et regiment bestod af otte kompagnier, og hvert kompagni rådede som udgangspunkt over et antal musikere (fx trompeterer, fløjtjenister og/eller trommesla-

Kort over Karlstad tegnet af Frederik 3.s hofmaler Wolfgang Heimbach efter, at den svenske hær forlod lejren (Det Kongelige Bibliotek).

gere), en feltskærer og en præst. Både officerer og menige kunne have en eller flere oppassere med sig, og der var håndværkere, kuske og andet personel i trosset. Herudover fulgte en større gruppe af ”ureglementerede” nonkombatanter hærene. Soldaterne var nemlig profitabelt selskab for handelsfolk, taskenspillere, prostituerede og fattige.²⁹

Hertil kommer, at det på denne tid var helt almindeligt for både menige og officerer at have deres hustru og eventuelle børn med i krig. Tilstedeværelsen af hustruer blev af hærledelsen betragtet som gavnlig for soldaternes moral, og samtidig løste kvinderne en række praktiske opgaver såsom madlavning, reparation af tøj samt rensning af våben, som gav soldaten mere overskud i krigsførelsen.³⁰

Kvinderne i Karlstad var – ifølge den københavnske præst Anders Mathiesen Hjørring – berygtede for ”ikke at være efterladende, hvor og når de

kunne få bytte", og de skreg og jamrede så voldsomt over tabet af deres mænd efter stormen på København, at Karl 10. Gustav flygtede fra lejren.³¹

Rang og bolig

Den militære rang havde afgørende betydning for den enkeltes forhold i lejren. Mens det var normalt, at officererne levede sammen med deres mænd, samlede obersterne og hærledelsen sig på Bellahøj, hvor langt størstedelen af den permanente bebyggelse i lejren blev opført. Her havde også Karl 10. Gustav sin bolig. De menige soldater boede typisk i simple telte eller grubehuse, og rytterne delte ofte hjem med deres heste. De finere huse kunne derimod være ganske bekvemme. Hjemmene blev indrettet med møbler og inventar, som blev konfiskeret rundt omkring blandt bønderne og på herregårdene. Det var heller ikke ualmindeligt, at soldaterne medbragte private ejendele hjemmefra.³²

Der var også krigsfanger i Karlstad. Fangeudvekslinger fandt sted under hele krigen, og efter fredsslutningen blev alle fanger løsladt. I København har man sikkert sladret en del om, hvordan tilværelsen var ude hos fjenden. Anders Matthiesen Hjørring følte sig i hvert fald kompetent til at udtale sig om, hvordan behandlingen af krigsfanger i de to byer tog sig ud: "Vile vores fanger have en pot fransk vin ude i lejren hos fjenden måtte de give 24 skilling for den. Da kunne vi skaffe fjendens fanger hos os en langt bedre pot vin for 12 skilling i vores belejrede by. Vile vores fanger i fjendens lejr have en ringe pot øl, måtte de for den give seks skilling. Og fjendens fanger hos os kunne få en bedre pot øl for to skilling. (...) Vores fanger, som var end fornemme godtfolk, borgere og andre, måtte nøjes med en bondehytte eller et hul i lejren, men deres fanger, som vi bekom, og som var noget fornemme, blev indlagt i fornemme værkhuse".³³

For Hjørring var hovedformålet at illustrere, hvor eksemplariske københavnere havde været i omgangen med deres krigsfanger, og det kunne han bl.a. gøre ved at postulere uhørt høje priser i Karlstad. Hans rationale viser imidlertid, at det var muligt for fangerne at forhandle sig til bedre kår. Jo flere penge, dvs. højere status, desto bedre forhold. Sådan forholdt det sig også for de svenske soldater. Boligforholdene, "en bondehytte eller et hul", som Hjørring ringeagtende skriver, har tilsyneladende også modsvaret de menige soldaters. Eller måske var de ligefrem bedre. Hjørring nævner i alt fald ingen telte.

De menige soldaters levevilkår

Under Anden Karl Gustav-krig udviklede den svenske forsyningsituation sig til en katastrofe. Det danske landbrug var udpint efter den første krig, og den voldsomme koncentration af tropper på Sjælland gjorde det umuligt at opretholde en bæredygtig forsyningsorganisation. Hærledelsen forsøgte at løse problemet ved at oprette magasiner, hvorfra fødevarerne kunne fordeles ligeligt mellem de forskellige kvarterer, og ved at øge beskatningen af adelsgodserne, men effekten var begrænset. Man forsøgte ikke at tilføre fødevarer fra Sverige.³⁴

De menige soldater var afhængige af skatteinddrivelserne for at få sold og føde, og derfor blev de særligt hårdt ramt af de forsyningsmæssige problemer. Mens officererne var garanteret en fast indtægt, blev de menige reelt ikke lønnet fra november 1658.³⁵ Dermed måtte de menige klare sig med de naturalier, der kunne inddrives hos lokalbefolkningen. Der forelå faste aftaler omkring hvilke skatter, der kunne inddrives hvornår, og også her tilstræbte ledelsen at fordele byrden ligeligt over hele Sjælland. Men eftersom rekvisitionerne skulle imødekomme regimenternes umiddelbare behov, og regimenterne selv var ansvarlige for at inddrive skatterne, var belastningen klart størst i nærområdet.³⁶ Plyndring, brandstiftelse og andre overgreb på lokalbefolkningen var strengt forbudt og kunne straffes med døden, for hærledelsen ønskede ikke unødvendige konflikter med de lokale. Det var dog ingen garanti for, at der ikke skete overgreb.³⁷

Vi har ingen efterretninger om egentlige epidemiudbrud i Karlstad, men dødeligheden blandt soldaterne var under alle omstændigheder meget høj. Som eksempel kan nævnes, at en eskadron fra Dalarna i det første halvår af 1659 svandt ind til en tredjedel af sin oprindelige størrelse.³⁸ Skudsår var den hyppigst forekommende skade, men også forfrysninger var et almindeligt fænomen.³⁹ Syge og sårede blev samlet i en separat afdeling i Karlstad, hvor de blev plejet af soldaterkoner og oppassere. Der var meget dårlig hygiejne, og feltskærerne udførte kun primitiv kirurgi som fx grove amputationer samt fjernelse af kugler og granatstumper etc.⁴⁰

Der blev foretaget begravelser fra Karlstad, og der var efter al sandsynlighed en fælles kirkegård for soldaterne, men om den lå inden eller uden for voldene vides ikke. Måske benyttede man kirkegården i Brønshøj. Der er også eksempler på, at svenske soldater blev begravet i nabosognene. Det skete især efter stormen på København. De lokale præster havde tilsyneladende ingen problemer med, at fjendens soldater skulle ligge side om side med sognebørnene ude på kirkegården.⁴¹

Ære, dyd og manddom

Gustav 2. Adolfs krigsartikler, der var blevet indstiftet for at "ære, dyd og manddom må rodfæstes i krigsfolkets mod og sind", dikterede frem for alt sædelighed og lydighed blandt soldaterne. Hvis disse krav ikke blev overholdt, skulle straffen falde prompte, så tendensen ikke bredte sig.⁴² Mindre forseelser blev idømt pryglstraffe, som enten blev eksekveret af hærens skarpetterer eller som spidsrodsstraf. Grovere forbrydelser som gudsbespottelse, ulydighed eller desertering blev straffet med døden. Til det formål blev der rejst en galge uden for porten på Bellahøj, som også ses afbildet på de her gengivne kort. Ydermere kunne de officerer, der kendte til deres underordnedes forseelser, se frem til at blive retsforfulgt, især hvis de kunne have forhindret udåden. Det blev også pålagt præsterne at sikre, at soldaterne førte et godt kristent levned.⁴³

Ikke mindst deserteringerne udgjorde en alvorlig trussel mod moralen og disciplinen i lejren. Det er vanskeligt at sige, hvor udbredt deserteringerne var, men undertiden deserterede ganske store grupper soldater. Den 21. december 1659 begav en løjtnant og 22 ryttere sig eksempelvis i samlet flok ind til København.⁴⁴ I nogle tilfælde var det lokale bønder, der fungerede som vejvisere og førte overløberne sikkert ind til byen.⁴⁵ Samuel von Pufendorf erkendte modvilligt, at deserteringer fandt sted, men holdt dog på, at langt de fleste, der rømmede lejren, var *tyske* soldater. Ifølge Pufendorf skyldtes deserteringerne, at soldaterne var "udpinte af kulden".⁴⁶ I betragtning af de meniges elendige boligforhold og de hyppigt forekommende forfrysninger har det utvivlsomt været bevæggrunden for nogle. Frederik 3. fik produceret flyveblade, hvor Karl 10. Gustavs soldater blev opfordret til at slutte sig til forsvaret af København. Til gengæld blev de lovet fast løn og godt kvarter; to ting, som de ikke havde i Karlstad.⁴⁷

De soldater, der vovede sig ind til København, udgjorde imidlertid også et sikkerhedsmæssigt problem. Det var vanskeligt at sikre sig mod spionage, og efter nogle uheldige episoder, hvor overløbere stak af ud til Karlstad igen, måtte Frederik 3. indskærpe, at alle overløbne soldater skulle afhøres og registreres. Herefter kunne de tjene på lige fod med de danske soldater,⁴⁸ og mange "blev tro nok", bemærkede Anders Matthiesen Hjørring efterfølgende.⁴⁹ Der var også danske soldater, der deserterede og sluttede sig til fjenden i Karlstad. Når det skete, blev misdæderens navn slået op på galgen på Amagertorv, og det var herefter forbudt at omgås vedkommende. Hvis han indfandt sig i byen igen, skulle han udleveres til myndighederne. Også i København blev desertering straffet med døden.⁵⁰

Hverdagsliv i den svenske lejr. Udsnit af Pufendorfs prospekt over Karlstad (Københavns Stadsarkiv).

Mødet med lokalbefolkningen

Når der skete udfald fra København, stod kampene som regel med forposterne inde ved søerne. Området omkring Karlstad var fredeligt, og der har været masser af ventetid og lediggang for soldaterne. Ventetiden blev bl.a. fordrevet med musik, sang og dans tillige med kort- og terningspil, druk og rygning.⁵¹ Måske er det sådant tidsfordriv, der optager soldaterne på Pufendorfs prospekt.

En del af tiden gik med eksercits. Det gjordes kompagnivis under ledelse af de respektive officerer.⁵² Desuden var der en del praktiske foranstaltninger, der skulle imødekommes. Der skulle opføres huse, forsvarsværkerne skulle udbedres, der skulle hentes vand, hugges brænde og ikke mindst skaffes føde.⁵³ En væsentlig del af soldaternes opgaver faldt dermed uden for Karlstad, og det gav rig mulighed for at omgås de lokale.

Med krigens komme valgte en del af de lokale bønder at flygte, sandsynligvis ind til København, mens andre blev tvunget bort. Det gjaldt især for Brønshøj sogn, hvor Karlstad jo blev opført. De bønder, der blev tilbage, forsøgte i vid udstrækning at videreføre deres vante dagligdag, og relationerne mellem soldater og bønder bar derfor præg af en høj grad af pragmatisme, hvor det vigtigste for begge parter var at overleve bedst muligt. Relationerne havde endvidere udprægede økonomiske forudsætninger, hvor soldaternes behov for rekviritioner og bøndernes mulighed for at yde var en afgørende problemstilling.

Som tidligere nævnt lå der faste forskrifter for, hvordan skatteinddrivelserne skulle effektueres. Bønderne skulle yde naturalier som dem, de normalt ydede i landgilde, samt penge og arbejdskraft. Hærledelsen ønskede af prin-

cip at bevare et godt forhold til de lokale, hvis velvilje og evne til at yde man var dybt afhængig af. Men efterhånden som fødevaremanglen greb om sig, blev skatteinddrivelserne i praksis mere og mere anarkistiske. Grænserne for de enkelte regimenters kvarterer og hvad der kunne rekvireres, blev langt fra overholdt.⁵⁴

Omfanget af bøndernes arbejde for den svenske hær er vanskeligt at fastslå. Bønderne blev sandsynligvis sat til forefaldende arbejde af praktisk art. I 1661 forklarede en gruppe bønder fra Brønshøj sogn således deres landgilde-*restance* med, at de ikke havde haft tid til at passe deres jorder, da de havde kørt ægt med "en og anden officer, kgl. tjener, soldat og deres bagage".⁵⁵ Bønderne deltog i fæstningsarbejdet, og ved stormen på København var det lokale bønder, der transportererede stormstigerne ind til Vesterport.⁵⁶

Hvad enten, det drejede sig om byggemateriel, naturalier eller penge, var rekvisionerne en voldsom belastning for de lokale. Skattebyrden blev øget, og samtidig blev udbyttet af landbruget indskrænket i kraft af, at mange bønder var flygtet og krigstilstanden hindrede de tilbageværende i at passe deres arbejde. Årene efter krigen var derfor også præget af misvækst og hungersnød, men det er vanskeligt at afgøre, i hvilken udgrad dette påvirkede dødeligheden under og efter krigen. Vel var der udbredt dødelighed blandt børn og gamle, men størstedelen af bønderne lader til at have genetableret sig, som de normalt gjorde efter kriseår.⁵⁷ Faktisk var nogle af bønderne ikke værre stedt, end at de få uger efter fredsslutningen atter kunne sælge deres varer på markedet i København.⁵⁸

Maren Nielsdatter i fjendens lejr

Mødet med lokalbefolkningen kunne også være af mere intim karakter. Kilderne om de seksuelle relationer mellem svenske soldater og lokale kvinder er fåtallige, men det står klart, at de fandtes. I Sokkelund herred er der kun bevaret kirkebøger fra Lyngby, Gentofte og Brønshøj sogne fra Karl Gustav-krigenes tid, og i Brønshøj kun fra maj 1660 og frem. I disse sogne blev henholdsvis fire, to og en svensk soldat udlagt som barnefædre, så frekvensen var ikke særligt høj. Faktisk blev der udlagt flere lokale mænd som barnefædre til uægte børn, end der blev udlagt soldater.

De soldaterudlæggelser, hvor der blev givet supplerende oplysninger om faderen, giver indtryk af, at der var en ganske fri omgang mellem de lokale og soldaterne. Både Maren Nielsdatter og Kirsten Andersdatter fra Lyngby og Tove Pedersdatter fra Gentofte refererede direkte til mænd, der befandt sig i Karlstad, og i Marens tilfælde blev det ligefrem ekspliciteret, at akten havde fundet sted i fjendens lejr. Kun en af kvinderne klagede over at være blevet "taget med vold".⁵⁹ Hærledelsen søgte at regulere de seksuelle relationer med

Kort over svenskelejrens placering på Sjælland fra Pufendorf (Københavns Stadsarkiv).

hårde straffe for "urent levned" og voldtægt, men der er ikke bevaret dombøger, der kan dokumentere, om og hvordan disse principper fungerede i praksis.⁶⁰

I de nævnte kirkebøger er der ikke registreret vielser eller trolovelser mellem lokale kvinder og mænd med fremmedklingende navne, men meget andet tyder på, at en del af Karlstads indbyggere ikke drog bort med hæren efter freden i København. Eksempelvis blev der i Lyngby i 1669 begravet en hel del personer "af lejren", både børn, kvinder og soldater.⁶¹ Det er ikke til at sige, hvordan sådanne personer integrerede sig med lokalbefolkningen, men det er påfaldende, at de blev begravet i Lyngby og ikke fra den mere nærliggende Brønshøj kirke. Måske havde de bosat sig i Lyngby sogn og blev blot identificeret via deres oprindelige hjemsted.

Sagen om den brune vallak

I takt med, at soldaterne i stigende grad blev lønnet i naturalier, steg også behovet for at omsætte naturalierne til penge eller andre fornødenheder. Dette skete både internt i Karlstad og i form af handel med bønderne i lokalområdet. Hvis soldaten var gift eller havde en oppasser, var det typisk denne eller

hustruen, der foretog de nødvendige transaktioner. Handlen fandt således ofte sted uden om det militære system og var derfor vanskelig at kontrollere for hærledelsen. Af samme grund er handlen mellem soldater og bønder sjældent omtalt i kilderne.⁶²

På Sokkelund herreds ting blev der i årene efter krigen behandlet en lang række sager, hvor bønderne søgte at få erstatning for nogle af de økonomiske tab, som de havde lidt på grund af de svenske soldaters rekvisitioner. Nogle af disse sager vidner indirekte om handlen mellem svenskerne og de lokale.

I september 1660 indstævnedes Peder Pedersen fra Vridsløselille Mattis Nielsen fra Virum for herredstinget, fordi han var blevet opmærksom på, at Mattis var i besiddelse af en brun vallak, som de svenske soldater havde frataget ham under krigen. Mattis erkendte, at vallakken bar Peders mærke, men hvis Peder ville have den igen, måtte han både betale for hesten og yde Mattis godtgørelse for det foder og græs, som hesten havde indtaget, mens den var hos ham. Mattis havde nemlig "givet en anden hest for den, så god som 10 rdlr.". Desuden havde den brune vallak medført "stor fare og besværing", fordi de svenske soldater ville have den til en rytter. Sagen endte i al mindelighed ved, at Peder gav Mattis fire rigsdaler og fik den brune vallak igen.⁶³

Det er værd at bemærke, at Mattis ikke blev stævnet til herredstinget, fordi han havde handlet med fjenden, men fordi han var i besiddelse af en hest, der bar en anden bondes mærke. Mattis kan selvfølgelig have følt sig tvunget eller truet til handlen, men der er intet, der tyder på, at der blev set skævt til ham, fordi han havde indladt sig på denne transaktion.

Den åbne fæstning

Karlstad var ikke hermetisk lukket land. Karlstad var Karl 10. Gustavs residensby i Danmark, og både højtstående svenskere, udenlandske gesandter og danske rådmænd kunne få adgang og foretræde for kongen.⁶⁴ Også udenlandske soldater kunne færdes i lejren. Engelske soldater øjnede eksempelvis den fidus, at de i Karlstad kunne erhverve fødevarer, som de svenske soldater havde rekvireret hos de lokale, og sælge dem til en langt højere pris i København.⁶⁵ Med tiden greb denne handel om sig i en grad, at der blev holdt markedsdag i Karlstad flere gange om ugen, og svenskerne begyndte sågar selv at køre varerne ind til Københavns volde for at få del i kagen.⁶⁶ Samtidig var Karlstad den svenske hærs hovedkvarter, og hærledelsen havde i høj grad brug for efterretninger om begivenheder og forhold ude i landet. Det var med andre ord umuligt og uønskværdigt at isolere sig.

Især af økonomiske årsager var behovet for udadrettede forbindelser stort, og det var da også i høj grad skattespørgsmålet, der skabte kontakt mellem soldater og bønder. For begge parter gjaldt det om at overleve, og det gjorde

man bedst ved at holde hinanden ud. Kilderne viser ikke, i hvor vid udstrækning tvang og frygt prægede disse relationer, men der er intet, der tyder på, at bønderne ydede en reel modstand. Tværtimod kan det konstateres, at de svenske soldater kunne blive begravet på de lokale kirkegårde, de kunne have sex med lokale kvinder, og de kunne bedrive handel med de lokale bønder.

Storbyen der forsvandt

Besøger man Brønshøj i dag, vil man opleve, at der ikke umiddelbart er fysiske spor efter Dahlberghs store fæstningsanlæg. Området er tæt bebygget, og måske kun i Bellahøjparken vil det være muligt at undersøge jordbunden for spor efter vold og voldgrav. Så hvor er Karlstad blevet af?

Efter freden i København holdt svenskerne auktion over genstande, inventar og dyr, som man enten ikke længere havde brug for eller mulighed for at tage med sig. Det var de københavnske borgere og adelige, der deltog i handlen, og først efterfølgende blev bønderne givet tilladelse til at hente, hvad der var tilovers – hvis de altså kunne bevise deres ejerskab. Det var endvidere muligt at få tildelt bygningstømmer og andet materiel, som svenskerne havde anvendt.⁶⁷ Fordelingen fandt sted umiddelbart efter fredsslutningen, så der er nok mange af de flygtede bønder, der ikke har kunnet nå at gøre deres krav gældende, og det var tilsyneladende kun i de landsbyer, der lå tættest Karlstad, at man benyttede sig af muligheden for at hente tømmer. For mange andre var afstanden til Karlstad for stor og arbejdet med at skille de svenske huse ad for besværligt. Det var langt vigtigere at få sået markerne til og ad den vej finde tilbage til den vante tilværelse.⁶⁸

Underligt nok er der ikke blevet lokaliseret en eneste ordre eller lignende omtale af et egentligt oprydning- og nedrivningsarbejde ved Karlstad. Det forekommer besynderligt, om den danske konge ville være tryk ved at have et indflytningsklart fæstningsanlæg stående i umiddelbar nærhed af København, men det tyder det altså på.

Forklaringen på Karlstads forsvinden kan også være en ganske anden: Måske var fæstningsanlægget ganske simpelt ikke så imponerende, som københavnerdagbogen og Pufendorfs stik har forledt os til at tro. Når alt kommer til alt havde den type fortifikation det med at erodere inden for få år. Måske er jorden med tiden blot blevet udjævnet af de lokale bønder i deres bestræbelser på at genskabe de oprindelige marker og vange.

I kilderne findes kun enkelte senere omtaler af Karlstad, og disse yder os ingen hjælp til at fastslå fæstningslejrens skæbne. I 1682 forulykkede en kusk fra København med sin vogn, så han blev fundet død "inde i lejren", og Peder Herslev, der var præst i Brønshøj 1744-1768, noterede senere sit fund af en kanonkugle ved resterne af en skanse.⁶⁹ Herefter døde overleveringen om

Karlstad ud, og på de senere kort over egnen er fæstningsværket ikke afbildet.

Helt tabt er overleveringen dog ikke. I Brønshøj bliver historien om Karlstad fortalt igen og igen, og det vil den nok blive ved med, så længe vi kan fascineres af Brønshøjs dramatiske fortid.

Henvisninger

- 1 Jeg er stor tak skyldig til museumsinspektør, cand.mag. Jakob Ingemann Parby og adjunkt Benedicte Fønnesbech-Wulff for kommentarer til manuskriptet. Ansvar for artiklens indhold er dog alene mit.
- 2 O. Nielsen: Dagbog, ført under Københavns Beleiring 1658-60, i Museum: Tidsskrift for Historie og Geografi. 1896, Hæfte 1, s. 131f. Alle citater er omskrevet til nudansk af forfatteren.
- 3 Anthony D. Smith: *The Ethnic Origins of Nations*, 1986, s. 25f.
- 4 Som enkelte undtagelser kan nævnes Aksel Lassens studier af den jyske bondebefolknings kvaler med den brandenburgske hjælpehær og Gunnar Olsens afhandling om de københavnske borgeres kår under belejringen. Aksel Lassen: 1659 – Da landet blev øde, 1965. Gunnar Olsen: *Borgerne under belejringen*, i Sigurd Jensen (red.): *Et vendepunkt i Københavns historie*, 1959 s. 9-60.
- 5 Christopher Duffy: *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World 1494-1660*, 1979 s. 182.
- 6 Duffy, *Siege Warfare*, s. 182f. Kenneth Kartaschew: Erik Dahlberg som fortifikatør i Leif Jonsson (red.): *Stormakts tid. Erik Dahlberg och bilden av Sverige*, 1992, s. 145. Göran Larsson m.fl.: *Trediveårskrigen – Europa i flammer*, 2006, s. 176-191.
- 7 Riksarkivet, Stockholm, Riksregistraturet vol. 323, Karl 10. Gustav til oberst Essen 5/10-58
- 8 Claes-Göran Isacson: *Karl X Gustafs Krig*, 2002, s. 202. C.A.G. Braunerhjelm: *Kungl. Lifregementets till häst historia 2*, 1912, s. 149.
- 9 Roger Manley: *The History of the late Warres in Denmark, 1670*, s. 40 og 78. Ole Degn (red.): *Kancelliets Brevbøger 1658*, 2004, s. 406f. Riksarkivet i Stockholm, *Skrivelser til konungen, Lars Fleming til Karl 10. Gustav 14/12-1658*.
- 10 Kartaschew, Erik Dahlberg som fortifikatør, s. 149ff. Rolf Torstendahl: *Svensk krigsforsörjning och underhållstjänst i Danmark 1657-1660*, i Arne Stade (red.): *Carl X Gustaf och Danmark. Källkritik och Kriqshistoria*, 1965, s. 435. Samuel von Pufendorf: *Konung Carl X Gustafs Bragder. Oversat v. Adolf Hillman*, 1915, kap. V, 99. Christopher Duffy: *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great, 1660-1789. Siege Warfare Volume II*, 1985, s. 194. Gustaf Petri og Erik Westman: *Kungl. Första livgrenadjärregementets historia 2: Östgöta regemente till fot 1619-1674*, 1928, s. 349.
- 11 Björn Westerbeek Dahl (red.): *Anders Matthiesen Hjørring: Leyers Dagverck (1663)*. Under udgivelse af Selskabet for Københavns Historie på www.kobenhavnshistorie.dk, bl. 98b-100b og 194a.
- 12 Rigsarkivet, Rentekammeret 214.30: Kommissionsakter vedr. overtilsyn med kgl. slotte m.v., Sjælland og Møn, 1660-1679 læg I.2 bl. 2f.
- 13 Erik Moltke (red): *Danmarks Kirker 3: Københavns Amt. Vol. 1, 1944-1946*, s. 351-356. Rigsarkivet, Rentekammeret 214.30 læg I.2 bl. 5.
- 14 Landsarkivet for Sjælland m.m., Sokkelund herred, Tingbøger 1621-1683, B.1-8: 1655-1662, 23/8-1660.
- 15 Torstendahl, *Svensk krigsforsörjning*, s. 435.
- 16 Det Kongelige Bibliotek, Center for Manuskripter og Boghistorie, Gl. kgl. Sml. 717: Håndtegnet kort over Carlstad, udateret. Sst., Ny kgl. Sml., 371c, 24: Kort over Karl Gustavs Lejr i Brønshøj. 1660. Det Kongelige Bibliotek, Kort- og Billedsamlingen, Sjælland mindre lokaliteter. Utterslev. Kungl. Krigsarkivet, Historiska kartor och ritningar, 0425:06:095a: Köpenhamn 1659. Sst., Historiska kartor och ritningar, 0425:06:095b: Köpenhamn 1658. Riksarkivet i Stockholm, Kriqshistoriska handlingar, Carl X Gustaf Xva nr. 47: Lägret vid Brønshøj 1658-1660. En gennemgang af kortene findes i Maria Kargaard: *Udi Leyrens Krig og kultur møder omkring Brønshøj Sogn 1658-1660*. Upubliceret speciale fra Køben-

- havns Universitet, 2009.
- 17 Kungliga Biblioteket, Stockholm, Handritade kartverk, Vol. 41, 29a: Svenska lägret utanför Köpenhamn.
  - 18 Kartaschew, Erik Dahlberg som fortifikatör, s. 145ff, 152.
  - 19 Duffy, Siege Warfare, s. 67f, 90-93.
  - 20 Riksarkivet, Stockholm, Krigshistoriska samlingen, M1312: Karl X Gustavs tid. Danska kriget 1657-1660. Jylland och öarne 1657, 1658. 1658 Nov. Dec.: Designation på the Stycker, Ammunition, och andra Materialia som ähre behålden Vthj Lägret för Copenhagen till d 14. Decmbris Anno 1658.
  - 21 En betraktning, som jeg skylder Gunner Lind.
  - 22 Duffy, Siege Warfare, s. 262.
  - 23 Isacson, Karl X Gustafs Krig, s. 186-197. Braunerhjelm, Kungl. Lifregementets till häst historia 2, s. 148f. Anders Florén: Karl X Gustaf, i Stellan Dahlgren, Anders Florén og Jan Lindegren: Kungar og Krigare. Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII, 1992, s. 61. Lars Tersmeden: Carl X Gustafs armé. En konturrekning mot bakgrund av kriget mot Polen, i Arne Stade (red.): Carl X Gustafs Armé, 1979, s. 18.
  - 24 Kargaard, Udi Leyren. Riksarkivet, Stockholm, Skrivelser till Kungl. Maj:t, Krigskollegiet till Karl X Gustav ultimo august 1658. Sst., Krigshistoriska samlingen, M.1323: Karl X Gustavs tid. Handlingar rörande arméerna i Karl X Gustavs krig 1655-1660. Danska kriget, læg 3: Verzeichnis der Regimenter zu Fueß... den 31. Jano: Ap: 1659, Aufsatz der Regimenter zu Füße... den 1 Juny 1659, Aufsatz der Regimenter zu Füße... den 29 Juny 1659.
  - 25 Braunerhjelm, Kungl. Lifregementets till häst historia 2, s. 149ff. Petri og Westman, Kungl. Första livgrenadjärregementets historia 2, s. 344.
  - 26 Maria Sjöberg: Kvinnor i fält 1550-1850, 2008, s. 21ff.
  - 27 Larsson, Trediveårskrigen, s. 240f.
  - 28 Aksel Lassen: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645-1960, 1965, s. 70.
  - 29 Tersmeden, Carl X Gustafs armé, s. 12-17. Larsson, Trediveårskrigen, s. 240f.
  - 30 Sjöberg, Kvinnor i fält, s. 9, 76 og 90.
  - 31 Westerbeek Dahl, Leyers Dagverck, bl. 58a-58b og 182a-182b.
  - 32 Tersmeden, Carl X Gustafs armé, s. 17. Nielsen, Dagbog, s. 131ff.
  - 33 Anders Matthiesen Hjørring: Leyers Politie, 1661, s. e5.
  - 34 Torstendahl, Svensk krigsförsörjning, s. 417 og 441.
  - 35 Torstendahl, Svensk krigsförsörjning, s. 431.
  - 36 Torstendahl, Svensk krigsförsörjning, s. 414f og 436.
  - 37 Florén, Karl X Gustaf, s. 60.
  - 38 Krigsarkivet i Stockholm, Rullor -1723, Rullor 1659:5, bl. 186a-195b
  - 39 Riksarkivet i Stockholm, Skrivelser till konungen, Lars Fleming til Karl 10. Gustav 1/3-1659.
  - 40 Tersmeden, Carl X Gustafs armé, s. 31-34.
  - 41 Landsarkivet for Sjælland m.m., Gentofto Pastorat, Gentofto Sogns Kirkebøger 1651-1815. Ruth Gunde Hansen og Inger Hartby (red.): Lyngby Kirkebog 1641-1699, 1986.
  - 42 Kungl. Maj:t: Krijgz articular, som fordom then stormechtigste furste och herre, herr Gustaff Adolph, then andre och store, Sweriges, Göthes och Wendes konung, storfurste til Finland, hertig vthi Estland och Carelen, herre vtöfwer Ingermanland, &c. loffwerdigst i äminnelse hafwer låtit göra och författa, Anno M. DC. XXI, 1621.
  - 43 Kungl. Maj:t: Krijgz articular. Larsson, Trediveårskrigen, s. 233. Tersmeden, Carl X Gustafs armé, s. 34-38.
  - 44 Ole Degn (red.): Kancelliets Brevbøger 1659, 2005, s. 431.
  - 45 Westerbeek Dahl, Leyers Dagverck, bl. 153b-155a og 250b.

- 46 Pufendorf, Konung Carl X Gustafs Bragder, kap. VI, 61.
- 47 Otto Levin: Kjöbenhavns Belejring. Forordninger og Placater 1658-1659, 1928, nr. 4 og 11.
- 48 Ole Degn (red.): Kancelliets Brevbøger 1660, 2005, s. 35.
- 49 Westerbeek Dahl, Leyers Dagverck, bl. 114b.
- 50 Levin, Kjöbenhavns Belejring, nr. 3 og 8. Hjørring, Leyers Politie, s. i.
- 51 Westerbeek Dahl, Leyers Dagverck, bl. 109b-110a, 224b-226a og 242b.
- 52 Tersmeden, Carl X Gustafs armé, s. 27f.
- 53 Manley, The History of the late Warres in Denmark, s. 78.
- 54 Torstendahl, Svensk krigsförsörjning, s. 416. Riksarkivet i Stockholm, Skrivelser till konungen, Lars Fleming til Karl 10. Gustav 16/12-1659.
- 55 Landsarkivet for Sjælland m.m., Sokkelund herred, Tingbøger 1655-1662, 7/2-61
- 56 Westerbeek Dahl, Leyers Dagverck, bl. 174a.
- 57 Rigsarkivet, Rentekammeret 214.30 læg I.2 bl. 20, 31 og 36. Landsarkivet for Sjælland m.m., Sokkelund herred, Tingbøger 1655-1662. Sst., Gentofte Sogns Kirkebøger 1651-1814. Hansen og Hartby, Lyngby Kirkebog, s. 289-362. Se Kargaard, Udi Leyren, for en nærmere gennemgang af de døde i Lyngby og Gentofte.
- 58 Westerbeek Dahl, Leyers Dagverck, bl. 268b.
- 59 Hansen og Hartby, Lyngby Kirkebog, s. 134-149. Landsarkivet for Sjælland m.m., Sokkelund herred, Gentofte Sogns Kirkebøger 1651-1814. Else Krøigaard (red.): Brønshøj Kirkebog 1660-1682, 1995, s. 16f.
- 60 Kungl. Maj:t: Krijgz articular.
- 61 Hansen og Hartby, Lyngby Kirkebog, s. 320f.
- 62 Sjöberg, Kvinnor i fält, s. 70.
- 63 Landsarkivet for Sjælland m.m., Sokkelund herred, Tingbøger 1655-1662, 6/9-1660.
- 64 E. Gigas (red.): Breve skrevne fra Kjøbenhavn 1659-60 af den keiserlige Gesandt Baron de Goes, 1881, s. 10. Westerbeek Dahl, Leyers Dagverck, bl. 214a.
- 65 Anders Matthiesen Hjørring: Leyrs Krantz, 1660, s. D7.
- 66 Westerbeek Dahl, Leyers Dagverck, bl. 214a-214b.
- 67 Nielsen, Dagbog, s. 131f. Degn, Kancelliets Brevbøger 1660, s. 155 og 161.
- 68 Rigsarkivet, Rentekammeret 214.30, læg I.2.
- 69 R. P. Rasmussen: Karl Gustavs lejr i Brønshøj 1658-1660, 1924, s. 19.

4 At forsvare København 1658-1660

Gunner Lind

Karl 10. Gustavs landgang i Korsør den 7. august 1658 kom som et chok. Intet var forberedt til en ny krig. Fire dage efter stod den svenske hær foran Københavns volde. Fire dage til at skaffe mandskab og forsyninger ind fra Sjælland. Længere væk kunne de ikke komme fra, og i Sundet herskede den svenske flåde. Byen måtte forsvares med de folk, våben, mad og penge, som var i den, da fjenden dukkede op. Senere blev havet åbnet, men forsvarers vilkår var stadig snærende. Hvordan lod det sig gøre, og hvilke spor satte det for fremtiden efter maj 1660?

Gud alsommægtigste

Det vigtigste var naturligvis at have den almægtige Gud på sin side. Det var ikke nok med søndagens gudstjenester og den ugentlige bods- og bededag, der var holdt hver fredag siden 1626. Tre dage efter fredsbruddet, den 10. august, fik biskop Svane brev om, at der hver aften skulle forordnes bedestunder i byens kirker. Generalløjtnant Schack fik brev om tilsvarende bedestunder på volden.¹

Bekymringen var stor over de mange synder, der stadig gik i svang. De kunne så let føre til Guds fortjente straf. For at forebygge det blev der den 1. juli 1659 afholdt en ekstraordinær bods- og bededag i den belejrede by. Al vin- og øltapperi skulle ophøre. Alle, som havde "alder og styrke", skulle faste og holde sig fra mad og drik den ganske dag. I alle kirker skulle der holdes gudstjeneste, og skibspræster skulle holde gudstjeneste på volden.² Til brug for gudstjenesterne blev der trykt et forlæg med bibeltekster og bønner:

— "Vær os nådig Herre, vær os nådig; Thi vi er meget mættede med foragelse. Vore sjæle er meget mættede af de stoltes bespottelse, af de hoffærdiges foragtelse [...] Vågn op HERRE, hvorfor vil du sove? Vågn op, og fordriv os ikke så aldeles. Hvorfor vil du skjule dit ansigt, forglemme vor elendighed og trængsel? Thi vor sjæl er nedtrykt i støv, vor bug hænger ved jorden. Gør dig rede at hjælpe os, og forløs os for din miskundheds skyld. Se til vores fjendes hovmod, hvilken udbreder sin sjæl som helvede, hvilken er som døden, der kan ikke mættes. [...] Vær du, O Gud, et banner for Kongl. Majest. såvelsom

hans Majest. allierte deres krigshær og skibsflåde. Gak du for dem med en udstrakt arm. Giv mod og mands hjerte til ønskelig sejrvinging. At vi som nu trykkes og trænges af fjendens hånd, må igen bo tryggeligen, og i fred lægge os, og sove".³

Som man kan se, var der en overbevisning om, at egne synder nok var slemme, men fjendens var værre. Det var ikke almindeligt i tiden. Teksterne til de ældre bods- og bededage i krigstid pegede sjældent fingre ad fjenden. Men under denne krig dvæler mange danske skrifter ved, hvordan Karl Gustav uden grund havde brudt sit løfte, den nyligt sluttede fred. "Karl Gustav du må skamme dig / For du din ed ej holte [...] Kain for Karl du kaldes må" sang københavnerne på melodien *Klokkerens datter den lange*.⁴

Når svenskekongen førte en uretfærdig krig, var han en synder. Der var håb om, at den retfærdige Guds straf ville ramme ham.⁵ Hvis håbet skulle blive til virkelighed, var der dog brug for en højst jordisk indsats.

Forsvarets fire faser

Københavns belejring havde militært set fire faser. Hver af dem var bestemt af angribernes strategi. Først kom den regulære belejring fra den 11. august til den 30. oktober 1658. Kun i disse to en halv måned var der tale om en virkelig belejring i militær forstand, hvor der aktivt blev arbejdet på at indtage byen. Det sluttede med den hollandske flådes sejr i Øresund og de hollandske hjælpetroppers ankomst til København. Anden fase var en aktiv blokade. Den svenske hær trak sig tilbage til Karlstad, den befæstede lejr ved Brønshøj. Ved sin styrke forhindrede den danskerne i at få kontrol med Sjælland, og der var mange episoder af kamp omkring byen; men byen var ikke umiddelbart truet. Den tredje fase var stormnatten mellem den 10. og 11. februar 1659; og den fjerde fase den fortsatte blokade til freden blev sluttet i maj 1660. Hver fase havde sin egen militære logik og frembød en forskellig situation for byens forsvarere.⁶

Den regulære belejring

En regulær belejring byggede på spader og kanoner. Angriberne gravede sig frem med løbegrave og forskansninger. Jordarbejderne skulle give dækning for beskydning fra fæstningens kanoner. Jo nærmere man kom, jo bedre kunne artilleriet bearbejde palisader, volde og porte. Samtidig blev den afstand mindre, hvor man skulle storme uden dækning. Til sidst kunne der lægges dæmning over voldgraven. Sådant var den metode, som var udviklet i de første tiår af 1600-tallet, især i den store krig i Nederlandene.⁷ Det var ikke helt så systematisk som Vaubans metode senere i århundredet, men det gav angriberne rigtig gode kort på hånden. Uden et meget effektivt forsvar stod

angriberne snart lige uden for en nærmest ødelagt del af fæstningen, som så ikke var fæstning mere og måtte give op. Sådan gik det i 1658 på Kronborg. Forsvarernes svar mod den regulære belejring var at forstyrre arbejdet og ødelægge værkerne. Dels med kontrabeskydning med artilleri, dels med udfald mod belejringsværkerne.

Præcis det mønster blev udfoldet i København. Faktisk handlede både svenske og danske i høj grad efter lærebogen, som den dengang så ud.⁸ Det betyder, at den svenske ledelse i august 1658 har vurderet, at byen ikke direkte kunne stormes. Måske på grund af forsvarsværkerne, selv om de nogle steder var i dårlig stand.⁹ Måske i kraft af den ret store besætning. De vigtigste belejringsværker blev bygget frem mod Vesterport (ved den nuværende Rådhusplads). Det var det oplagte angrebspunkt. Her undgik man den hindring, som Søerne var for trafikken til fæstningens forterræn. Da de kom nærmest, var belejringsværkene omkring 150 meter fra voldens top.

Kanonerne kom også snart i spil. Efter godt en uge ”begyndte Svecus gloende kugler i København at indskyde, foruden andre kanonkugler i en skrækkelig mængde, blandt hvilke nogle vejede til 12-16 ja 20 Pund. Dog var Gud så nådig, at ingen synderlig skade de belejrede der ved tilføjedes”.¹⁰ I mange omgange blev byen beskudt. Mange beretninger hæfter sig ved de gloende kugler, der skulle stikke huse i brand, og faktisk nogle gange gjorde det. Som militær taktik var det ikke efter lærebogen. Et systematisk angreb ville koncentrere beskydningen mod volde og porte. En koncentreret beskydning mod et eller flere punkter kunne ødelægge værkerne og forhindre forsvarerne i at udbedre dem. I stedet blev både byen og voldene beskudt bredt. Man sigtede altså efter at knække forsvarernes moral, snarere end at nedbryde deres fæstning. Det var dramatisk, modigt, utålmodigt – og ineffektivt. Kuglerne kostede en del mennesker livet, og mange huse led skade, men byen brændte ikke. Voldene blev forstærket hurtigere, end de blev brudt ned, og kampviljen var efter alt at dømme høj. Isoleret set var den intensive belejring altså en fiasko. Byen nåede aldrig at blive åben for storm, selv om den svenske hær havde lang tid til rådighed.

Artilleriet kan have været i underkanten i forhold til opgaven. En stærk fæstning skulle helst beskydes med tungere skyts end 20 punds kanoner. Normalt betragtede man 24 pund som den letteste kaliber mod fæstningsværker.¹¹ Men vigtigst var forsvarernes store aktivitet. De gloende kugler gav brandvæsenet meget at lave. De var i øvrigt ventede: Allerede den 9. august fik borgerne brev om at stille kar med vand i beredskab.¹² Men ellers var det arbejdet på fæstningen, der krævede kræfter. I den første tid byggede forsvarerne fremskudte ekstra voldsektioner – raveliner – til beskyttelse for flere svage punkter, blandt andet foran selve Vesterport, som ellers var åben for di-

for kraftige til at kunne ødelægges i større omfang under et hurtigt udfald, og svenskerne havde bygget kanonarmerede skanser længere tilbage, som gav dækning for folkene i løbegravene. Kampene under udfaldene blev mere blodige. Selv om det var slut med de lette sejre, har de mange udfald dog været en del af forklaringen på at angriberne aldrig nåede en position, hvor byen var åben for storm.¹⁷

Det sidste punkt i forsvaret var sikringen af det eneste åbne land under byens kontrol, Amager. Kalveboderne var fra begyndelsen en kampplads for styrker i små fartøjer. Der var et helt lille søslag den 23. august 1658. Her erobrede de danske søfolk en række både og pramme, som var samlet sammen med henblik på landgang på Amager. Først den 8. oktober 1658 lykkedes det den svenske hær at gå i land på øen. Det var Karl Gustav selv i spidsen for et par tusind soldater. De næste to dage var der kampe mellem dem og soldater fra byen under kong Frederiks anførsel. På begge sider var det især rytteri. Den 11. oktober trak de svenske tropper sig tilbage efter svære tab. "De turde ej bide / Af banghed og frygt / Begjorde sig tykt / I skjorter og Bukser" hove-rede en københavnsk visemager.¹⁸ Men da var alle Amagers landsbyer brændt af, enten af danske eller svenske.¹⁹

Beredskab, storm og beredskab

Det hele ændrede sig samme nat, den hollandske flåde ankom. Nu blev det for farligt at være lige under byens volde. Skanser og løbegrave blev opgivet, og med dem den effektive beskydning. Danskerne rykkede omgående ud og begyndte at sløjfe de svenske anlæg. Spade og trillebør kom i gang igen.

Efter normal militær logik var København nu rimeligt sikker. Styrkerne i Karlstad og i Frederiks stad blokerede gensidigt hinanden. Der var sammenstød i terrænet imellem og i havet ud for, men det var småting. For Karl Gustav havde situationen den fordel, at danskerne ikke fik adgang til Sjællands ressourcer. Og så byggede han sin styrke op med henblik på en storm på byen.

Set inde fra byen skete der ikke ret meget. Forsvarernes hverdag – og deres nat – var vagt og vagt. Bastionerne, de lange kurtiner mellem bastionerne og ravelinerne foran de svage punkter målte op mod 10 kilometer, så der var meget at vogte. Det kunne knibe at holde sig beredt. En lang række ordrer drejer sig om forsømmelser. Fra studenterne, der allerede i november 1658 blev fundet "nachlæssige at opvarde deres poster så flittigt som de burde", til borgerne på Christianshavn der måtte trues med fortabelse af deres privilegier.²⁰ Vinteren blev streng, og der måtte hele tiden åbnes våger i gravene og ved stranden. Patruljer afsøgte landet og isen mod overraskelser.

Odds var meget høje imod at forsøge at storme en intakt og velbemandet fæstning. Når det i det hele taget lod sig gøre at få hæren til at storme, er det et vidnesbyrd om en utrolig kampvilje og sammenhold i den svenske hær. Set fra den svenske ledelse var det imidlertid fornuftigt at prøve lykken. Den strategiske situation var ikke god. Den svenske position var i færd med at brase sammen vest for Storebælt, men det var ikke realistisk muligt at vende krigens gang der. I stedet kunne man forsøge et hasardspil om den store gevinst. I København undrede man sig over, hvordan "Gud den Allerhøjeste til vores store lykke fjenden således forblændede, at han denne stad, som han for en stakket tid, førend nogen fremmed succurs herind kom [...], intet kunne anhave og nu udaf den slette og platte kampagne angrebet".²¹ Men Karl Gustav risikerede kun nogle soldaterliv, som strategisk set ikke gjorde større forskel.

Hemmeligheder lod sig ikke holde mellem København og Brønshøj, så forsvarerne vidste, hvad der var på vej. Vagtberedskabet, som var mindsket i efteråret, blev sat op igen i løbet af vinteren. Beredskabet var prøvet, ufrivilligt, ved de falske alarmer der havde været. Første gang juleaften 1658, hvor "hver mand lod maden blive, og løb fra bordet hen til sværd og bøsse og med en hast ud til volden, hver på sin post, og efter sad kvinder og børn bedrøvede, med gråd og frygt".²²

I vintermånederne var der god tid til at gå planer og udstyr efter. Kugler støbt og spanske ryttere tømret. Allerede 6. januar 1659 blev det påbudt, at ingen "af hvad stand og kondition" måtte gå hjemmefra uden sit "undergevær" (sværd, kårde, eller rytternes kraftige pallask) og ikke uden "overgevær" – skydevåben eller den lange pike – når alarmen lød. Alle skulle have en fast plads på volden. Kæderne over gaderne skulle ses efter. De skulle sinke fjenderne, hvis nogen af dem kom over volden.²³ Da stormen endelig kom, var den i høj grad ventet. I sidste fase havde Karl Gustav endda valgt at opgive ethvert element af overraskelse. I stedet var forsvarerne dage og nætter i træk blevet alarmeret med skyderi og skinangreb. En mislykket nervekrig.²⁴

Alt var klar og hver afdeling på sin post, da stormen satte ind. Den svenske hær, næsten 11.000 mand stærk, arbejdede efter omhyggeligt gjorte planer, underskrevet af kongen selv.²⁵ Forsvaret havde også 11.000 mand, hvoraf 6.000 var danske og hollandske soldater og søfolk, resten borgere og unge mænd fra byen.²⁶ Deres fordeling havde længe ligget fast, sektion for sektion og punkt for punkt. Taktisk set havde angriberne én fordel: de kunne selv vælge deres angrebepunkter. Ellers var alle fordele på den danske side. Selve forsvaret mod stormen har mest bestået i at skyde og lade, skyde og lade. Angriberne var fuldt synlige derude, mens de prøvede at komme over våger og grave, forbi fodangler og spanske ryttere, op ad volde og stiger. Kanonerne har haft hovedrollen. Bare på stykket ved Slotsholmen, hvor hovedangrebet

blev sat ind, rådede forsvaret over 63 kanoner og 5 morterer.²⁷ Det var en ensidig massakre, da alt det skyts kom ”udi godt spil, lige på svensken og på siden”.²⁸ Kun på fregatten Højenhald ude i isen og et kort øjeblik på en enkelt bastion nåede de svenske soldater så langt frem, at det kom til håndgemæng med faldne på begge sider. Som en dansk poet så smagfuldt sang om fjenden: “Du har ej lært at danse ret / På linier og stormstiger / Thi fikst du hug og blev lagt ned / I tusindtal jeg siger”.²⁹

Efter stormen vendte man tilbage til situationen fra før. København var blokeret. Der var stadig brug for at vedligeholde fæstningen, holde vagt og patruljere. Især frygtede man vinteren. I november 1659 blev hele beredskabet gået igennem med mønstringer og ruller.³⁰ Så sent som januar 1660 skal ålestangere, der vil ud på isen, vise personlig passerseddel fra stadshauptmanden og forsynes med eskorte på 6-8 soldater.³¹ Ålestangerne kunne jo blive overfaldet, eller de kunne løbe over til fjenden. Det sidste frygtede man mest, for soldaterne skulle tælle, om der kom lige så mange fiskere med hjem, som der drog ud. Samme måned bliver der gjort rustvogne klar, som skal være i beredskab dag og nat, lastet med en mobil reserve på i alt 12.000 musketkugler, 2.000 pistolkugler, 3 tønder krudt, 4 bundter lunter og 200 håndgranater.³² Frygten for et pludseligt angreb var altså ikke drevet over. Men den svenske position var ikke meget truende længere. I 1660 havde København længe været den sikre base, som officerer og mandskab blev sendt ud fra for at kæmpe i andre landsdele.

Soldater, borgere og ungt mandskab

Det kan ikke nægtes, at borgerne var reserven. Efter de allerførste uger, hvor alle var på volden, søgte man at skåne dem i de uendelige vagter. Det kunne dog forstyrres af andre hensyn. I september 1659, da byen var blevet ”entlediget for mandskab”, som deltog i kampagnen på Fyn, måtte borgerne igen op på at holde vagt i tæt rytme, halvdelen af dem hver nat og en tredjedel hver dag.³³ Borgerne deltog aldrig i udfaldene, så vidt det kan ses fra de angrebsplaner, der er bevaret.³⁴ I den forsvarsplan, der blev sat i værk ved stormen, havde de kun direkte ansvar for mindre truede punkter og var for en stor del i reserve. Men da raketterne skød i vejret som signal fra de punkter, der blev angrebet, var det jo netop reserven, der rykkede til. Med massiv vægt, for Københavns og Christianshavns borgerskab i våben var næsten 4.000 mand og dermed den største enkelte styrke i forsvaret.³⁵

Borgervæbningen var netop borgerskabet. Byens edsvorne borgere, husstandsoverhovederne, måske med deres sønner og svigersønner. Det var ikke en statslig institution, men en kommunal. Stadshauptmand Frederik Thuresen var handelsmand og borger, og de lavere befalingsmænd var også borgere.

Borgervæbningen mødte med deres egne våben, og de var gode. Selv om der var store forskelle mellem fattig og rig, var borgerskabet som helhed en velhavende samfundsgruppe, og våbnene var et vigtigt tegn på deres status. Tidligere i århundredet blev de beskrevet sådan, da de mødte op til parade: "Borgerne var kosteligt klædte og udstafferede med munderinger af forskellige farver, de havde forgyldte kyrasser, guldbroderede silke-knæbånd, guldsnore om hattene, silkeklæder, udsyede med guld og smukke fjer i deres hatte. Nogle havde smukke, udsirede gehæng, andre havde dem af silke, hvori deres emaillerede værger hang. Deres bøsser og ladestokke var skønne at se til, rigt indlagte med tænder og kostbart ben".³⁶ Ud over prestigen blev det kontrolleret gennem mønstringer, også i fredstid, at borgerne var godt bevæbnet.³⁷

Trods borgernes antal var soldaterne den vigtigste del af Københavns forsvaret. Da byen blev indesluttet, rummede den en del artillerister, knyttet til Tøjhuset på Slotsholmen og fem regulære regiment. Erik Quitzows regiment, også kaldet Sjællandske Landfolk, var et gammelt og talstærkt regiment, men det var kun en del af dets kompagnier, som var i byen, da svenskerne angreb. Som navnet antyder, var det et udskrevet regiment af sjællandske bondeknægte. Alle de andre enheder bestod af frivillige, hvervede soldater og var blevet opstillet i Danmark og Hertugdømmerne i årene 1657-1658 i forbindelse med den første krig mod Karl Gustav.

Friedrich Ahlefeldts regiment hed også Kongens Livregiment til fods. Det var først dannet i sommeren 1658, men mandskabet var veteraner fra den foregående krig, til dels også længere tilbage, og udvalgt til den nye garde. Hans Schacks regiment bestod til dels af dragoner, det vil sige fodfolk med heste. Ulrik Frederik Gyldenløves regiment bestod af dragoner. Det hed officielt Dronningens Livregiment. Endelig var der et rigtigt regiment ryttere, Hans Ahlefeldts regiment, Kongens Livregiment til hest.

Som man kan se af navnene havde de fleste af de hvervede enheder rang som kongelige garderegimenter. Derfor var netop disse enheder bevaret, da man nedrustede efter den første krig.³⁸ En hel del af mandskabet har været udlændinge. Det var i hvert fald et lille flertal af officererne, og flere, jo længere man kom ned ad rangstigen. I de fem regiment som helhed var 55 % af officererne udlændinge, men 60% på de laveste rangtrin. Alle fem chefer var født i Danmark, Slesvig eller Holsten.³⁹

I løbet af belejringen blev der oprettet nye enheder i den belejrede by. Straks i august 1658 blev der opstillet et regiment under Christianshavns kommandant, oberst Heinrich Both. Da Both blev sendt til Fyn med det meste af regimentet, gik resten over til hans efterfølgere på Christianshavn, først Georg Steding og senere Willum van Lobbrecht. I januar 1659 fik oberst Johan Bessel patent på at måtte hverve et regiment. Han havde før i tiden haft

et regiment jyske landfolk. Der blev også opstillet et antal frikompagnier, enkelte kompagnier uden for regimenterne. Antallet af regulære soldater voksede altså. Regimenterne og frikompagnierne havde omkring 3.000 mand og 49 officerer med kompagni i august 1658.⁴⁰ Antallet af menige er svært at følge præcist, men antallet af officerer med kompagni var steget til 51 i februar 1659 og 60 i august samme år. I maj 1660, da freden kom, var det igen faldet lidt, til 56.

Det var let at finde befalingsmænd til de nye soldater. Ved krigens udbrud var der et stort antal arbejdsløse officerer, som havde deltaget i den første krig, og som nu opholdt sig i København i håb om, at noget ville vise sig. For eksempel de penge, som de havde til gode hos kongens kasse. Disse mænd blev i første omgang dels knyttet til de eksisterende regimente som overtallige, dels brugt som befalingsmænd i borgerskabet og hos de forskellige enheder af ungt mandskab. (Begge dele med dårlig løn.) I belejringens senere del blev en del af dem brugt til at organisere nye styrker i København. Andre blev kommanderet til den jyske halvø og andre områder, hvor den svenske besættelse var ophørt, og hvor nye danske regimente blev bygget op.

Det var altså muligt at hverve soldater i byen. Det har også været nødvendigt for at erstatte de tab, som sygdom, rømninger og kamp førte med sig. Som et fingerpeg kan man igen se på officererne: ud af 145 af alle slags, registreret i august 1658, var kun 112 stadig kongelige danske officerer i maj 1660. Resten – altså en fjerdedel – var døde, fanget eller afskediget. Når gruppen voksede, var det altså på grund af tilgang af nye folk. Antallet af døde var forholdsvist lavt, for byen var sluppet for epidemier, og kampene havde kostet relativt få liv. Af de 36 forsvundne officerer vides 10 at være faldet i kamp, altså en fjerdedel af tabet eller 7% af hele gruppen.⁴¹ Det var udfaldene og den løbende beskydning, der kostede liv.

Selve stormnatten døde kun 10-12 af alle rangklasser på den danske side, er det beregnet.⁴² For de meniges vedkommende var der tilsyneladende en noget mere kraftig afgang. Fire regimente talte op, at de havde mistet 213 menige mellem 22. november 1658 og 9. februar 1659. Af dem var de 129 døde og 59 stukket af.⁴³ De døde er sandsynligvis mest blevet ramt af dødelig sygdom. Det var de fattige menige mere udsatte for end deres officerer, mens det er meget usandsynligt, at de meniges tab i kamp var større end officerernes. De, der rømmede, drog uden tvivl i høj grad til Karlstad for at blive soldater hos fjenden – men der rømmede også soldater den anden vej.

Hver ny hvervet soldat har ikke været en ny forsvarer. Mange – nok de fleste – er kommet fra de særlige enheder af ungt mandskab, som blev opstillet, da belejringen begyndte. En enkelt af enhederne var allerede under kommando. Det var bådsmandene, flådens matroser, som også i en snæver

vending kunne gøre nytte til lands. De andre særlige enheder var mere eller mindre frivillige. Man kan se en forskel mellem studenterne, som af rektor og professorer skulle "opmanes" til "at indstille sig til den fælles konservation og defension og til den ende at antage gewehr", og håndværkere og købsvende hvor borgmestre, råd og oldermænd skulle gøre ruller over, "hvor mange beværede folk ethvert håndværk kan udgøre til at gå på voldene". For slet ikke at tale om de, som kaptajn Mourids Gundesen fik ordre til at "opsøge og tage [...] som ej kan bevise at være under noget kompagni eller at have herre".⁴⁴ En militær indsats kunne også være en nødvendig billet til at overleve materielt, som det vil blive beskrevet. Enhederne var organiseret efter erhverv: håndværksburscherne (håndværkersvendene, som jo ikke var borgere), købmandssvendene, studenterne, adelen, adelens tjenere (separat fra adelsmændene selv), hoffolkene.

Studenterne blev organiseret som et regulært regiment med chef, faner og næstkommanderende. De var kun godt 300, men selvfølelsen fejlede ikke noget. Heller ikke evnen til at skrive vers eller skabe administrative sager, så der er næppe nogen del af byens forsvar, der er så godt dokumenteret som studenterne.⁴⁵ Det øvrige unge mandskabs organisation er noget uklar. Det er klart, at de alle blev inddelt i kompagnier og fik professionelle officerer, men de synes ikke at være samlet i større enheder.⁴⁶

Korpserne af ungt mandskab blev næsten brugt på linje med soldaterne. Der deltog således både bådsmænd, studenter og håndværkssvende i det store udfald 23. august 1658. Forsvaret mod storm, som blev aktiveret den 11. februar, gik som hovedregel ud på, at de udsatte raveliner og bastioner var bemandede med regulære soldater, mens borgerne var anbragt på kurtinerne bag dem og i reserven. Det unge mandskab blev også her brugt som soldaterne, men ikke anbragt på de mest fremskudte dele af fæstningen. Den svenske plan gik imidlertid ud på at angribe de mindst velbyggede dele af fæstningen, ikke de lettest tilgængelige. Besætningen på Slotsholmens afsnit af fæstningen, hvor hovedangrebet blev sat ind, var i runde tal 1.100 soldater, 150 hoffolk og adelige tjenere, omtrent lige så mange studenter, og omkring 500 borgere.⁴⁷ Et smædeskrift fortæller, at "hofbagerne, som nok vidste hvad slags brød var bedst til de svenske brødcurve, åbnede alle de bagerovne, som stod på batterierne, og slængte tappert skrotbrødet ud mellem hundene".⁴⁸ Ganske sandt, i hvert fald i den forstand, at bagerne har stået der.

For det unge mandskabs vedkommende skete der altså en betydelig tilnærmelse til soldaternes vilkår. De fik også indkvartering og løn, som det senere vil blive behandlet. De ejede ikke gode våben selv, som borgerne gjorde, så Tøjhuset måtte levere dem gevær.⁴⁹ Af gavn blev de soldater, selv om adskillige af studenterne har efterladt vidnesbyrd om deres undren ved for-

vandlingen fra Apollons til Mars' tjener.⁵⁰ Selv i den vise, der 1659 udkom til ære for "Det højlovlige kompagni af købmands- og kræmmersvende, som har erhvervet den udødelige æres ry i belejringen af fæstningen København", bliver der givet luft for "All' angst undt alles Hertze-Leidt / In der Belägrungs schweren Zeit". Først derefter lader visen den militære selvtilids basuner gjalde: "Es ging die Bürgerschafft / Das Treue Folck zu Walle / Gerüst mit Muth und Krafft / Trug Lust am Stücken-Knalle / Je mehr der Stücken Donner Kracht' / Je mehr das Folck ward frisch gemacht / So das es Knall und fall veracht".⁵¹

Penge, penge og atter penge

Som bekendt skal soldater have penge. Her var krigens problem nummer ét. Kongelig majestæt havde jammer nok med undersåtterne, når han havde et helt kongerige. Hvordan kunne han finansiere 3.000 regulære folk, plus ekstra officerer og ny enheder, fra en by med 30.000 indbyggere?

Der er regnskaber, som viser det meste.⁵² Nøglen var, at alle betalte. Soldaterne bidrog på den måde, at de ikke fik fuld løn. Nogle gange fik de bare frit kvarter, altså kost og logi. Som hovedregel fik de "forplejning", som var en bestemt tarif beskåret i forhold til den fulde løn. Forplejningen kunne blive leveret i varer eller penge. Fri indkvartering eller reduceret løn kunne være de aftalte vilkår, som folkene tjente på. Det gælder klart nok de overtallige officerer. Men som regel har der været tale om en løbende underbetaling i forhold til de aftalte vilkår, så officerer og soldater blev deres konges kreditorer og havde en rest til gode, da krigen var slut.

Resten af omkostningerne betalte stænderne i byen. Stænderne var mange. Det var ikke bare borgerskabet, men også adelen i byen, de "kongelige tjenere" – embedsmænd og hofjtjenere – byens gejstlighed og universitetet. Hver af disse grupper blev betragtet som en stand. Det kan lyde rimeligt, at de kunne betale forsvaret, når der kun var en soldat for hver 10 indbyggere. Men halvdelen har været børn, og mange har været fattige. Byens erhverv skrumpede jo også ind til en brøkdæl, når fjenden var stærk til søs, og forbindelsen til Sjælland afskåret.

De civile bidrog med, hvad de havde. Der er eksempler på direkte ordrer om at levere, når noget manglede. For eksempel at rektor og professorer skal "sekundere" ritmester Uncke med fire munderede heste. Eller at "enhver patriot af ethvert hus" i København og Christianshavn skal skaffe en skovl, en spade og en hakke med skaft til brug for et "højt og imponerende [magtpåliggende] værk". Der skulle føres lister over redskaberne, så meningen var vel at levere dem tilbage eller penge til gengæld, men virkeligheden kan nemt have haltet efter.⁵³ Det sker især før den hollandske undsætning, hvor der er

de største problemer med lagre og tilførsel. I oktober 1658 gik man så vidt som til at gøre "hussøgning" i alle huse i staden, ingen undtaget, efter krudt og fourage.⁵⁴ Denne undersøgelse, foretaget af kongelige embedsmænd fra finansforvaltningen, kom kort efter en tilsvarende hos borgerskabet, organiseret af borgmestre og råd.⁵⁵ Den har øjensynligt ikke været nærgående nok.

De mere vigtige former for bidrag blev imidlertid taget ud under former, der var beregnet på ligelig og rimelig deltagelse, og på compensation for dem, der leverede mere end andre. De to vigtigste var indkvartering og forstrækninger.

Indbyggere med egen husstand bidrog ved at have soldater indkvarteret. For soldaterne var retten til indkvartering fundamental. Den sikrede overlevelsen. Det øvrige unge mandskab kunne være i en lignende situation. Krigsførende studenter, der ikke blev bispist af kommunetetet eller var velhavende, fik frit kvarter fra begyndelsen. Håndværkersvendene kom på løn, når de havde vagt, 1 sletdaler om ugen.⁵⁶

Traditionelt var det kun borgerskabet, der havde indkvartering, men nu blev det udbredt til alle stænder. "Proportionerligt", som det gang på gang blev sagt. Den rette proportion kunne man skændes om, og det blev der. En strøm af kongelige ordrer drejer sig om at forhandle indkvartering, omfordele indkvartering, behandle klager, eller ligefrem mægle mellem de forskellige grupper. Stridighederne måtte ofte op på højeste plan, og gentagne gange, for at stifte fred mellem de forskellige dele af byens befolkning. For eksempel kan man nævne den lange diskussion med byens gejstlighed, der nægtede at tage 12 fattige studenter-soldater, der skulle indkvarteres. Gejstligheden ville først have sikkerhed for, at professorerne tog mange flere.⁵⁷ Det virker småligt, men belastningen var så stor for alle, at man godt forstår råbet på den mest nidkære retfærdighed.

Indkvarteringen var i princippet en ydelse i varer. Husly, mad, foder til heste. Hvis værten havde penge nok, var det tilladt i stedet at have soldater til "indkvartering på traktement".⁵⁸ Så skulle værten betale soldaten efter forplejningstariffen, og han måtte så selv købe det fornødne. Her var også et konfliktfelt. April 1659 må man for eksempel mobilisere borgmestre og råd i Christianshavn og true med udpantning for at fremskaffe de kvarterpenge, som et af rådets egne medlemmer havde undladt at betale en løjtnant, der havde fået billet på indkvartering helt tilbage den 24. december 1658.⁵⁹

Stændernes bidrag blev mobiliseret og styret gennem deres egne tillidsmænd. Selv de kongelige embedsmænds "hussøgning" skete med deputerede fra stænderne i embedsmændenes følgeskab. De skulle kontrollere, at alt gik rigtigt til. Stændernes deputerede fungerede også som revisorer for de regnskaber, der blev ført over bidrag både i varer og penge.⁶⁰ Hvad der skulle bi-

drages, af hvem og hvordan, blev forhandlet på små stændermøder, indkaldt af kongen. Her fremlagde medlemmer af rigsrådet sagerne, ganske som ved de traditionelle møder for hele riget. Efter mødet gav de så besked tilbage om forhandlingernes udfald. Emnerne kunne være fremskaffelse af fourage, bevilling "til garnisonens underholdning", om lighed i fæstningsarbejde og indkvartering, om forebyggelse af misbrug, om voldarbejdet og garnisonen og de hollandske folks indkvartering. Igen og igen om indkvarteringen, som simpelt hen var fundamentet under forsvarets eksistens.⁶¹ Endelig var det stændernes ledere, der selv organiserede byrdernes fordeling internt i de enkelte stænder, som utallige ordrer viser.

Der skulle imidlertid også penge til. Nogle soldater kunne man ikke skaffe kvarter. De, der havde, skulle også meget gerne have lidt kontanter, og de regulære officerer kunne man dårligt lade nøjes med kost og logi. Der skulle også købes ammunition og andre krigsvigtige varer. De normale kongelige kasser var i en sørgelig forfatning. Indkomsterne plejede at flyde fra provinserne, og de var dels besat af fjenden, dels belagt med andre danske og allierede hære, som slugte ressourcerne. Rentemestrenes kasse, normalt den største i hele monarkiet, kunne næsten intet levere til landforsvaret.⁶² I stedet forvaltede en række ekstraordinære kasser de kontanter, der kunne fremskaffes. Hver kasse blev bestyret af en eller flere kommissærer, der blev taget fra finansforvaltningen. Revisionen lå som nævnt hos stænderne i byen, for midlerne kom mest fra byens stænder.

I den første tid var der dyb krise. Renteskriver Jens Sørensens kommissærregnskab fra den 20. august til den 23. november 1658 viser en indtægt på bare 799 rigsdaler. Det var lån alt sammen. 450 rigsdaler fra de store købmænd og bankierer Müller og Marselis, 50 af kollegaen renteskriver Lassen, resten af adelige i byen. Det meste gik til soldater uden frit kvarter og til diverse officerer, der ikke stod i noget regiment.⁶³

Renteskriver Niels Sørensen forvaltede en anden kasse fra den 7. september til den 11. december 1658. Han kunne disponere over noget mere, godt 8.000 rigsdaler i løbet af de tre måneder. Indkomstkilden var "ridderstandens kontribution" for ryttere. Byens adelsmænd kunne jo ikke levere den rostjeneste i ryttere, som var deres pligt i krigstid, og de gav så penge i stedet. Niels Sørensen brugte nogle af pengene på de tre regimente, resten til officerer, som var indkvarteret hos adelen og "går på volden med borgerskabet". Herunder en del officerer for håndværkere og studenter.⁶⁴

De sjællandske kommissærer Lave Beck, Christoffer Gabel og Holger Vind førte regnskab fra den 12. december 1658 til 21. maj 1659. De gav også meget til de indkvarterede officerer, men meget mere til regimenterne. Først og fremmest til de soldater som borgerskabet havde indkvarteret. Ser man på

Hans Schack (1609-1676) var den danske hærs chef fra 1658 og den øverste militære chef i København 1658-1659. Gengivet efter Carl Bruun: Kjøbenhavn, 1901.

deres indkomst, så det ikke så dårligt ud. I alt havde de tre 93.704 rigsdaler i disse måneder. Af dem var 16.000 rigsdaler lån: de 9.500 fra Henrik Müller, resten fra adelige. Den øvrige del af kassens indkomst kom fra byens stænder: universitetets kontribution 5.000, præsterne 1.500, de kongelige betjente 9.500, borgerskabet 56.000.⁶⁵

Kommissærerne Steen Brahe og Holger Vinds regnskab fra den 21. maj 1659 til 12. september 1660 balancerede med hele 207.943 rigsdaler. Heraf var der 44.000 kontantlån, igen med godt 15.000 fra Marselis og Müller som de største enkelte bidrag. De hollandske allierede bidrog med 14.000 rigsdaler kontant, og der kom over 36.000 ind i kassen ved salg af proviant, som hollænderne havde foræret deres allierede. Resten var "forstrækninger" fra byens stænder: Universitetet 4.000, gejstligheden 3.000, de kongelige betjente 16.000 og borgerskabet 75.000.⁶⁶

En række separate små regnskaber viser, hvordan borgerne kontribuerede til "soldaternes ildebrand" – kul og brænde til deres vagtskure. Hvordan syge soldater blev bespist, mest med midler fra kirkerne som nok egentlig skulle være gået til byens fattige. Og hvordan det livsvigtige artilleri blev forsynet med konanter fra selve den kongelige kasse.⁶⁷

Der er dele af finansieringen, som ikke dækkes af disse regnskaber. En lang række købmænd leverede for eksempel varer på kredit. Ikke mindst de berømte kongelige leverandører og bankierer, Marselis og Müller. Nederlænderne gav et stort, direkte statslån.⁶⁸ Soldater og officerer kunne få løn i form af korn, som både kom fra de befriede provinser og hollandske leveringer.⁶⁹ Men fundamentet under de tropper, som forsvarede byen, var først og sidst stændernes løbende bidrag med selve byens borgerskab som den helt dominerende bidragyder.

Ledelsen

Som beskrevet skabte behovet for bidrag fra byens stænder en formaliseret stænderandel af styret. Styret af forsyning og finanser lå mere eller mindre hos dem. Det var en fortsættelse og udvidelse af den intensive brug af rigets stænder, som man kender på andre punkter i denne tid, blandt andet da krigen blev påbegyndt i 1657 og ved det store møde i 1660. Det betød ikke at stænderne i princippet havde magt over de militære dispositioner. Men indirekte har deres vilje til at betale sat skarpe rammer for, hvad der militært lod sig gøre. I hvert fald kan man se de høje officerer klage over, at de skulle have alt ved bønner hos borgerskab og gejstlighed.⁷⁰ På vigtige tidspunkter kom byens stænder til at udtale sig om hele den overordnede politik, spørgsmålet om krig og fred. Det skete både ved krigens begyndelse og dens slutning.⁷¹

Selve den militære overkommando lå hos professionelle officerer. København havde en kommandant. Det var generalmajor Joachim von Breda,⁷² og ham hører man ikke så meget til. Han optrådte på voldene sammen med et antal andre generaler og oberster i stadig vekslende roller.⁷³ I stedet var den ledende officer generalløjtnant Hans Schack. Født i Slesvig, men af mecklenburgsk slægt, og naturaliseret som dansk adelsmand i januar 1658. Det

Prospekt af de såkaldte "fredstelte" uden for København, hvor Sverige og Danmark sluttede fred den 27. maj 1660 (Københavns Stadsarkiv).

var sket i forbindelse med, at han blev ansat i dansk tjeneste for at blive den regionale chef for hæren i Skåne og Sjælland under den første krig med Karl Gustav. I fredsperioden mellem de to krige var han kommet i forreste række i hærens organisation. Schack var tydeligt nok en mand, som vakte andres tillid. Kongens, rådets, borgernes. En strøm af ordrer til ham og indberetninger fra ham viser, hvor ofte han blev benyttet, og hvor meget hans råd og forslag havde vægt.⁷⁴

Den egentlige ledelse af krigen lå dog ikke hos Schack som person, men hos krigsrådet. Her sad kongen selv for bordenden. Medlemskredsen i øvrigt vekslede. En periode mødtes kongen hver morgen med byens tre ledende generaler, Schack, Ulrik Christian Gyldenløve og Hans Ahlefeldt. Senere 1659-60, da det ikke drejede sig så meget om byens forsvar som om planlægning af hele krigens strategi, var der et større krigsråd, der samledes mere sjældent. Her var kongen i selskab med rigets hofmester Joakim Gersdorff, Axel Urup, der både var medlem af rigsrådet og en erfaren general, samt en vekslende kreds af de høje militærfolk, aktive og forhenværende, der var til stede i København: Schack (inden han drog bort fra byen), hofmarskal Kørbitz, chefer fra de allierede styrker (kejserslige, nederlandske og brandenburgske), Breda,

Hans og Frederik Ahlefeldt, rigsrådsmedlemmet Henrik Rantzau, der både havde været officer og krigskommissær, og en vekslende kreds af civil-militære generalkrigskommissærer. Antallet af aktive officerer kunne være lille, for de fleste generaler blev sendt af sted på andre opgaver i løbet af foråret og sommeren 1659.⁷⁵

I den aktuelle situation var krigsførelse og politik mere eller mindre det samme. Det levnede ikke meget plads til kongens traditionelle og forfatningsmæssige rådgiver, rigsrådet. Der var ellers mange af rådets medlemmer i København. De havde været kraftigt involveret i krigens ledelse 1657-58 og i nedrustningen i sommeren 1658. Der blev stadig lyttet til dem, da fjenden kom i august 1658. En række militære forslag fra ni af rådets medlemmer blev alle taget til følge.⁷⁶ Men snart begyndte rådsmedlemmerne at klage over, at de var sat uden for indflydelse. Det førte til, at kongen officielt lukkede dem ind igen.

I november gav han de tilstedeværende rigsrådsmedlemmer ordre til at møde op på slottet dagligt ”udi det gemak med det forgyldte læder, hvor Vi med eder om hvis [...] kan forefalde, og Vi eders råd udi behøve, kan konferere”. Men mødetiden var sat til en time efter, at kongen havde holdt møde med sine generaler og drøftet sagerne først. Der var god grund til at medlemmer af rådet gennem hele resten af belejringens tid klagede over ”det unge råd”, som kongen lyttede til, frem for dem selv. Rigsrådet som organ blev korrekt spurgt, før København fik udstedt nye privilegier, og før der blev indført nye skatter i form af en konsumptionsafgift og tvunget brug af stemplet papir. Enkelte medlemmer af rådet blev brugt til at forhandle med byens stænder og lignende opgaver. Men bortset fra Gersdorff, Urup og Rantzau havde rådet ikke andel i de centrale beslutninger.⁷⁷

Freden

Den 31. maj 1660 blev den ny fred fejret med takkegudstjeneste. Bønnen rettede sig til Herre Zebaoth, hærskarernes herre: “Der vi vare i angst og kaldede på dig, / da bønørte du os; / du skikkede af højheden og frelste os fra dem, / hvilke vare os for mægtige / og havde taget os med fordel i vores modgangs tid. [...] Der vores hjerter vare betagne med angst som hendes der føder, / omgjorde du os med styrke, / og gjorde at de bleve som løvers hjerter”.⁷⁸

Byen var frelst fra fjenden. Militært set havde forsvaret for det meste haft de bedste kort, både taktisk og strategisk. Selv i de første måneder, hvor det ikke så for godt ud, var det Karl Gustav, der spillede det dristigste spil. Forsøget på en storm var ren hasard. På længere sigt var det de allieredes indgriben, som gjorde forskellen. Den sikrede transport over havet og befriet land at trække resurser fra, og dermed sikrede den kongens kredit. Men den belejrede

by udfoldede selv forbausende kræfter, både militært og finansielt. At udfolde dem, og at realisere de muligheder, der ellers lå i situationen, krævede utrolig meget organisatorisk og psykologisk. Den belejrede by var fuld af ekstraordinære foreteelser. Nogle af dem havde fremtiden for sig, som det kongelige krigsråd, der blev direkte stamfar til enevældens krigskollegium, og gennem det til skiftende ordninger i en ubrudt følge frem til nutidens ledelse af forsvaret.

Andre af de nye tiltag pegede frem mod det stænderstyre med borgerlig og gejstlig deltagelse, som i 1660 så ud til at skulle blive Danmarks fremtid, men som blev aborteret af den kongelige enevælde. En enevælde hvis moralske fundament var en anden arv fra belejringen: den enestående prestige som kong Frederik erhvervede sig, mens den stod på. ”Når det går kongen vel, så går det os alle vel, thi sukke og bede vi dagligen: Herrens engel lejr sig omkring vor konge og beskærme hannem”, hedder det allerede i foråret 1660.⁷⁹

Men først og fremmest pegede den belejrede by frem mod kongens København, som byen kendes gennem hele enevælden. Det var ikke bare en residensstad og en garnison. (En garnison med kerne af regimenter fra 1658-60.) Det var den belejrede by, der fortsatte, med vagter på volde og porte, felt-råb til soldater på patrulje, trommer i gaderne hver morgen, militær hovedvagt på den centrale alarmplads og militære poster på alle strategiske punkter.⁸⁰ Som ramme om byens liv holdt belejringen først op, da enevælden og voldene faldt midt i 1800-tallet, næsten to hundrede år efter den svenske hær havde forladt Sjælland.

Henvisninger

- 1 Kancelliets Brevbøger 1658, udg. af Ole Degn, 2004, 10. august 1658.
- 2 Kancelliets Brevbøger 1659, udg. af Ole Degn, 2005, 19., 23., 30. juni 1659.
- 3 Bededags Bønner oc Lectier [...] udi Kiøbenhaffn oc Christianshaffn 1. Jul. 1659, 1659, s. A 7 verso, B 2 recto.
- 4 Danmarckis høyetrengde Undersaatter, kortelig oc klageligen udfører Svenskens barbariske Inhumanitæt [...] Componeret aff G. A. E., 1660.
- 5 Gunner Lind: Syndens straf og mandens ære. Danske tolkninger af krigen 1611-1660, (Svensk) Historisk Tidsskrift 128:3, 2008, s. 339-365.
- 6 Grundigste skildring af det samlede forløb er stadig S. A. Sørensen: Kjøbenhavns Belejring og Fyens Gjenerobring, 1896. Hertil henvises generelt for beskrivelsen af kampene.
- 7 Christopher Duffy: Siege Warfare bd. 1, s. 93-100.
- 8 Thøger Bang: Københavns befæstning under Svenskekrigen, Historiske Meddelelser om København 4. rk. VI, 1959-60, s. 81-87.
- 9 Bang: Københavns befæstning, s. 78, 98-99, 118.
- 10 Jens Chr. V. Johansen: 1658 – et år af Jens Bircherods dagbøger, Fund og Forskning bd. 38, 1999, s. 102-103.
- 11 Duffy: Siege Warfare, s. 96.
- 12 Kancelliets Brevbøger 9. august 1658.
- 13 Holger Fr. Rørdam: De danske og norske Studenters Deltagelse i Kjøbenhavns Forsvar mod Karl Gustav. Et Bidrag til Kjøbenhavns Universitets Historie 1658-60, 1855, s. 28.
- 14 Bang: Københavns befæstning, s. 80, 97, 99, 106, 118-119.
- 15 Sørensen: Kjøbenhavns Belejring, s. 53-60.
- 16 Rørdam: De danske og norske Studenters Deltagelse, s. 68.
- 17 Bang: Københavns befæstning, s. 82-85.
- 18 Svenskens Harejact paa Amager, 1658, uden paginering.
- 19 Sørensen: Kjøbenhavns Belejring, s. 77-78.
- 20 Kancelliets Brevbøger 9. nov. 1658, 4. februar 1659.
- 21 [Erik Dal]: Speculum Obsidionis eller Lejrs Spejl. Det er: Københavns belejring indtil stormen 11. Febr. 1659 efter en suite af samtidige skrifter og billeder, indrammet af En af De Almindelige Læsere, 1959, s. 74.
- 22 Finn Askgård og Gunnar Olsen: En kamp for livet, 1958, s. 101.
- 23 Kancelliets Brevbøger 6. januar 1659.
- 24 Lars Tersmeden: Stormen för Köpenhamn. Planen för det svenska anfallet natten till den 11. februari 1659 och orsakarna till dess misslyckande, i Arne Stade (red.): Carl X Gustaf och Danmark, Carl X Gustaf-Studier, 1, 1965, s. 341.
- 25 Tersmeden: Stormen för Köpenhamn, s. 326-335.
- 26 Sst., s. 348-349.
- 27 Askgård og Olsen: En kamp for livet, s. 99.
- 28 Sst., s. 104.
- 29 Danmarckis høyetrengde Undersaatter, kortelig oc klageligen udfører Svenskens barbariske Inhumanitæt, 1660, vers 11.
- 30 Kancelliets Brevbøger 19. november 1659.
- 31 Kancelliets Brevbøger 1660, udg. af Ole Degn, 2005, 2. januar 1660.
- 32 Sst., 12. januar 1660.
- 33 Kancelliets Brevbøger 1659, 28. september 1659.
- 34 Sørensen: Kjøbenhavns Belejring, s. 53-65.
- 35 Tersmeden: Stormen för Köpenhamn, s. 348-350; Sørensen: Kjøbenhavns Belejring, s. 113-116.

- 36 Jon Olafsson: Jon Olafssons Oplevelser som Bøsseskytte under Christian IV, nedskrevne af ham selv, i oversættelse af S. Bløndal, 1905, s. 93-94.
- 37 Rigsarkivet(RA), Danske Kancelli B 97 rummer et større antal bevarede ruller fra mønstringer af borgere.
- 38 Gunner Lind: Hæren og magten i Danmark, 1994, s. 99. Ruller i RA., Militære Regnskaber IV nr. 15a, 16a, 17. Det sjællandske landfolk kaldes også Henning Quitzows. Henning var Eriks bror og regimentets oberstløjtnant.
- 39 Alle oplysninger om officerer stammer fra egen database (Officersdata), tilgængelig fra Dansk Data Arkiv som DDA 1573. En redegørelse for grundlag og opbygning i Lind: Hæren og magten, s. 451-466. Procenten her er udregnet på grundlag af de, hvis oprindelse er kendt eller kan skønnes ud fra navnet. Ret mange er ukendte.
- 40 Askgaard og Olsen: En kamp for livet, s. 78, 96; Officersdata.
- 41 Officersdata.
- 42 Askgaard og Olsen: En kamp for livet, s. 105.
- 43 Sst., s. 96.
- 44 Kancelliets Brevbøger 9., 11., 13. august 1658.
- 45 Stort set alt er samlet hos Rørdam: De danske og norske Studenters Deltagelse.
- 46 Muligvis er Bessels regiment fra januar 1659 en organisering af håndværkerne, for Bessel havde tidligere været fører for dem (Sørensen: Kjøbenhavns Belejring, s. 57).
- 47 Tersmeden: Stormen for Köpenhamn, s. 348.
- 48 Schwedisches Fastnacht-Spiel, her efter Dal: Speculum Obsidionis, s. 79.
- 49 Kancelliets Brevbøger 20. marts 1659.
- 50 Rørdam: De danske og norske Studenters Deltagelse. s. 31-33.
- 51 Her efter Dal: Speculum Obsidionis, s. 84-85. Versenes mening på dansk: "Al angst og al vor hertes nød / i hin belejrings svære tid". "Så gik da borgerskabet / det trofaste folk til volden / udrustet med mod og kraft / havde lyst til kanonens knalden / jo mere stykkernes torden buldrede / jo mere frisk blev folket / så det foragtede knald og fald".
- 52 Disse regnskaber er RA., Militære Regnskaber IV nr. 15a, 16-20, 23-24. Hertil henvises for det følgende.
- 53 Kancelliets Brevbøger 11. aug. 1658, 11. juli 1659.
- 54 Kancelliets Brevbøger 21. oktober 1658.
- 55 Sst. 24. sept. 1658.
- 56 Sst. 11. august 1658, 22. januar 1659.
- 57 Rørdam: De danske og norske Studenters Deltagelse, s. 38-39.
- 58 RA., Militære Regnskaber IV, 19: Kommissær Ove Juels regnskab for indkvarteringen hos borgerne i København 1658-60.
- 59 Kancelliets Brevbøger 15. april 1659.
- 60 Lind: Hæren og magten, s. 362.
- 61 Sst., s. 362-63; Kancelliets Brevbøger 17. okt. 1658, 6. maj 1659, 23. maj 1659, 9. nov. 1659, 19. januar 1660, 26. januar 1660; Mogens Høg og Christen Skeel til kongen 18. oktober 1658, RA., Rigsrådets arkiv, papir; rigsrådet til kongen 14. nov. 1658, RA., Rigsrådets arkiv, Forskelligt; memorial fra Chr. Skeel 30. aug. 1658, RA., Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til Sjællandske Tegnelser.
- 62 RA., Rentemesterregnskab. Rentemestrene gjorde dog deres bedste for flåden.
- 63 RA., Militære Regnskaber, IV nr. 15a.
- 64 Sst. nr. 16a.
- 65 Sst. nr. 17. Ud over det nævnte er der en diverse-indtægt på 5.645.
- 66 Sst. nr. 18.
- 67 Sst. nr. 20-24.
- 68 Bilantz: Kgl. Majestæts gæld 1660, Dansk Data Arkiv DDA 01188. Om denne gældsoversigt se i øvrigt Johan Jørgensen: Bilantz 1661. Adelsvældens bo, i Svend Ellehøj, Svend Gis-

sel og Knud Vohn (red.): Festskrift til Astrid Friis på halvfjerdsårsdagen 1. august 1963, 1963, s. 153-171. På det tidspunkt, hvor oversigten laves, er der tilsyneladende sket en konsolidering. Krigsfolk og andre mindre kreditorer har solgt deres tilgodehavender til folk med bedre kredit.

- 69 Kancelliets Brevbøger 11. januar, 10. februar 1659.
- 70 J. A. Fridericia: Adelsvældens sidste dage, 1894, s. 401.
- 71 Asksgaard og Olsen: En kamp for livet, s. 72, 139.
- 72 Også kaldet Bredow, von Bredow og lignende.
- 73 Den fint funktionsdelte ledelse hos Sørensen: Københavns Belejring s. 45 er en fiktion.
- 74 RA, Privatarkiv 6262, Hans Schack, især gruppe B: Koncepter; Kancelliets Brevbøger 1658-59.
- 75 Lind: Hæren og magten, s. 364-367.
- 76 Memorial fra ni råder 15. aug. 1658, RA, Rigsrådets arkiv papir.
- 77 Lind: Hæren og magten, s. 364-367.
- 78 Dal: Speculum Obsidionis, s. 87.
- 79 Den døde Kongis Caroli Gustavi Klagemaal. Med paa følgende Tacksigelser derfor, 1660.
- 80 Gunner Lind: Krigsmænd og borgere i København 1600-1855, i Karl-Erik Frandsen (red.): Kongens og folkets København gennem 800 år, 1996, 55-68.

5 Magtens bastioner

Københavns befæstning under belejringen

David Høyer & Jens Ole Christensen

Skæbnetimen

Natten mellem den 10. og 11. februar 1659 er blevet betegnet som "Danmarks skæbnetime". Uden for det belejrede Københavns volde ventede den svenske konge utålmodigt på at bryde den sidste danske modstand. Nu gjaldt det Danmarks fortsatte eksistens. Inden for voldene var alt opbudt til byens forsvar. I den strenge vinternat stormede de svenske belejrerere. På befæstningens volde tog de belejrede imod i et hårdnakket forsvar, der kronedes med succes; København – og Danmark – var reddet. Således lyder ofte fortællingen om nogle af de mest dramatiske timer i Danmarkshistorien.

Københavns befæstning spillede en central rolle i forsvaret af København i hele krigsperioden 1657-60. Men særligt i tre situationer synes befæstningens tilstand og byens status i monarkiet helt central for at forstå forløbet af krigen: I februar og august 1658, da svenske angreb truede, og i februar 1659, under den svenske storm på København. Det er nærliggende at tro, at et af udgangspunkterne for den panik, der førte til Roskildefreden i februar 1658, da svenskerne med stormskridt nærmede sig byen, var tvivl om styrken af Københavns befæstning. Omvendt er det lige så nærliggende at tro, at det var bevidstheden om, at København var den oldenborgske stats såvel som det oldenborgske dynastis sidste skanse, der lå bag Frederiks 3.s beslutsomhed i august 1658, da svenskerne stod uden for byen. Og naturligvis under den endelige styrkeprøve i februar 1659.

Københavns befæstning havde siden Christian 4.s tronbestigelse gennemgribende ændret form, omfang og betydning. Det var sket i takt med såvel tidens militærteknologiske udvikling som ud fra de generelle sikkerhedsmæssige, politiske og økonomiske forandringer. Københavns befæstning var et produkt af disse forskellige dynamikker. Tilsvarende havde byen ændret betydning i den centralisering af magt, magtapparat og økonomi, der var sket. Kampen om de københavnske bastioner, og om den by de beskyttede, var

Svenske angrebskolonner opmarcheret uden for de københavnske volde. Stormen på København, samtidigt tysk stik (Københavns Stadsarkiv).

ikke kun en kamp om en fæstning og en by. Det var også en kamp om statens eksistens. Det var en kamp om magtens bastioner. Artiklen her ser dels på den dansk-svenske konflikt og Københavns betydning for den oldenborgske stat, og dels på Københavns befæstning i lyset heraf. Artiklen har essayets karakter.

Statsdannelse og statsudskillelseløb

Karl Gustav-krigene 1657-60 og den oldenborgske stats situation i 1600-tallets store europæiske krigsperiode skal ses i rammen af 1500- og 1600-tallets europæiske statsdannelsesproces. En proces der fulgte det oprud, som reformationstiden havde skabt, og som i perioden frem til midten af 1600-tallet omformede Europa til verdslige, suveræne fyrstestater med magtbalancen mellem staterne som omdrejningspunkt; et "statsudskillelseløb" mellem staterne, en kamp om at positionere staten bedst muligt – og i sidste ende om at overleve som stat. Statsdannelsesprocessen hænger tæt sammen med vidtrækkende forandringer i måden at føre krig på samt med krigens voldsomt voksende omfang. Forandringer der medførte, at de militære opgaver samledes i

statsmagten, der i takt hermed udviklede sig til den "moderne" stat, med styrket centralmagt og hastigt voksende centraladministration – og styrket kongemagt.¹ København blev i stigende grad hovedstad i og for en centraliseret, bureaukratiseret og magtkoncentreret stat og for en styrket kongemagt.

Den europæiske transformationsproces blev også ramme om et forløb i Norden, der mundede ud i et "udskillelsesløb" mellem de to nordiske statsdannelser. I udgangspunktet var den danske stat den dominerende. Indtil 1630 kan konfliktens tema måske bedst beskrives som en gensidig positionering og afprøvning af styrkeforholdet. De to staters krige i Tyskland blev et vendepunkt for den dansk-svenske konflikt. Styrkeforholdet tippede i 1630erne definitivt til svensk side. Fra 1630 til 1660 var konfliktens tema Danmarks overlevelse som selvstændig stat eller statens indlemmelse i det voksende svenske østersøimperium. Danmark var i defensiven og måtte tænke defensivt.²

På svensk side tænkte man omvendt offensivt. Torstenssonskrigen 1643-45 blev den første styrkeprøve, efter at Sverige havde overtaget den dominerende rolle. Ikke mange tvivlede på, at det kun var et spørgsmål om tid, inden der ville blive tale om en ny og langt alvorligere. I 1650erne øgedes det svenske pres på Danmark voldsomt.³ I denne situation var det vel forståeligt, at Danmark forsøgte at vælge tid og sted for kampen. Men det skulle dog hurtigt vise sig, da Danmark tog initiativet i 1657, at man var meget dårligt forberedt såvel militært som diplomatisk. Kampen endte i første omgang, da svenskerne hastigt nærmede sig København, med freden i Roskilde 1658. Roskildefreden er blevet betegnet som en "panikfred". Måske kan man se den første Karl Gustav-krig 1657-58 som en "panikkrig", hvor det stadigt voksende svenske pres fik kongen og rigsrådet til at gå i panik og iværksætte en krig, man ikke var forberedt på og ikke evnede at føre.

Den anden Karl Gustav-krig 1658-60 var den afgørende kamp mellem de to nordiske stater, hvor det åbenlyst var den danske stats overlevelse eller statens indlemmelse i det voksende svenske østersøimperium, det handlede om. Forudsætningen for at nå de svenske mål var at stille Europa over for en fuldbyrdet kendsgerning. Det glippede i første omgang, da det ved svensk kongens ankomst foran København den 11. august viste sig, at byen var sat i forsvarsstand og viste alle tegn på at ville kæmpe. Krigen udviklede sig i stedet til en belejring af byen og en langvarig udmattelseskrig. Og her havde svenskerne tiden imod sig. Spørgsmålet om Danmarks overlevelse blev endeligt afgjort natten mellem den 10. og 11. februar 1659, da den svenske storm blev afvist. Også denne gang glippede den svenske forudsætning - og nu definitivt.⁴

Den mislykkede storm på København var et vendepunkt i krigen – og i det dansk-svenske statsudskillelsesløb. Freden i 1660 indebar, at den svenske ekspansion var standset og den svenske stormagtsposition alvorligt rystet. Den var et forvarsel om afslutningen på den svenske dominans. For første gang i mere end en menneskealder var den danske stat ikke umiddelbart truet på eksistensen, og staten blev styrket gennem enevælden, der markerer en optimering af statens evne til ressourcemobilisering.

Magtens konglomerat

Ved nyheden om, at svenskerne i august 1658 atter havde kurs mod København, blev Frederik 3. rådet til at forlade hovedstaden med sin familie. På det skulle kongen have svaret med de berømte ord: "Nej, jeg vil dø i min rede". Eftertiden har ofte diskuteret betydningen af disse ord. Der er dog næppe tvivl om, at den oldenborgske stats såvel som det oldenborgske dynastis eksistens var uløseligt forbundet med København. Frederik 3.s "rede", København, havde i løbet af ganske få år udviklet sig til at være centrum for statens økonomi, hær, flåde og centraladministration.

Frederik 3. kunne i høj grad takke den københavnske befolkning for, at det i sidste ende lykkedes at modstå den svenske belejring. Det gjaldt ikke mindst de velhavende og magtfulde købmænd.⁵ Omvendt havde Christian 4.s økonomiske politik bidraget til, at de københavnske købmænd ved Frederik 3.s tronbestigelse var næsten lige så magtfulde som den danske højadel.⁶ Tankerne bag Christian 4.s politik var, at kronen skulle gribe aktivt ind i landets økonomi for at sikre de størst mulige indtægter samt prestige - lokalt som internationalt. Dette skulle skabe rum til at styrke landets sikkerheds- og udenrigspolitik, hvor den omkostningstunge hær og flåde spillede en stor rolle. Nøglen til at skabe økonomisk vækst lå i byerne. Her skulle der skabes grundlag for større handel og produktion, så landet ikke længere skulle støtte sig til en overvejende agrarøkonomi. Inspirationen blev hentet i Nederlandene. For København var kongens politik særligt givtig. København blev i første halvdel af 1600-tallet statens økonomiske kraftcenter.⁷ Den voksende statsadministration såvel som militæret havde ligeledes en gunstig virkning på byens økonomi og beskæftigede mange borgere. Her var især Bremerholmen, Danmarks største arbejdsplads med flådens skibsværft, af afgørende betydning.⁸

Christian 4.s direkte indblanding i den københavnske økonomi kom klarerest til udtryk ved de mange planer og projekter, som blev lanceret i de første årtier af hans regeringstid. Målet var foruden økonomisk vækst, at gøre staten selvforsynende med forarbejdede varer. Man måtte opbygge den lille københavnske manufakturkreds til at blive en konkurrencestærk industri.⁹ På langt

sigt var det dog hensigten, at staten ikke alene skulle være selvforsynende, men også få del i den handel med varer som dagligt passerede igennem Øresund på udenlandske skibe. Derfor opførte kongen i 1619 Børsen i håb om at gøre København til centrum for Østersøområdet handel med industrivarer.¹⁰ Kongens mange initiativer var dog præget af, at de kun i meget få tilfælde gav et varigt overskud. Flere af dem lukkede, så snart kongen ikke længere subsidierede driften. Men gevinsten for København var ikke til at tage fejl af. Byen fik som følge af kongens store planer tilført store mængder kapital såvel som driftige mennesker. Modsat de københavnske købmænd havde hverken købmænd i provinsen eller den ellers så magtfulde danske adel den nødvendige likviditet til at tage aktiv part i de kongelige projekter. I takt med at kongen trak sig ud af projekterne, var det alene de københavnske købmænd, der havde kapitalen og viljen til at køre de rentable projekter videre. Politisk set fandt kongen ikke bare en partner, men også en velvillig kreditor der kunne levere den nødvendige kapital, da staten i kongens sidste leveår manglede penge. Omvendt betød dette partnerskab mellem kongemagt og borgerskab, at man udkonkurrerede de øvrige købstæder.¹¹

København fik i løbet af Christian 4.s regeringstid, afgørende betydning for statens og ikke mindst kongemagtens økonomi. Uden den københavnske handel, produktion, knowhow og ikke mindst kreditvillighed, ville kongemagten næppe være i stand til at fungere.

Militært set var perioden præget af en krigsførelse, der hastigt voksede i format. Hær og flåde blev større, logistikken blev mere avanceret, og udstyret blev dyrere. Staten måtte opbygge store lagre af krigsmateriel til brug for fremtidige krige. Opførelsen af Christian 4.s tøjhuskompleks i København var således et forsøg på at skabe rum til de hastigt voksende militære lagre.¹² Og København var flådens hovedbase. Her lå hovedparten af flåden, når skibene ikke var på togt. Og her var flådens værft, værksteder og lagre.¹³

Også administrativt var København statens centrum. I løbet af Christian 4.s regeringstid blev der på mange måder tale om et mere kompliceret samfund, hvor staten i større grad blandede sig. Den hastigt voksende mængde af love, forordninger med mere, og en lige så hastig voksende beskatning førte til en styrkelse og vækst i centraladministrationen.¹⁴

København havde i løbet af kun 60 år udviklet sig til at blive knudepunktet for den økonomiske, den militære og den administrative magt i den oldenborgske stat, et magtens konglomerat. Dette var resultatet af en stadigt mere kompliceret stat med fortsat stigende udgifter og pligter - skabt af behovet for at staten kunne opretholde sin politiske og militære magt og indflydelse, og dermed sin eksistens. En udvikling som samtidig gjorde statens eksistens afhængig af én central lokalitet, det var centraliseringens dilemma.¹⁵

Magtens værktøj

Den danske stats militær – hæren, flåden og fæstningsforsvaret – blev løbende moderniseret og udbygget gennem hele Christian 4.s regeringstid. Men både modernisering og udbygning havde helt til slutningen af kongens regeringstid i nogen grad en planløs og øjeblikbestemt karakter. Og statsmagtens ressourcemobilisering var, i den senere del af kongens regeringstid, hæmmet af en nærmest permanent konflikt mellem kongemagten og den adelige korporation i form af rigsrådet. Udbygning og modernisering tog fart fra 1630erne. Danmark var tvunget i defensiven i statsudskillelsesløbet med Sverige.¹⁶ Situationen skærpedes endnu mere i 1640erne. Freden i 1645 betød en radikal ændring af den danske stats sikkerhedsmæssige situation. Sverige var nu, åbenlyst for alle, den dominerende magt i Norden. Den offensive rolle entydig svensk, og den defensive dansk. Monarkiet var truet på tre fronter: Af et angreb fra Sverige mod Norge, af et angreb fra Sverige mod Skånelandene og Sjælland og af et angreb fra Nordtyskland mod hertugdømmerne og Jylland. Situationen gjorde det meget vanskeligt at koncentrere dansk forsvar. Tabet af Halland medførte, at monarkiet nu for alvor var delt i to dele, hvorimellem forbindelsen var usikker. Og den danske flåde havde lidt alvorlige tab i Torstenssonskrigen, hvilket tippede det sømilitære styrkeforhold i Sveriges favør. Det fremskudte forsvar til søs var alvorligt svækket. Statens hovedstad København var blevet en "frontlinjefæstning" med en udsat placering i Øresund.

Spørgsmålet om det danske fæstningsforsvar blev taget op i foråret 1646. Initiativtageren og drivkraften var rigsmarsken Anders Bille, hvorimod Christian 4. havde tabt initiativet. Anders Billes betænkning fra april 1646 var det første sammenhængende forslag nogensinde til statens fæstningsforsvar. Hovedideen i marskens forslag var, at fæstningerne skulle danne et sammenhængende system med forbindelseslinjerne vest-øst og nord-syd gennem landene som rygrad. Samtidigt skulle de placeres ved kysten, så de kunne virke som støttepunkter for både hæren og flåden og som middel til at kontrollere de vigtige gennemsejlingsfarvande, Øresund og Storebælt. To hjørnestene i dette system var København og det senere Fredericia; København "efterdi den hele Krones Velfærd samme Sted angaar". Forslaget må betragtes som vedtaget i maj 1646.¹⁷

Der skete i slutningen af 1640erne og i 1650erne en reorganisering og udbygning af hær, flåde og fæstningsforsvar. Anders Billes ambitiøse befæstningsforslag fra 1646 blev søgt realiseret. Med særlig kraft tog man fat på København og Fredericia. Men ressourcemobiliseringen svigtede, og resultatet stod langt fra mål med planerne.¹⁸

Krigsførelse i forandring

Middelalderens krigsførelse i Europa var i høj grad domineret af fæstningskrigen, kampen om befæstede byer og borge. Hærene var som oftest for små til at holde en egentlig front eller besætte et område. Beherskede man centralt placerede fæstninger, kontrollerede man det omkringliggende område. Egentlige feltslag var derimod sjældne. Det var ofte forbundet med stor risiko at forlade en fæstning og optage kontakten med fjenden i felten, idet et feltslag hurtigt kunne føre til den totale udsejelse. En hær i en fæstning kunne drage fordel af fæstningsværkerne og dermed opnå paritet med en fjende, som et feltslag ellers ikke tillod. I løbet af 1500- og 1600-tallet blev de store feltslag mere udbredte, men kontrollen med centralt beliggende fæstninger var fortsat af stor betydning, ikke mindst i det nordiske område. Hovedparten af Danmarks krige i løbet af første halvdel af 1600-tallet var således i stor udstrækning kampe om fæstninger.¹⁹

Befæstningerne i 1600-tallets Europa var helt igennem domineret af det bastionære system, hvis hovedbestanddel var bastioner (voldfremspring). Udbredelsen af det tunge belejringsartilleri havde med tiden gjort de middelalderlige befæstninger utilstrækkelige, idet deres tegl- og stenvure dårligt kunne modstå kanonernes beskydning. I stedet begyndte man at anvende dybe volde af jord til forsvarsværkerne, idet jord var langt mere effektivt til at absorbere anslaget fra kanoners beskydning, end tilfældet var med tegl og sten. Samtidigt levede det plads til tunge kanoner til forsvar, hvilket ellers ikke var muligt på de middelalderlige befæstningernes smalle ringmure.

Målet for en belejrende hær var at skyde fæstningen til "storm". Det betød, at man ikke bare skulle sætte fæstningens artilleri ud af funktion, men også skyde eller sprænge hul på fæstningen. Når belejrerer nærmede sig fæstningen, kunne han udnytte, at området lige foran volden ikke kunne beskydes fra fæstningsvolden, da der her opstod en naturlig død vinkel for forsvaret. Det bastionære system eliminerede den døde vinkel. Dermed kunne hele området foran fæstningen beskydes. Med tiden udviklede det bastionære system sig til et kompliceret net af fremskudte forsvarslinjer med små forværker. Forværkerne bidrog til at holde fjendens beskydning af hovedværkerne på afstand. De var anlagt således, at de gensidigt dækkede hinanden. Et angreb på en fæstning var derfor afhængig af, at man erobrede det ene forværk efter det andet, nedkæmpede forsvaret på hovedværkerne og endeligt slog hul på hovedfæstningen. Belejringskrigen var derfor ofte en langstrakt, frustrerende og meget blodig affære.

Det bastionære system gik sin sejrsgang i de mange krige, der hærgede den italienske halvø i 1500-tallet, og befæstningskunsten blev stadigt mere specia-

liseret med lokale skoler over det meste af Europa. Mens de middelalderlige borge krævede uddannede stenhuggere og tømrere i store mængder, kunne soldater og bønder uden nogen forudgående uddannelse sættes til at skovle jord til de nye bastionære anlæg. Til gengæld krævede det dygtige ingeniører med geometrisk flair, at udtænke befæstningsplanerne og lede arbejdet. Disse folk var stærkt efterspurgt for deres indsigt og viden. Det bastionære system var derfor ikke tilgængeligt for en hvilken som helst ivrig fyrste.

Det bastionære systems introduktion i Danmark kan meget præcist tidsfæstes til 1557. Dette år hentede Christian 3. den sachsiske bygmester Hans van Dieskau til Danmark. Christian 3. var blevet introduceret til systemet gennem sin svigersøn August af Sachsen. Sidstnævnte havde uden tvivl kommenteret sin svigerfars middelalderlige befæstninger, da han besøgte Danmark. Sachsen havde ligesom Nederlandene tidligt taget de nye bastionære tanker til sig. Som den gode svigersøn han var, stillede August velvilligt van Dieskau til rådighed for sin svigerfar. Hans van Dieskau udkastede derefter en forsvarsplan for Krogen, det senere Kronborg. I van Dieskaus plan indgik to bastioner. Anlægget blev dog aldrig bygget, men inspirerede uden tvivl Frederik 2. til senere at forsyne fæstningen Krogen med et nyt befæstningsanlæg bestående af fire bastioner. Dette blev startskuddet til, at landets befæstninger med tiden blev omlagt til det bastionære system.²⁰

Det kan umiddelbart undre, at det bastionære system først fandt vej til Danmark et halvt århundrede efter, at det så dagens lys i Italien. Flere befæstninger, herunder Københavns, blev dog i løbet af 1500-tallet udbygget med jordvolde, uden at man indførte egentlige bastioner. Endvidere blev kanonerne måske nok anvendt i Norden under krigen i den første halvdel af 1500-tallet, men det var i et fåtal, og der var ikke tale om tunge belejningskanoner. Først i sidste halvdel af århundredet fik kanonen en størrelse og udbredelse i det nordiske område, som for alvor satte spørgsmålstegn ved befæstningernes beskaffenhed. Der har således i 1500-tallets første halvdel ikke været et tilstrækkeligt behov for at opsøge de nyeste befæstningstanker, som samtidig var ressourcekrævende og vanskelige, idet man indenlands savnede den nødvendige indsigt på området.²¹

København, statens hovedstad, måtte vente helt til 1606, før man gik i gang med at forsyne befæstningen med bastioner. Umiddelbart kan det måske undre, at hovedstaden kom i anden række i forhold til Kronborg. Men Øresundstolden var ganske indbringende for kongemagten, der egenhændigt og udenom rigsrådet frit kunne disponere over denne indtægt. Det var derfor magtpåliggende for Frederik 2., at man på sundets snævraste sted opførte en stærk befæstning, der kunne yde toldopkrævningen den nødvendige beskyttelse og bistand.

Magtens bastioner

Københavns befæstning kom i første række med Christian 4. Kongen havde store planer for Danmarks og hovedstadens udvikling, da han overtog tronen i 1596. København var i sin form og størrelse ikke meget anderledes, end den havde været i de foregående århundreder. Hovedstaden kunne bogstaveligt talt ikke rumme kongens ambitioner. Christian 4. forsøgte allerede i 1600 at få rigsrådet til at gå med til at lade samtlige bønder på Sjælland arbejde på Københavns befæstning. Men rigsrådet sagde nej. Først seks år senere opnåede kongen rigsrådets støtte til en modernisering af befæstningen gennem en særskat.²²

Moderniseringen af befæstningen blev et omfattende arbejde, der kom til at vare fra 1606 til 1624. Det blev egenhændigt styret af kongen. Udgangspunktet var den middelalderlige befæstning, hvis voldforløb i alt væsentligt blev bibeholdt. Det væsentligste nye var, at hovedvolden blev forsynet med bastioner, at flere dele af volden blev forhøjet og forstærket, samt at befæstningens fløje blev forlænget, således at Slotsholmen blev en del af befæstningen. Hertil kom en helt ny bydel, Christianshavn, der blev omgivet af en vold med enkelte bastioner.²³ Moderniseringen af den københavnske befæstning var dog ikke helt i trit med de nyeste bastionære befæstningssystemer.

Man var omkring i Europa blevet opmærksom på, at et stort antal soldater bevæbnet med musketter kunne levere en meget effektiv beskydning fra en befæstnings volde. I sidste del af 1500-tallet var man derfor begyndt at bygge befæstninger med store bastioner og korte kurtiner (voldstykkerne mellem bastionerne). De store bastioner levede plads til artilleriet og til et større antal musketterer, der med musketild kunne dække nabobastionen, når denne var under storm, hvilket forøgede forsvaret væsentligt.²⁴ Man havde i København ikke været opmærksom på disse nye tanker, og Københavns befæstning blev forsynet med små bastioner og lange kurtiner. Selv da man i 1618 tog fat på Christianshavns Vold, holdt man fast i det gamle system. Dispositionen tilskrives traditionelt Christian 4. Den moderniserede befæstning fik således ikke den forsvarsmæssige styrke, den kunne have fået.²⁵

I 1627 påbegyndte man en fremskudt skanse ved stranden nordøst for byen, der sammen med et befæstningsanlæg på Refshaleøen skulle beskytte indsejlingen til København. Arbejdet med skansen, som fik navnet Skt. Annæ Skanse (det nuværende Kastellet), trak ud i mange år. Men samtidig med projekteringen af skansen opstod den tanke at flytte den nordøstlige del af befæstningen, Østervold, så den ville forbinde skansen med hovedvolden. Herved ville man fordoble byens areal. Paradoksalt nok havde man i årene op til 1624 ombygget Østervold, forsynet volden med bastioner og forlænget den noget mod syd. Nu stod denne voldstrækning pludselig i vejen for kon-

Pufendorfs gengivelse af svenskernes belejring af København udført efter forlæg af Erik Dahlbergh (Københavns Stadsarkiv).

gens nye planer. Det var et af Christian 4.s mindre heldige karaktertræk, at hans mange projekter manglede en langsigtet og gennearbejdet, overordnet plan. Flytningen af Østervold blev offer for endnu et af kongens mindre heldige karaktertræk, at han manglede evnen til at fastholde fokus. Samtidigt med at man gik i gang med flytningen af Østervold, gik kongen i gang med at opføre Nyboder på det nyvundne areal, hvilket førte til at kongens opmærksomhed og de nu sparsomme ressourcer skiftede hertil, mens arbejdet på Østervold gik i stå.²⁶

I midten af 1620erne havde man påbegyndt en fremskudt forsvarslinje foran hovedvolden. Linjen skulle strække sig fra stranden nord for byen langs med søerne til Kalvebod Strand syd for byen og udnytte søernes naturlige funktion som hindring. Linjen omfattede tre skanser ved søerne: Vartov, Ravnsborg og Ladegaard med tilhørende lav voldlinje, der strakte sig fra stranden nord for byen til stranden syd for byen. Sigtet var at bidrage til en beskyttelse af de forstæder, som var vokset op uden for byens volde og at bidrage til at bremse fjendens fremrykning, idet forværkerne først skulle nedkæmpes inden en fjende kunne iværksætte angrebet på selve hovedværket. Desuden kunne det fjendtlige artilleri holdes på afstand, så det ikke kunne bombardere hovedstaden.

Den udformning linjen fik, var dog ikke nogen heldig løsning. Den fremskudte forsvarslinje ville kræve mange soldater og være vanskelig at forsvare,

idet den var ganske lav. Og da linjen lå meget langt fra hovedfæstningen, ville de mange soldater let blive afskåret, hvis det lykkedes fjenden at gennem-bryde den. Forværker, der ikke kan forsvares, udgør en trussel mod de øvrige værker; i fjendens hånd kan de anvendes til dækning for belejringsbatterier og opmarchområde for angrebsstyrker.

I 1647 tog man fat på en nybefæstning af København, nu med rigsrådet som den drivende kraft. Også det blev et omfattende arbejde. Nybefæstningen kom til at strække sig frem til krigen i 1657, men var dog ikke helt afsluttet ved krigsudbruddet. Det væsentligste nye var, at flytningen af Østervold blev gennemført, således at Skt. Annæ Skanse blev forbundet med byens hovedvold.²⁷ Ved anlæggelsen af den nye Østervold blev den opført efter et mere tidssvarende bastionært system med store bastioner og korte kurtiner. Dog var det igen ikke helt i trit med de nyeste befæstningstanker i Europa, som foreskrev, at bastionerne skulle være endnu mere fremspringende for at rumme plads til flere musketerer. Man nåede dog ikke at forbinde Østervold og Skt. Anna Skanse helt, således at der var et over 100 meter langt "hul" i befæstningen her, og skansen blev ikke helt færdigbygget.

Københavns befæstning 1657-1658

Ved udbruddet af den første Karl Gustav-krig i 1657 var status, at Københavns befæstning havde alvorlige mangler og svagheder. De alvorligste var, at

den fremskudte forsvarslinje foran hovedvolden nærmere svækkede end styrkede forsvaret af byen, at der imellem Østervold og Skt. Annæ Skanse var et ubeskyttet hul, samt at Nørrevold, Vestervold, den vestlige side af Slotsholmen og Christianshavns Vold var svage led i befæstningen. Københavns befæstnings tilstand synes at underbygge billedet af den første Karl Gustav-krig som en "panikkrig" fra dansk side. På den anden side var der næppe mange, der havde regnet det for muligt, at en svensk hær skulle få fod på Sjælland. Men den helt usædvanlige vinter 1657-58 slog alle beregninger omkuld.

Det var således ikke en stærk, veludbygget og tidssvarende befæstning, der omgav statens hovedstad, da den svenske hær i februar 1658 med stormskridt nærmede sig København. Med Frederiksoddes (det senere Fredericias) fald få måneder forinden var man tillige blevet pinligt klar over, at en halvcirkelfæstning kunne omgås langs stranden. For Københavns vedkommende betød det, at befæstningens svage led omkring Vestervold, Slotsholmen og Christianshavn var sandsynlige angrebspunkter – særligt når havnen var tilfrossen. Og den strenge vinter gjorde det meget vanskeligt at gøre noget effektivt ved befæstningens mangler og svagheder.

Det er nærliggende at tro, at netop bevidstheden om Københavns befæstnings tilstand var en central del af baggrunden for den panik, der greb kongen og rigsrådet, og førte til Roskildefreden.²⁸ Når Karl Gustav ikke angreb København i februar 1658, er forklaringen formodentligt primært, at han kun rådede over en beskeden styrke på Sjælland, og at hans forsyningslinjer var spændt ud over bristepunktet.²⁹ Men det kunne måske tillige være nærliggende at pege på, at Karl Gustav næppe kendte Københavns befæstnings tilstand.

Den sidste skanse – Københavns befæstning 1658-1660

Ved udbruddet af den anden Karl Gustav-krig i august 1658 var status for Københavns befæstning ikke stort anderledes end i februar samme år. Men i de få dage der forløb, fra nyheden om svenskernes landgang nåede København, til de stod uden for byen, blev der taget alvorligt fat på at udbedre befæstningens mangler og svagheder. Man opgav et forsvar af den fremskudte linje ved søerne. I stedet blev forsvaret trukket tilbage til hovedvolden omkring byen og forstæderne stukket i brand. Hovedvolden blev bemanded og bestykket med tungt artilleri. Byens porte blev lukket, og broerne blev afbrudte. Hullet ved Østerport blev interimistisk lukket. Og man gik i gang med at beklæde fæstningen med palisader, stormpæle osv. Det er næppe forkert at tro, at bevidstheden om, at København var den oldenborgske stats såvel som det oldenborgske dynastis sidste skanse, lå bag Frederiks 3.s beslutningskompetence. Denne gang var der ingen valgmuligheder. Kampen om den sidste skanse blev taget.

Erik Dahlberghs kort over de københavnske forsvarsværker 1658 (Københavns Stadsarkiv).

Forudsætningen for, at det svenske angreb skulle lykkes, var en hurtig og overrumplende erobring af København. Tilsyneladende som en del af de svenske forberedelser til angrebet på København havde Karl Gustavs generalkvartermester Erik Dahlbergh i sommeren 1658 opholdt sig i København for at spionere mod byens befæstning og finde dens svage punkter. Det lykkedes til dels for ham. Når Karl Gustav alligevel ikke angreb København i august 1658, er forklaringen formodentligt, at byens befæstning var sat i forsvarsstand og viste alle tegn på at ville kæmpe. Her over for manglede Karl Gustav det tunge artilleri, der skulle støtte et angreb. I stedet indledte svenskerne en belejring af byen.³⁰

Under hele den svenske belejring blev Københavns befæstning udbygget. Et afgørende svagt led i befæstningen var hullet mellem Østervold og Skt. Annæ Skanse, hvor man frygtede, at det svenske rytteri kunne trænge ind. I første omgang blev hullet lukket med en intermistisk spærring lavet af vogne, og i anden omgang blev der opsat stormpæle. Bag dette område blev der opført et galleri (en overdækket bro), som var i forbindelse med skansen. Fra galleriet kunne man beskyde hullet.³¹

Nørrevold, Vestervold, den vestlige side af Slotsholmen og Christianshavns Vold var svage led i befæstningen. Vestervold blev forstærket med tre

raveliner (små vinkelformede volde foran hovedvolden). Den ene ravelin blev anlagt i strandkanten og skulle sikre mod, at svenskerne omgik volden langs stranden, som det var sket ved Frederiksdodde. Slotsholmen blev forstærket med et batteri ved Christian 4.s Bryghus. Frygten for at svenskerne ville omgå befæstningen ved den sydlige strandkant førte også til, at man udlagde en stykpram (et artillerifartøj) ved Kalvebod Strand, formodentlig Gamle Stykkepram - af svenskerne omtalt som Svinetruget. På samme vis udlagde man stykprammen Ark Noa ved befæstningens nordlige strandkant. Området fra Vestervold over Slotsholmen og havnen til Christianshavn satsede man på, at flåden kunne beskytte. Der blev udlagt store bomme over havneløbet, og fregatten Høyenhald blev udlagt her. Svinetruget, Ark Noa og Høyenhald må regnes for en del af befæstningen, især under den svenske storm i februar, da de var indfrosset i isen.³²

Den svenske storm natten mellem den 10. og 11. februar blev rettet mod befæstningens svage punkter. Svenskernes angrebsplan byggede tilsyneladende på det billede af befæstningen, som Erik Dahlbergh havde fået under sit besøg i København; et billede som nu var forældet. Hovedangrebet fandt sted langs stranden mod Slotsholmen, og et mindre angreb mod hullet mellem Østervold og Skt. Annæ Skanse. Begge angreb slog fejl. Hvorfor Karl Gustav valgte at forsøge en storm, og hvorfor den slog fejl, er centrale spørgsmål i dansk historieskrivning. Her har man særligt fokuseret på den styrkelse af Københavns befæstning, der fandt sted under belejringen, og som gjorde Erik Dahlberghs billede af befæstningen forældet. Men der er tillige grund til at se på selve den svenske storm.³³

Københavns befæstning og det svenske nederlag

Karl Gustavs forsøg på at erobre København strakte sig over to år, og kan groft set inddeles i tre faser, som alle tre repræsenterer forskellige tilgange til at erobre en fæstning: Det regelmæssige angreb, storm og udsultning.

Karl Gustav opgav i august 1658 at storme København og indesluttede i stedet byen. Svenskerne indledte efterfølgende det mere traditionelle angreb på en fæstning – det regelmæssige angreb. Grundtanken heri er at grave sig frem mod fæstningen og reducere dens forsvar, indtil man til sidst har gravet eller sprængt sig ind i den. Det er en langsommelig proces og kræver store mængder tungt artilleri, som hele tiden skal føres tættere på fæstningen i takt med, at man graver sig frem. Svenskerne havde efterladt hovedparten af deres artilleri ved Frederiksdodde, og til trods for at de fik suppleret deres artilleri fra det besejrede Kronborg, opnåede man aldrig den nødvendige overlegenhed. Alligevel kæmpede svenskerne en indædt kamp for at trænge frem til foden af Københavns befæstning. Således stod man kun 150 meter fra hovedvolden,

da hollænderne i slutningen af oktober nåede frem til København med forsyninger. Herefter opgav svenskerne at fortsætte det regelmæssige angreb og trak sig tilbage til lejren ved Brønshøj.

I stedet valgte Karl Gustav at sætte alt på ét bræt og storme København. Stormen må betegnes som en desperat satsning, fremtvunget af at man reelt set havde mistet initiativet, da man opgav at grave sig ind i fæstningen. En storm blev i den "klassiske" fæstningskrigsførelse opfattet som en yderst risikabel affære. Skulle den krones med succes, forudsatte det, at en lang række forhold var til stede.³⁴ En afgørende forudsætning var, at stormen kom som en overraskelse. Det var ikke tilfældet ved København. Rygterne svirrede i hovedstaden, om at et angreb var nært forestående. Så sent som natten mellem den 8. og 9. februar fik man et vink, da et svensk forsøg på at nedkæmpe en af prammene ved Kalvebod slog fejl.³⁵ En anden afgørende forudsætning var, at angrebsstyrken var væsentligt større end forsvarsstyrken. Det må siges langt fra at være tilfældet. Den svenske styrke var på størrelse med den danske, om end den danske styrke kun delvist bestod af regulære tropper og den svenske var overlegen i rytteri. Moralen synes endvidere at være høj på dansk side.³⁶ En tredje afgørende forudsætning var, at forsvaret ikke havde flankerende artilleri. Heller ikke denne var opfyldt. Hovedangrebet blev sat ind mod Slotsholmen, men da man ikke fik nedkæmpet de to danske fartøjer Høyenhald og Svinetruget, bragte den svenske hær sig ind i en dødbringende flankerende ild i takt med, at de trængte frem over isen mod Slotsholmen.

Da det stod klart for Karl Gustav, at han ikke kunne erobre København ved storm, trak svenskerne sig tilbage og forsøgte i stedet en udsultning af byen i håb om en overgivelse. Som bekendt lykkedes dette heller ikke.

En ny befæstning

Den svenske belejring havde blotlagt en lang række problemer ved Københavns befæstning. Efter 1660 blev befæstningen betydeligt udbygget. Ideen om københavnske forstæder blev opgivet, og de fremskudte værker til dels nedrevet. Hullet imellem Østervold og Skt. Annæ Skanse blev effektivt lukket, og selve skansen blev ombygget, så den i hovedtræk fik den form, som Kastellet har i dag. Befæstningens små bastioner blev erstattet med store. Både Vestervold og Christianshavns Vold blev forlænget således, at hullet i havnen blev lukket, og Christianshavns Vold blev forlænget ud til den kunstige ø Nyholm, der ikke bare sikrede orlogsflåden en bedre placering, men også effektivt lukkede hullet til havnen nord for byen. I 1692 afsluttedes de sidste større arbejder, og Københavns befæstning henlå i stort set uændret form til midt i 1800-tallet. Den næste alvorlige prøve kom først i 1807.

Henvisninger

- 1 Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen: 1559-1648, i Danmarks historie bd. 2: Tiden 1340-1648, andet halvbind: 1559-1648, red. af Aksel E. Christensen, H.P. Clausen, Svend Ellehøj & Søren Mørch, 1980, s. 363-364, 485-488; Knud J.V. Jespersen: 1648-1730, i Danmarks historie bd 3: Tiden 1648-1730, redigeret af Søren Mørch, 1989, s. 18-20, 73, 109-110; Knud J.V. Jespersen: 1648-1720, i Danmarks Nationalleksikon (udg.): Dansk udenrigspolitik historie bd. 2: Revanche og neutralitet 1648-1814, af Knud J.V. Jespersen & Ole Feldbæk, red. af Carsten Due-Nielsen, Ole Feldbæk & Nikolaj Petersen, 2002, s. 31; Michael Bregnsbo og Kurt Villads Jensen: Det danske imperium. Storhed og fald, 2004, s. 123-124; Rolf Hobson: Krig og strategisk tenkning i Europa 1500-1945. Samfunnsendring – statssystem – militær teori, 2005, s. 52-59, 70-71, 78-79; Knud J.V. Jespersen: 1600-1720, i Ole L. Frantzen & Knud J.V. Jespersen (red.): Danmarks krigshistorie bd 1: 700-1814, af Kurt Villads Jensen, Knud J.V. Jespersen & Gunner Lind, 2008, s. 157-168, 173, 178-179.
- 2 Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen: 1559-1648, s. 364, 373, 376, 450-451, 488-489, 492 og 523-527; Knud J.V. Jespersen: 1648-1730, s. 19; Gunner Lind: 1588-1648, i Dansk udenrigspolitik historie bd 1: Konger og krige 700-1648, af Esben Albrechtsen; Karl-Erik Frandsen & Gunner Lind, red. af Carsten Due-Nielsen; Ole Feldbæk & Nikolaj Petersen, 2001, s. 343; Knud J.V. Jespersen: 1648-1720, s.24-25; Michael Bregnsbo og Kurt Villads Jensen: Det danske imperium, s. 127-130, 136-137 og 141; Knud J.V. Jespersen: 1600-1720, s. 173-177, 182-183 og 201, 203, 206-207, 225, 227-228, 237, 240, 243-244, 250, 252, 254 og 257.
- 3 Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen: 1559-1648, s. 523-24, 529; Knud J.V. Jespersen: 1648-1730, s. 126-127, 130; Knud J.V. Jespersen: 1648-1720, s.55-56; Knud J.V. Jespersen: 1600-1720, s. 237, 240, 243-244, 250, 252, 254 og 257.
- 4 Knud J.V. Jespersen: 1648-1730, s. 145-146, 150; Knud J.V. Jespersen: 1648-1720, s. 69-70; Knud J.V. Jespersen: 1600-1720, s. 277-279, 281-282, 285, 288.
- 5 Karl-Erik Frandsen: København under svenskekrigene 1657-60, i Karl-Erik Frandsen (red.): Kongens og Folkets København – gennem 800 år. Brikker til en mosaik. 1996, s. 53.
- 6 Steffen Heiberg: Christian 4. – en europæisk statsmand, 2006, s. 361-364.
- 7 Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen: 1559-1648, s. 427.
- 8 Niels M. Probst: Christian 4.s flåde, 1996, s. 34, 41.
- 9 Steffen Heiberg: Christian 4., s. 211- 222.
- 10 Sst , s. 212.
- 11 Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen: 1559-1648, s. 429-443; Rian, Øystein: Den aristokratiske fyrstestaten 1536–1648. Danmark-Norge 1380-1814 bd. II, 1997, s. 337-342.
- 12 Michael H. Mortensen: Dansk Artilleri indtil 1600, 1999, s. 286.
- 13 Niels M. Probst: Christian 4.s flåde, s. 31-36.
- 14 Helge Gamrath: Residens- og hovedstad, i Svend Cedergreen Bech, Erik Kjersgaard, Jan Danielsen (red.): Københavns historie bd. 2: 1600-1728, 1980, s.134-135; Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen: 1559-1648, s. 536-553, 585-588; Leon Jespersen: Tiden 1596-1660: Mellem personlig kongemagt og bureaukrati, i Dansk forvaltningshistorie, Stat, forvaltning og samfund bd I: Fra middelalderen til 1901, 2000, s. 108-109, 127.
- 15 Steffen Heiberg: Christian 4., s. 208.
- 16 Vilh. Lorenzen: Axel Urup. En dansk Ingeniør i det 17. Aarhundrede, 1953, s. 21-22, 60-61; Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen: 1559-1648, s. 530; Gunner Lind: 1588-1648, s. 352-53, 391, 434; Knud J.V. Jespersen: 1600-1720, s. 228-229, 231.
- 17 Kr. Erslev: Rigens Marsk Anders Billes Betænkninger om Danmarks Forsvarsvæsen 1646-

1647. Danske Magazin. Femte Række, Første Bind, 1887-89, s. 276-288. s. 280-283; Kr. Erslev (udg.): Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid bd. III: 1644-1648, 1889-1890, s. 215, 264, 326-327, 366-369, 379-380, 385; Vilhelm Lorenzen: Christian IV's Byanlæg og andre Bybygningsarbejder, 1937, s. 59-60, 136; Vilh. Lorenzen: Vore Byer. Studier i Bybygning. Fra Middelalderens Slutning til Industrialismens Gennembrud 1536-1870 bd. 2: 1600-1660, 1951, s. 72-73; Vilh. Lorenzen: Axel Urup, s. 64-69; Knud J.V. Jespersen: 1600-1720, s. 257-258.
- 18 Vilh. Lorenzen: Christian IV's Byanlæg, s. 61, 136; Vilh. Lorenzen: Vore Byer, s. 94-96, 98, 100; Vilh. Lorenzen: Axel Urup, s. 78-81, 84-86; Knud J.V. Jespersen: 1600-1720, s. 257-258, 260, 262-264.
- 19 Gunner Lind: Rigets sværd. Krig og krigsvæsen under Christian IV., i Svend Ellehøj (red.): Christian IV's Verden, 1988, s. 104-105; Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen: 1559-1648, s. 427; Christopher Duffy: Fire and Stone. The Science of Fortress Warfare 1660-1860, 1975, s. 20.
- 20 Michael H. Mortensen: Dansk Artilleri, s. 321-325.
- 21 Bj Skaarup: Middelalderfæstningerne ca. 1100-1600, i Peter Thorning Christensen (red.): Guide til Københavns Befæstning. 900 års befæstningshistorie, 1996, s. 13.
- 22 Kirsten Lindberg: Sirenernes stad København. By- og bygningshistorie før 1728 bd. I: Før 1660, 1996, s. 271-272; Steffen Heiberg: Christian 4., s. 149.
- 23 Bjørn Westerbeek Dahl: De bastionære fæstninger 1600-1870, i Peter Thorning Christensen (red.): Guide til Københavns Befæstning. 900 års befæstningshistorie, 1996, s. 41-43.
- 24 Christopher Duffy: Siege Warfare. The Fortress in the Early Modern World 1494-1660, 1979, s. 90-91.
- 25 Vilh. Lorenzen: Axel Urup, s. 70.
- 26 Sst., s. 70.
- 27 Sst., s. 72; Bjørn Westerbeek Dahl: De bastionære fæstninger, s. 42-45.
- 28 Karl-Erik Frandsen: København under svenskekrigene, s. 37.
- 29 Knud J.V. Jespersen: 1600-1720, s. 277-278.
- 30 Karl-Erik Frandsen: København under svenskekrigene, s. 43-44, 49; Knud J.V. Jespersen: 1600-1720, s. 281-282.
- 31 Thøger Bang: Københavns befæstning under svenskekrigen, i Et vendepunkt i Københavns historie. Særtryk af Historiske Meddelelser om København, 1959, s. 99.
- 32 Finn Askgaard: Kampen om Østersøen, 1974, s. 226-228.
- 33 Karl-Erik Frandsen: København under svenskekrigene, s. 49-50; Knud J.V. Jespersen: 1600-1720 s. 284-285.
- 34 L. Koefoed: Lærebog til Brug ved Forelæsningerne over Krigsbygningskunst for Officereskolens næstældste Klasse, 1877, s. 540-541.
- 35 Finn Askgaard: Kampen om Østersøen, s. 287-289.
- 36 Knud J.V. Jespersen: 1600-1720, s. 286.

6 Den æreløse spion

Erik Dahlbergh og den svenske hærs efterretningsvirksomhed

Peter Ullgren

Erik Dahlbergh spillede ifølge sig selv en meget fremtrædende rolle under krigen mellem Danmark og Sverige og forsøget på at erobre København i 1658-1660. Det fremgår af hans dagbog, som nærmest er en forskønnet levnedsbekræftelse, der delvist blev nedskrevet retrospektivt og ikke bør læses ukritisk. Som søn af en *landsbokshållare* kom Dahlbergh fra simple forhold. Han arbejdede sig op igennem samfundet takket være sin mangfoldige begavelse, sit videbegær og sin evne til at opdyrke kontakter. Karl 11. beskrev Dahlbergh som en mand, der "består av sig själ".¹ Og det var sandt. Dahlbergh var sin egen lykkes smed, en opkomling og en lysende karrieremand i et opkulingsrige, som voldsomt og med aggressive hære for alvor inddragede sig i den europæiske storpolitik i forbindelse med trediveårskrigen.

I størstedelen af sit liv arbejdede Dahlbergh behærdigt og blev efterhånden både greve, rigsråd og feltmarskal. Han var i en og samme person et geni indenfor fortifikations- og befæstningskunsten, men også en dreven embedsmand og militærmand, som allerede i 1640'erne var i felten under dronning Kristina og senere under Karl 10. Gustav, Karl 11. og Karl 12. I 1656 blev Dahlbergh udnævnt til generalkvartermester og havde dermed ansvar for hærens marscher, indkvartering og belejring af fæstninger. I dagbogen for årene 1657-1660 tilskriver Dahlbergh sig selv en stor del af æren for at have planlagt den svenske hærs marsch over Storebælt i 1658. Det er sandt, at han stod Karl 10. Gustav nær, men der var nu flere end Dahlbergh, som medvirkede til at tage denne drastiske beslutning.

I denne artikel vil jeg vise, hvordan den svenske hær indhentede og behandlede viden om danske forsvarsanlæg i forbindelse med belejringerne af København i 1658 og 1659. Svenskernes vidensindsamling kan ikke ses, som en slags moderne efterretningstjeneste, eftersom der ved 1600-tallets midte ikke fandtes nogle formelle institutioner, der systematisk organiserede de oplysninger, man indsamlede om fjenden. På denne tid var efterretningsvæse-

Erik Dahlbergh, maleri af David Klöcker Ehrenstrahl, 1664 (Uppsala Universitet).

net efter alt at dømme organiseret ud fra netværk af personlig karakter og et typisk træk ved dette system var manglen på kontinuitet. Specielt kendetegnende var den manglede systematisering af informationsstrømmene om fjenden.²

Første Karl Gustav-krig

Historien om de to svenske belejringer af København i 1658 og 1659 tog allerede sin begyndelse i sommeren 1657. Den svenske hovedstyrke, som var under Karl 10. Gustavs ledelse, var rodet ind i en håbløs krig i Polen. Da kongen på dette tidspunkt fik underretning om Danmarks angreb på det svenske Bremen i juni, besluttede han sig straks til at vende sig imod Danmark. Dermed tog den svenske regent en reel satsning, eftersom Sverige var hårdt presset i den verserende krig med Rusland og Polen. I feltbrevene fra denne tid giver kongens underskrift indtryk af at være nedkradset hurtigere end sædvanligt. Mange gange har han formodentlig ikke engang stået af hesten, men blot bøjet sig ned fra sadlen for hurtigt at skrive under.³ Tiden var dyrbar, for den svenske konge vidste at Frederik 3. temmelig letsindigt håbede at kunne generobre Halland, Gotland, Øsel, Härjedalen og Jämtland, som Danmark

havde tabt ved freden i Brömsebro i 1645. Ved at marschere mod syd med hoveddelen af sin hær skulle Danmark nu overrumles og dette skulle på sigt ændre forudsætningerne for Sveriges øvrige krige på kontinentet.

Efteråret 1657 blev barskt og det svenske felttog i Danmark blev ikke nogen dans på roser. Efter på brutal og plyndrende vis at have trængt ind i Jylland, faldt den danske fæstning Frederiksodde først i slutningen af oktober, hvilket var væsentligt senere end forventet. Karl 10. Gustav havde forsømt at indhente efterretninger om fæstningens styrke, som Frederik 3. i flere år havde forstærket ved at bygge til og øge fæstningens besætning. Fra tiden under Frederiksoddes belejring beretter Erik Dahlbergh, hvordan det ”uthij åtskillige nätter skiedde, att jagh någre gångor krööp på händer och fötter inn uthij fiendens graff, medh hwadh lifs fahra åhr lätteligen att tänkia, och alt wäl obserwerade och det om så myket mehr, som jag wäl wiste, huru högt Kongl. Majj:tz och fädernesslandzens intresse och armens wälfärd herutinnan verserade”.⁴

Svenskernes problemer med at indtage Frederiksodde vidner bl.a. om, at den svenske efterretnings- og krigsspionage ikke fungerede på tilfredsstillende vis. På trods heraf fortsatte man det hastigt iscenesatte felttog og senere fulgte de risikofyldte ismarscher over Lillebælt og Storebælt, hvorefter svenskerne i februar 1658 befandt sig på Sjælland med udsigt til København. Efter en frokost på Køge kro, godt og vel 40 kilometer syd for den danske hovedstad, beordrede kongen Dahlbergh til at haste ind til København og finde ud af ”hwarest Hans Majj:tt beqwemmast kunde stå”.⁵ Dahlbergh fandt at ”alla byarne opå een mihl när Kiöpenhamn af fienden wara uthtärde och ruinerade”.⁶ Derfor kunne svenskerne ikke rykke så tæt på København, som kongen ønskede. Engelske og danske legater førte samtidig intensive fredsförhandlinger, som sluttedes den 26. februar 1658 i Roskilde, hvor man underskrev traktaterne, som forordnede at Danmark skulle afstå Blekinge, Skåne, Bohus len, Bornholm, Trondhjem len og Halland.

En ny krig under opsejling

Alt i alt var det hele i Karl 10. Gustavs favør. Danmark var skamferet efter det halsbrækkende felttog, men samtidig var kongen udmærket klar over, at den danske flåde stadig havde herredømmet til søs og at de svenske tropper kunne blive fanget på Sjælland, hvis det blev tøjvej. Derudover vidste kongen og rådsherrene, at der var ved at blive dannet et forbund mod Sverige på kontinentet.

Til trods for at Roskildefreden indbar, at Danmark mistede en tredjedel af sine landbesiddelser, var Karl 10. Gustav ikke tilfreds. Den 4. april 1658 var kongen og hovedparten af rigsrådet samlet i Göteborg. Mødet afholdtes

i kongens værelser og røsterne blev mere og mere højlydte. Et fjendebrev af kompromitterende karakter var blevet opsnappet. Det drejede sig om korrespondance mellem regenterne af Danmark og Brandenburg, og, som det benævntes i rigsrådet: "... hvad vidrige consilier hoos en och annan af bemälte bägge potentater fördes emot Hans Kungliga Majestät och Cronan Sverige".⁷

Sverige havde en pålidelig spion ved det brandenburgske hof i form af Kristoffer von Dohna, som også blev takket for sine: "vidh brandenburgiske hofvet godhe officer och tienster".⁸ Med det ildevarslenende budskab in mente fortsatte kongen og rådet med at tale om, hvordan Sveriges fjender havde sammensværget sig. Så kom det frem, at den tyske rigsgreve Christian Rantzau, som senere blev dansk premierminister, i et brev til Frederik 3. havde kommenteret kejservalget i Østrig på en for Sverige negativ måde. Oven i dette havde Danmark sendt en deputation til Holland.

Samtidig fremgår det, at langt fra al information i de opsnappebreve kunne tydes, eftersom hoveddelen af de dansk-brandenburgske skrivelser var i kode. Denne sidste omstændighed gjorde Karl 10. Gustav noget nervøs. Han kom straks til at tænke på svenskernes egen kode, og at det var på høje tid at ændre på de hemmelige chiffernøgler.⁹ Kongen havde samtidig den ejendommelighed, at han først og fremmest omgav sig med rigsråder med militær erfaring. I stort set hele sin regeringstid opdelte han rigsrådet i en feltafdeling og hjemmeafdeling. Dette kom sig af, at han i hovedparten af sin regeringstid var i felten, hvilket givetvis fik store konsekvenser for adgangen til pålidelige informationer fra hjemmefronten.¹⁰

Senere i april opdagede kongen, at Danmark mindre respektfuldt havde anvendt sit lille segl i et dokument om Roskildefreden, mens "deremot K. M. hadhe satt dhet stora under sitt instrument".¹¹ Samtidig gjorde danskerne vrøvl vedrørende Øresundstolden, hvilket kom fra en sikker kilde, nemlig de svenske kommissarier i København, Sten Bielke og Peter Julius Coyet. Parallelt havde den fremstående danske adelsmand og tidligere statholder i København, Corfitz Ulfeldt allerede i 1657 gået i svensk tjeneste og været uundværlig som rådgiver i forbindelse med felttoget over bælteerne. "Forrræderen" Ulfeldt fortsatte siden med at hviske danske statshemmeligheder i Karl 10. Gustavs øre. Kongen røbede således for rigsrådet, at Ulfeldt "sagt hadhe, att i förre fegden vore i danske Rådhet efter fredslutit fattatt ett consilium, sex veckor efter slutit, att gå lööst åter igen på Sverige".¹² Kongen mente uden omsvøb, at man ikke kunne stole på danskerne og at de snart ville gribe til våben mod Sverige igen. Således steg kongens ringeagt af Danmark i foråret 1658. Derfor var det nu nødvendigt med et nyt stød mod Danmark og København. Allerede den 18. april fik Erik Dahlbergh at vide, at kongen ville "föra sine

wapen tillbaka och af nyo medh krich angripa konungen af Danmark".¹³ Hemmelighedskræmmeriet var stort. Foruden Dahlbergh blev kun *riksdrotsen* Per Brahe fortalt om planerne. Officielt skulle den svenske monark vende tilbage til kontinentet og fortsætte Sveriges krig mod Polen, Rusland, Brandenburg og Østrig med de for størstedelens vedkommende hvervede tropper.¹⁴

Axel Oxenstiernas efterretningsvæsen

Sverige og *rikskansler* Axel Oxenstierna havde allerede i slutningen af 1620'erne skabt et fremragende svensk efterretningsnet. Det var inspireret af kardinal Armand-Jean du Plessis Richelieu, som var blevet førsteminister i Ludvig 3.s Frankrig i 1624. Den snu kardinal havde skabt *Cabinet Noir*, det sorte kabinet, et slags statsligt efterretningsnetværk med ham selv i spidsen. Nationalt og internationalt rapporteredes fra hoffer, saloner, fredsforhandlinger, politiske forhandlinger etc. Richelieus agentnet bestod af både faste agenter og tilfældigt engagerede informanter. Systemet byggede givetvis på en pålidelig postgang og sammen med postmesteren a'Almeras moderniserede Richelieu derfor det franske postvæsen.¹⁵

Axel Oxenstierna havde også fået hold på det svenske postsystem og i 1636 indrettet postvæsenet, som var nationalt men også opererede udenfor svensk territorium. Postmestrene fungerede i almindelighed som nyhedsredaktører og korrespondenter i datidens nationale postsystemer. For Sveriges vedkommende havde indretningen af postvæsenet naturligvis til hensigt at forbedre kommunikationen mellem svenske ambassadører og sendebude samtidig med, at Sveriges deltagelse i trediveårskrigen krævede en mere effektiv militærposthåndtering.

Det oxenstiernske agentnet bestod af faste korrespondenter som aktivt overvågede begivenhedernes udvikling i længere perioder. Derudover fandtes såkaldte mobile agenter, som blev sendt ud på tidsbegrænsede opgaver. I Nordeuropa placeredes desuden diplomatiske tjenestemænd og residerter. De var som regel veluddannede og tog ophold i Helsingør, München, Kassel og København. Fra Europas forskellige hjørner indrapporterede de deres iagttagelser til residerterne og de diplomatiske tjenestemænd. Det var heller ikke ualmindeligt, at rapportører eller korrespondenter arbejdede for flere magter og herrer samtidigt. Fra 1621 findes bevaret en instruktion, der vedrører en agent benævnt Svensson, som den svenske regering havde givet til opgave at finde ud af "hvad concilia, som förelöper i Päländ och Danmark eller andre nabolige orter, dirigerade mot H.K.M:t och detta rike (Sverige)".¹⁶ Her var det ved siden af den politiske og militære spionage også et spørgsmål om en økonomisk spionage. Som trediveårskrigen skred frem, udvidedes systemet

*Axel Oxenstierna, ma-
leri af Michiel Jansz
van Miereveld.*

med faste svenske agenter, ofte kaldet "kunskapare" – dvs. rapportører – placeret i Holland, Frankrig, Schweitz, Italien og i dele af det tyske kejserdømme. Bare i Hamburg kostede den svenske residents spionvirksomhed 2.400 rigsdaler årligt. I Kammararkivet i Stockholm opbevares rigshovedbøgerne, der giver overblik over rigets indkomster og udgifter. Allerede i 1626 finder man en udgiftspost benævnt "Kundtskapspenningarne", men hemmelighedskræmmeriet var stort. Hvor mange penge man brugte på dette fremgår ikke.¹⁷

Englændere, danskere, hollændere, østrigere, italienerne og franskmænd arbejdede efter et lignende mønster. Allerede Christian 4. og Gustav 2. Adolf havde åbent udvekslet agenter og den svenske konge erklærede, at hans agent skulle "erhålla all förtrolig vänskap Oss och Våra riken emellan, så ock förhindra och av vägen rödja allt det misshag kunde förorsaka".¹⁸ På denne hensigtserklæring havde Christian 4. svaret, at han på sin side "täckits ar afärda till Stockholm Oss älskelig Peder Gallt til Tisenhult".¹⁹ Det var rævestreger på højeste niveau hvor begge deltagerne var indforstået med, at det var en del af spillets regler, at deres agenter og officielle sendebud ikke udelukkende spil-

lede et rent spil, men gjorde alt som stod i deres magt for at indsamle oplysninger om de andres hensigter.²⁰

En følge af den stadig mere rigoristiske spionage var indførelsen af koder og cifre. De tidligste svenske kryptosystemer var temmelig lette at knække, hvorfor man efterhånden gik over til ombytningsschifre, hvor bogstaver byttes med andre bogstaver eller med et ciffer eller en ciffergruppe. Det blev alt sammen administreret fra det kongelige kancelli og med tiden blev antallet af chiffernøgler utallige.²¹

De løse og hemmelige konturer af illegitim karakter, som omgærdede spionagen, bidrog til at skabe et negativt billede af de personer, der var beskæftiget indenfor spionagen. Baggrunden var, at spionage samtidig med at være fuldt legalt og at spioner og spionage anvendtes i udenrigspolitikken, jo til syvende og sidst var hemmelig, hvilket underforstået indebar, at der ikke var tale om et rent spil, men snarere noget æreløst. Fremfor alt forbrød spionagen sig mod den aristokratiske kulturs kringledede kodex, hvor ærlighed var æresord, i og med at spionen ikke "fægtede med blanke våben". Nok fandtes der teoretikere, som eksempelvis diplomaten og politikeren Abraham de Wiquefort, der omtalte diplomater som ærefulde spioner men med den underforståede betydning, at det alligevel handlede om et dybt – set med datidens øjne – uærligt spil. Samtidig er det vigtigt at fremhæve, hvordan enkelte rapportører eller spioner i forskellige netværk opfattede sig selv som tro kongetjenere.²² Der var således en ambivalens i datidens syn på spionage- og efterretningsvirksomhed. I baggrunden søgte Machiavellis gamle statskunst: At alle stater for at forsvare sin egen eksistens forventedes at benytte sig af alle moralske og juridiske love, men spionage burde alligevel ikke udføres så åbenlyst, at det blev direkte æreskrænkende.²³

Erik Dahlberghs efterretningsvirksomhed

I Karl 10. Gustavs nærmeste kreds bestående af rigsråder, militærfolk og guvernører var det velkendt, at man ikke havde benyttet sig af en tilfredsstillende civil eller militær efterretningsvirksomhed i første Karl Gustav-krig. Selvom kongens felttog var inspireret af Lennart Torstensson, som femten år tidligere havde marscheret ind i Jylland gennem Tyskland og at den dengang kommende kong Karl 10. Gustav for øvrigt havde deltaget i felttoget, var de fleste enige om, at felttoget i 1657-58 havde været mere end almindeligt chancebetonet. Hjemme i Sverige havde der været stor ængstelse over kongens halsbrækkende danske felttog. Der var næppe foretaget nogen egentlig rekognosering og militær efterretningsvirksomhed forud. Alting var i stedet blevet løst ad hoc.

En anden omstændighed var at en hel del af de svenske rapportørers breve fra forskellige dele af Europa først havnede i Stockholm på grund af, at den del af rigsrådet, som tog sig af indenrigspolitikken, havde base i hovedstaden. Den svenske adelsmand Johan Ekeblad befandt sig i efteråret i Göteborg og fortalte i et brev til sin far, hvordan svenske spejdere var de bedste kilder til information om danskernes foretagender på begge sider af sundet.²⁴

Samtidig med at der i efteråret indløb flere alarmerende rapporter om Iver Krabbes succesfulde krig i Skåne og Halland, havde snaphanerne til og med haft den frækhed at stjæle den svenske *rikstygmästarens* rustvogn.²⁵ Herudover havde svenskerne i flere tilfælde opsnappet fjendepost, sådan som det lykkedes løjtnanten Anders Olofsson i september 1657. Undervejs til Århus ombord på jagten *Sparven* havde han bordet to mindre danske skibe, der forud for bordningen hurtigt havde kastet sine brevpakker overbord. Olofsson havde skyndsomt fisket den ene brevpakke op, som han viderebefordrede til den svenske rigsadmiral Carl Gustaf Wrangel i den svenske lejr ved Frederikssodde. De danske breve indeholdte blandt andet korrespondance mellem den danske generalmajor Nils Krabbe og den danske rigsadmiral Ove Giedde.²⁶

Efter at have hørt nyheden om, at Karl 10. Gustav planlagde en ny krig mod Danmark, ilede Erik Dahlbergh tilbage til Sjælland. Dahlbergh havde en hemmelig agenda. Han skulle spionere på de danske befæstninger. Den 23. april ankom han til Helsingør, hvor, som han skriver, ”jag efter Kongl. Maj:tz befallning, dock hembligen, besågh fästningen Croneborgh och opå kiörketornet deraf gjorde een afritning”.²⁷ Dagen efter begav han sig til København, hvor han overleverede 1.000 dukater fra kongen til den svenske oberst Jacob Johan Taube, som kørte en militær hvervningskampagne i den danske hovedstad. Via Roskilde, Ringsted og Slagelse kom Dahlbergh til sidst til Korsør, hvor rigsadmiral Carl Gustaf Wrangel befandt sig. Svenskerne havde nemlig endnu ikke forladt Danmark efter fredsslutningen i Roskilde. Jylland og dele af Fyn var fortsat besat. Dahlbergh havde nu til opgave at oplyse Wrangel om kongens planer. Efter at have læst kongens brev højt hævdede den rutinerede Wrangel øjenbrynene. En ny dansk krig var under planlægning, hvilket, som Dahlbergh skriver ”honom sådant myket förunderlig förekomm”.²⁸ Til trods for dette begyndte den tro kongetjener Wrangel ufortøvet at omdirigere sine tropper efter kongens ønske.

I maj måned var Dahlbergh i fuld gang med at udføre de ordrer han havde fået af Karl 10. Gustav i Göteborg, nemlig ”medh all flijt afmäta alla hambnar, innlop, anländningar och advenuer opå Fyhn”.²⁹ Han benyttede enhver lejlighed til at orientere sig om de danske forsvarsværker, han passerede på sin rejse. Han arbejdede nu som rapportør – eller spion – og benyttede sig også aktivt af de svenske legater i København og Helsingør.

Carl Gustaf Wrangel, maleri af David Klöcker Ehrenstrahl, 1652.

Dahlbergh i København

Den svenske konge var besat af tanken om at besejre København. Det skulle ikke alene være Sverige til ære ude i Europa men også være med til at knuse det danske rige. På det slagne Danmark skulle et nordisk "superrige" rejse sig med Karl 10. Gustav som Nordens hersker og regent. Det var i hvert fald sådan, han forestillede sig det. Det var derfor af største betydning at finde ud af, hvor stærkt København var befæstet, og det var Dahlbergh, der skulle skaffe disse efterretninger. I slutningen af juli 1658 skriver Dahlbergh i sin dagbog, hvordan han ankom til den danske hovedstad "och besåg wallarne och fästningen, lembnade twenne ingenicurer, som jagh had, lijka som wore dee mina dreengar, medh mig tagit, den eena een swänsk adelsman Abraham Falkengreen, den andra Gideon Barendijk een tysk, qwar att taga alt noga i ögenskijn".³⁰

Dahlbergh begyndte nu at nedtegne Københavns forsvarsværker, slot og mure, men kunne ikke hemmeligholde sin tilstedeværelse i byen. Mange

danske officerer, som havde været i svensk fangenskab, genkendte ham i de københavnske gader. Dahlbergh meddeler: "Ehuru hembligen jag mig hålla wille, blef alldeles rychtbahr, att jag war i staden och af een och annan visiterad och till gäst budin".³¹ En af dem, der trakterede Dahlbergh, var den 28-årige Ulrik Christian Gyldenløve, som var rigsgeneral og halvbroder til Frederik 3. og som havde haft befaling over den danske hær under den sidste krig. Gyldenløve inviterede Dahlbergh til en banket, hvor flere høje danske dignitarer var til stede. Dette ledte til flere indbydelser og Dahlbergh gik beruset i seng flere nætter i træk. Dette vanskeliggjorde også hans opgave. Han måtte stå op i de tidligste morgentimer for at få gennemført sin opgave, så "att jag uthij 4 dagars tijdh hade giordt en temmelig godh delineation och grundritning af Kiöpenhabmn, hwilken oss sedan myket wäl till pass komm: doch skiedde sådant icke uthan stoor faara".³²

Under Dahlberghs ophold og drikkelag i København mødte han også Frederik von Ahlefeldt, som blandt andet havde været kommandant for Bohus fæstning.³³ Ahlefeldt forhørte sig om Dahlberghs hensigter ved at stille sig til Sveriges disposition. Ifølge Dahlbergh ville Ahlefeldt gå i den svenske konges tjeneste og ville stå for hvervningen af 1.000 nordmænd. Dahlbergh reagerede høfligt og lovede at fremføre tilbuddet mundtligt til Karl 10. Gustav men vidste, at Ahlefeldts tilbud efter alt at dømme bare var bluf for at få at vide, hvad svenskerne havde i sinde. Dahlbergh blev bekræftet i denne formodning, da han i begyndelse af august 1658 ville rejse fra København. Ahlefeldt og andre fremstående officerer forsøgte nemlig nu at forhindre Dahlbergh i at rejse fra byen. En rasende Dahlbergh berettede om Ahlefeldt: "Men som han mig opå cavalliers paroll tillswor att willia släppa mig uth, fast det än wore minnats tijdh, alltså blefwe portarna igänläste om afftonen, män nyklarne burne uthij mitt logement. Wij gjorde oss så heela natten lustige, till dess klåckan hade slagit ett. Då ledsadgade han sielf migh till stadz porten, hwilken han lät öppna, och då drucke wij sidst mitt opå togbryggian konungen i Dannamarks skåål opå knää, hwarmed jag, enär klåckan war halfgångs tw effter midnatt, fortsatte min reesa".³⁴

Efter at have forladt København stod det Dahlbergh klart, at han nok var lykkedes med sin mission, nemlig at spionere og nedtegne det københavnske forsvarssystem, men at han trods sit ihærdige arbejde i de tidlige morgentimer alligevel var blevet ført bag lyset. Nedslået konstaterede han i sin dagbog, hvordan danskerne formodentlig havde gennemskuet hans hensigter og at de vidste "hwad jag förde i hjärtatt och elliest hoos mig fördålt".³⁵ Dahlberghs formulering kan tolkes som, at den dahlberghske ære var blevet krænket, da danskerne gennemskuede ham som en æreløs spion.

Erik Dahlberghs spionkort over København 1658-59. Teksten på kortet lyder: "Denne Charta och Avritning haver General Quartermäster Lieutnanten Erich Dahlbergh hemligen med egen hand förfärdiget uti Kiöbenhavn, den tid a hans Kong. Maj:t Carol Gustaff ärnede begynna det andra kriget emot Danemark" (Krigsarkivet, Stockholm).

København belejres

En god uge tidligere havde Karl 10. Gustav samlet de svenske rigsråder, som opholdt sig i Wismar. Kongen havde højtideligt deklareret, at han ikke læn- gere kunne se igennem fingre med "Danmarks onde menéer".³⁶ Sverige kun- ne ikke gå ind i den kontinentielle krig så længe Danmark stod klar til at falde Sverige i ryggen ved den første og bedste lejlighed og på forskellige vis ikke overholdt de overenskomster, der var indgået ved Roskildefreden. Kongen afslørede givetvis ikke, at han længe havde planlagt denne krig, men havde ingen problemer med et få rigsrådet med sig.

Ved solopgang den 6. august afsejlede 60 lejede handelsfartøjer fra Kiel med omkring 5.700 svenske soldater ombord. Planen var at marchere mod København. På Fyn fandtes fortsat en svensk styrke samtidig med at Jylland stadig var besat af svenske tropper. I Skåne var feltmarskal Gustav Otto Sten- bock også begyndt at samle tropper, ligesom pfalzgreve Philip von Sulzbach havde samlet tropper i Holsten i det øjemed at bemægtige sig fæstningerne ved Elben for at hindre tyske delstater i at komme Danmark til undsætning. Tidligt om morgenen den 8. august blev de svenske tropper landsat ved Kor-

Gustaf Otto Stenbock, stik af N. Pitau fra Samuel von Pufendorfs De rebus a Carolus Gustavo, 1696.

sør og marschen mod København indledtes. Danmark blev taget på sengen af det svenske angreb og indså først efter den svenske landgang, at riget nu var truet af undergang og at København risikerede at falde.

Erik Dahlbergh var knap nok nået ud af København, før han fik at vide, at "heela swänska flottan kom in i Bälten, hwilket sant war".³⁷ Han skyndte sig straks til kongen og aflagde en detaljeret rapport om sine danske rejser og kortlægningen af de danske forsvarsværker. Dahlbergh var selv fuldstændig overbevist om, at en overvældende svensk sejr var nær. Blot kongen "stödian-des sigh opå min gjorde afriktning och relation, hwarigenom jag Hans Maj:tt försäkrade victorian, som den, som war förwissad, att wedh min afreesa heela garnisonen bestodh bara utaf 400 dragoner, som wore ny wärfuade, borgerskapet mycket mal content och oexercerat, wallarne icke uthij någon perfection och opå åtskillige orter icke een foot diupt wattn i grafwerne".³⁸ Ja, ifølge Dahlbergh var tilstandene i København ynkelige og byens befolkning skrækslagen. Således indgød han Karl 10. Gustav selvtiliid.

Kongen havde tillige modtaget forskellige rapporter fra de svenske rapportører ude i Europa, der i høj grad byggede på oplysninger fra de svenske

kommissarier i København og Helsingør og som beskrev, hvordan Danmark forhandlede med tyske fyrstestater, der var fjendtligt indstillet overfor Sverige.³⁹ En af de svenske efterretningsfolk var Magnus Nilsson Durell, der havde opholdt sig i Danmark siden 1646, først som agent i Helsingør og siden foråret 1658 som svensk resident i København. Durell havde under sit lange ophold i Danmark opbygget et sofistikeret net af spioner og havde i 1657 og 1658 kunnet levere flere indsigtsfulde rapporter om dansk sikkerhedspolitik til trods for, at de danske politimyndigheder gjorde alt for at isolere Durell i København.⁴⁰

Den 11. august ankom svenskerne til København. Under marschen mod byen havde svenske spejdere og fortropper rapporteret, hvordan himlen over byen var fyldt med røg og ild. Baggrunden var, at danskerne var ifærd med at nedbrænde de københavnske forstæder og at byen i det hele taget forbavsende hurtigt havde formået at forberede sig på de angribende svenskers komme. En storm på byen ville nu være vanskelig, hvorfor en svensk belejring indledtes.

I København optrådte Frederik 3. energisk og tapper og fremstod som et vældigt forbillede for borgerne. I kraft af sin personlige tilstedeværelse opildnede og mobiliserede han hele byen til at gå ind i forsvaret mod svenskerne. Borgerne blev udrustet med våben, svage forsvarsværker blev styrket og mandskabet på voldene øgedes fra 600 til 1.200 mand.

Byen blev udsat for hårdt pres. Fra søsiden bombarderede den svenske flåde byen under ledelse af admiral Claes Bielkenstierna, mens selve belejringen af København blev ledet af Gustav Otto Stenbock, som på kongens ordre havde forladt Skåne og indfundet sig i den svenske lejr ved København.

Samtidig søgte rigsadmiral Carl Gustaf Wrangel at få de svenske tropper på Sjælland til at stå så stærkt, at de kunne indtage Kronborg fæstning. Kongen tvivlede på, om dette kunne lade sig gøre, men lod sig til sidst overbevise. Den danske befalingshavende på Kronborg Poul Beenfeld havde fået ordre til at sprænge fæstningen og sig selv i luften, hvis der opstod risiko for kapitulation. Den svenske "krigsræv" Wrangel manglede artilleri og greb i stedet til psykologisk krigføring. Det lykkedes ham således at narre Beenfeld til at tro at København var faldet, hvorefter Kronborg overgav sig den 6. september, hvilket var ensbetydende med, at svenskerne kom i besiddelse af 80 kanoner. Erik Dahlbergh var i denne forbindelse blevet kommanderet til Helsingør og var mægtig stolt over at sidde som "den första swänska commandant opå Croneborgs slott".⁴¹

En gigantisk fiasko – den svenske belejring og storm

I maj 1658 var adelsmanden Johan Ekeblad blevet kammerherre hos dronning Hedvid Eleonora, hvilket i efteråret bragte ham nærmere krigen, da dronningens hof tog sæde i Helsingør. I flere breve hjem til faderen i Sverige berettede han om stemningen blandt de svenske tropper og om hvad man vidste om tilstandene i København i efteråret 1658. I september fortalte Ekeblad, hvordan ”De överlöpare, som dageligen komma till våra, berättat att hungern begynner att tvinga dem, så att ett litet stycke bröd kostar 6 skilling. Förmodas alltså att de intet länge sku kunna hålla sig”.⁴² Men han berettede også, hvor ubehageligt det var for de svenske soldater at ligge i de våde løbegrave og selv ville han ønske, at han havde medbragt sit varme ræveskind fra Sverige.

Nogle uger senere skriver Ekeblad, at Københavns forsvarere havde gjort udfald, men at de var blevet slået tilbage. I oktober beordrede Karl 10. Gustav massiv kanonild mod byen, blandt andet med kanoner stammende fra Kronborg. Ekeblad omtaler hvordan ”Hans majestät låter nu med makt skjuta i Köpenhamn, så att där en stor klaggråt är i staden af kvinfolk, som bli skadade af granater”.⁴³ Den 15. oktober skrev Ekeblad følgende linjer til faderen: ”Hans kongl. majestät kom i går hit från lägeret och har varit på den ön, som ligger på den andra sidan om Köpenhamn, Åmaker benämnd, och där i begynnelsen ringa motstånd befunnit, emedan de fientlige tropparna, som därpå stogo, retirerade sig strax åt staden och stucko an två byar, som ligga näst därunder, att de våra icke måtte komma till att fatta post där. Sedan föllo de ut dagen efter med vid pass 400 ryttare och 200 dragoner, där kongen i Danemark personlig med var, och gingo strax på vårt rytteri, som nu till 300 hästar voro, hvilka efter träffningen blefvo slagne på flykten, så att vår kong måtte tillika med riksadmiralen Wrangel retirera sig under fotfolket, där fienden äntlig blef repouserad och drog sig i staden igen”.⁴⁴ Frederik 3.'s udfald gjorde Karl 10. Gustav rasende. Han beordrede det smålandske rytteri, som i kampens hede havde taget benene på nakken, stillet for en krigsret.

Svenskerne forsøgte også at opsnappe fjendebreve, men havde meget lidt held dermed. I november lykkedes det dog, som Ekeblad skriver, ”ett Stralsunds skepp anhållit, hvaruti en dansk herreman i båtsmanskläder fanns, Criståfer Urning benämndt, och vardt här igenkänd. Han kom från Hålland, dit han var förskickad af kongen i Danemark, men nu genst från Närige, och sitter nu med sin båtsmanshabit på slottet. Det är 7 vickor sedan han drog med samma klädning ur Köpenhamn genom bälter”.⁴⁵

I efteråret 1658 lykkedes det kun svenskerne at indtage Kronborg. Den københavnske forsvarslinje var derimod fuldt mobiliseret og syntes efterhån-

den uovervindelig. Svenskerne prøvede alt både til lands og til søs. Til søs svigtede krigslykken, da en hollandsk flåde efter et blodigt søslag med den svenske flåde undsatte København den 29. oktober. Holland ville nemlig ikke have at magtbalancen i Østersøen skulle vende til Sveriges fordel, da det kunne blive til ulempe for den hollandske Østersøhandel. Som om dette ikke var nok, var en hær af østrigere, brandenburgere og polakker allerede i september rykket op i Jylland med 24.000 mand og havde ved årets slutning stort set nedkæmpet og fordrevet de svenske tropper fra denne landsdel. Ved juletid 1658 var kun Fyn og Sjælland på svenske hænder. Samtidig havde Danmark med succes åbnet andre fronter mod Sverige og ved årsskiftet generobret Trondhjem len og Bornholm, hvilket styrkede københavnernes vilje til et hårdnakket forsvar af byen. Alligevel vægrede Karl 10. Gustav sig for at give op.

I jule- og nytårdagene vandrede kongen hvileløst rundt i Kronborgs sale. Den eneste løsning han kunne komme frem til, var en snarlig storm på København. Da ville den hollandske flåde miste sit støttepunkt i byen og sejren ville være hans. Den danske hovedstad forsvarede af godt 13.000 mand, bestående af 3.000 hollandske soldater tillige med 10.000 studenter, hoftjenestemænd, adelsfolk, borgere samt regulære danske tropper. Natten til den 9. februar 1659 beordredes den svenske hær på 8.000 mand til at storme København. To dage senere satte man ind med det massive hovedangreb, men overraskelsesmomentet var helt gået fløjten. Erik Dahlbergh beretter, "att folket twenne nätter effter hwarandra i diupa snöön blefwe hart när under staden och åter i lägret en mycket lång wäg framm och tillbaka förde, så att dee, som der af mycket wore afmattade och uthan des af kiöldh och hunger lede stoor nödh, den tredie natten icke förmätte, som dee gärna hade welat, angrijsa fienden, som stod frisk och froodig och 3 gånger starkare in om sina fasta wallar och muurar".⁴⁶

I et brev til generalmajor Conrad Marderfelt udtrykte Dahlbergh, at han ikke kun byggede sine vurderinger på sin tidligere spionage på Københavns forsvar, men også havde bibragt den svenske hærledelse og angrebsplaner nye oplysninger baseret på, hvad han havde iagttaget fra den anden side af murene under belejringen af byen. Uden omsvøb forsøgte Dahlbergh på denne måde at forbedre på sit eget rygte og nedtone det faktum, at hovedangrebet på København var sket på det forkerte sted. Dahlbergh mente, at det hele ville have været gået godt "om inte utan tvivel flera spioner och liknande hade uppehållit sig vid Hans Kungl. Maj:ts hov, av vilka fienden kunde erhålla all underrättelse".⁴⁷

Stormen blev en gigantisk fiasko, men Karl 10. Gustav satte sig stædigt fast på Sjælland og udbyggede lejren Karlstad i Brønshøj. Senere på året ind-

tog svenskerne øerne Langeland, Falster, Als, Møn og Lolland, men undgik kun med nød og næppe at miste hovedparten af sin flåde i Storebælt. Frederik 3. fortsatte endda med forskellige offensive operationer og den 14. november 1659 mødte svenskerne en allieret hær på Fyn i slaget ved Nyborg. Det hele endte med svensk nederlag og Karl 10. Gustavs største militære fiasko nogensinde. Som om dette ikke var nok, havde kongen store problemer på hjemmefronten. I foråret 1659 var der udbrudt uroligheder i Dalarna samtidig med, der forekom deserteringer i andre dele af landet, når nye soldater skulle udskrives til kanonføde.⁴⁸

Krigen gik i stå for Karl 10. Gustav i 1659 og i begyndelsen af 1660 var han indstillet på at få fred, men inden han nåede at slutte fred, døde han højst uventet af en forkølelse den 13. februar 1660 i Göteborg. Efter kongens død var vejen til en fredsslutning blevet enklere. Fredstraktaten blev underskrevet i København den 27. maj. Sverige skulle tilbagelevere Bornholm og Trondhjem len til Danmark. På dette tidspunkt havde København – som Dahlbergh skriver – ”uthij ett åhr, sex månader och siu och tiugu dagar hölt inneslutin”.⁴⁹

Afslutning

Jeg har i denne artikel søgt at vise, hvordan den svenske efterretnings- og informationsstrøm flød under anden Karl Gustav-krig 1658-1660. Hjørnestenene i det svenske efterretningsnet var givetvis det system af diplomatiske tjenstemænd, residenter og deres rapportører, som allerede var blevet bygget op under Axel Oxenstierna.

Forud for belejringen af København var der indløbet en mængde rapporter og breve fra de svenske sendebude i såvel Danmark som det øvrige Europa. Der var tale om en slags raffineret diplomatisk og i første omgang civil gentlemanspionage, som beskæftigede sig med alt fra storpolitik til sladder. Det er tydeligt at se, hvordan det svenske rigsråd i 1658 var styret af, hvad de svenske rapportører indrapporterede fra Europas hjørner. Samtidig planlagde kongen sideløbende al hemmelighed en ny krig mod Danmark, men anvendte alligevel rapportørernes oplysninger til at fremmane et negativt billede af Danmark.

At Erik Dahlbergh fik til opgave i hemmelighed at rejse rundt i Danmark og nedtegne de forskellige danske forsvarsanlæg vidner om, at Sverige havde en meget ringe viden om de danske forsvars- og fæstningssystemer. Dette er på ingen måde forbavsende, idet landene ikke havde været i krig med hinanden siden 1643-45. Mange af krigsplanerne var bygget på forældede oplysninger fra disse år, hvilket stod chokerende klart da svenskerne i efteråret 1657 blev konfronteret med, at fæstningen Frederikssodde overhovedet ikke

var, hvad den havde været under Torstensonfejden godt tolv år tidligere.

Dahlbergh overdriver tydeligvis sin egen indsats i dagbogen, men til trods for dette spillede han en betydningsfuld rolle i anden Karl Gustav-krig. Under Dahlberghs besøg i København forud for krigsudbruddet fremgår det, at han blev gennemskuet af danskerne, som muligvis endda var klar over, hvad han foretog sig i de tidlige morgentimer. Ud fra en optegnelse i dagbogen aner man, hvordan han var bekymret for, om han blev opfattet som en æreløs spion på trods af, at han så sig selv som en yderst tro kongetjener. På denne måde gav han selv udtryk for datidens syn på rapportører og spioner.

En anden væsentlig pointe er, at der på tidspunktet for den svenske storm af København i februar 1659 var sket meget i byen, siden Dahlbergh havde været der og spionere. Forsvarsværkerne så meget anderledes ud, men trods dette planlagde svenskerne angrebet på grundlag af Dahlberghs ”forældede” oplysninger med det resultat, at man slog til det forkerte sted.⁵⁰ Som om dette ikke var nok, findes der oplysninger om, at danske spioner havde besøgt den svenske lejr og dér havde opsnuset, at den svenske storm var nært forestående, hvilket Dahlbergh underforstået brugte som forklaring på, hvorfor det svenske angreb kom mindre overraskende end ønsket.

Hvis vi ser bort fra den såkaldte civile spionages former og ser nærmere på de mere rendyrkede militære, som benyttedes når hæren var i felten, er det tydeligt det, at svenskerne hovedsageligt anvendte tre metoder: 1) opspionage af fjendebreve, 2) egne spejders oplysninger, 3) viden fra overløbere og fanger. Et fjerde knep var at udbrede falske rygter og misinformation, som tilfældet var med Kronborgs kapitulation. Selv om der ikke var tale om rendyrket spionage var sådanne blufnumre ind i mellem meget succesfulde i den tidligt moderne krigsførsel.

En løbende problematik i forbindelse med opspionage af fjendebreve var kodningen. Brevene var ikke sjældent skrevet i kode og man kunne ikke med sikkerhed vide hvilke informationer, man kunne stole på. Man måtte til enhver tid regne med at fjenden med vilje ”plantede” oplysninger – ofte ren propaganda – i brevene. Lige så usikre var de oplysninger, som indhentes fra fanger og overløbere. Sikrest var spejdernes oplysninger, som baserede sig på umiddelbare iagttagelser af fjendens bevægelser, selv om hensigterne med disse kunne være svære at tolke. Men det er også vigtigt at understrege, at man givetvis forsøgte at foretage vurderinger på grundlag af informationer fra samtlige dele af den civile og militære efterretningsnet. Men der var ikke tale om en velsmurt og samordnet efterretningstjeneste i moderne forstand. Det var tværtimod en fاملende og helt usammenhængende organisation, som fremfor alt savnede regelmæssige rutiner og retningslinjer samt bar præg af store huller mellem de civile og militære instanser.

Et permanent problem med den viden man fik via rapporter fra egne rækker og i opsnappebreve var, at oplysningerne kunne være flere dage eller uger gamle. Informationerne var alligevel ikke værdiløse, men for den svenske hærs umiddelbare operative bevægelser eller planer kunne det givetvis have stor betydning.

Kort før sin død talte den syge Karl 10. Gustav med sin søster, Marie Eufrosyne. Kongen kunne trods sit slemme halsonde ikke holde tankerne væk fra erobringen af Danmark og udbrød at Fyn, hvor svenskerne jo tidligere havde lidt et svigende nederlag ved Nyborg, nok ville blive hans død. Krigen med Danmark blev sandt nok Karl. 10. Gustavs død. I den første krig havde den strænge vinter hjulpet ham til at overraske danskerne, men i den anden krig ville besindelse og en bedre politisk og militær organisation sandsynligvis have hjulpet ham til at træffe en klogere beslutning. Først og fremmest var opsplitningen af det svenske rigsråd i en feltafdeling og en hjemmeafdeling klodset og langsommelig. Kommunikations- og ordreevejene haltede af og til reelt.

Karl 10. Gustav lod i 1659 et officielt forsvarsskrift for den anden krig mod Danmark trykke. Skriftet udkom på engelsk, tysk, svensk og latin. I forsvarsskriftet lagde man hele skylden for krigen på danskerne, og interessant nok oplystes det, at svenskerne havde taget den afgørende beslutning om en ny krig på baggrund af opsnappebreve fra Danmark.⁵¹ Denne propaganda havde hjemmeafdelingen af det svenske rigsråd nok ikke støttet, men blev uden omsvøb anvendt som motiv for det svenske angreb og viser samtidigt, hvor betydningsfuld brevspionagen var. Spionagen kunde bruges til at motivere en ny krig.

Henvisninger

- 1 Ericsson 1931, s 628.
- 2 Om tidligt moderne efterretningstjenester og synet på den som ganske usammenhængende netværk opbygget omkring enkelte personer, se Alan Marshall: *Intelligence and Espionage in the regim of Charles II, 1660-1685*, Cambridge 1994.
- 3 Se eksempelvis de kongebreve som findes bevaret i Landsarkivet i Lund, skånska generalguvernementskansliet, kungliga brev 1657-1658, D1: 1.
- 4 Lundström, 1912 (red.), s 111, Erik Dahlberghs dagbok.
- 5 Lundström, 1912 (red.), s 118, Erik Dahlberghs dagbok.
- 6 Lundström, 1912 (red.), s 118, Erik Dahlberghs dagbok.
- 7 Thanner, 1959 (red.), s 25, Svenska riksrådets protokoll den 4 april 1658.
- 8 Thanner, 1959 (red.), s 25, Svenska riksrådets protokoll den 4 april 1658.
- 9 Thanner, 1959 (red.), s 26, Svenska riksrådets protokoll den 4 april 1658.
- 10 Dahlgren 1975, 647.
- 11 Thanner, 1959 (red.), s 47, Svenska riksrådets protokoll den 20 april 1658.
- 12 Thanner, 1959 (red.), s 49, Svenska riksrådets protokoll den 20 april 1658.
- 13 Lundström, 1912 (red.), s 123, Erik Dahlberghs dagbok.
- 14 Thanner, 1959 (red.), s 34-35, Svenska riksrådets protokoll den 7 april 1658.
- 15 Zilliacus 1958, s 171-175.
- 16 Zilliacus 1958, s 96.
- 17 Stockholm, Riksarkivet, Kammarkollegiet, rikshuvudbok 1626
- 18 Zilliacus 1958, s 96.
- 19 Zilliacus 1958, s 96.
- 20 Det skal også nævnes at allerede Erik 14. i 1500-tallet havde indrettet et system med såkaldte svenske "kunskapare" ude i Europa (se, Frick & Rosander 1999 s 46). Disse sendtes dog ud på hans eget initiativ og nogen egentlig organisation var der derfor ikke tale om.
- 21 Frick & Rosander 1999 s 52-55.
- 22 Pedersen 2008, s 156-159. For den dybtgående analyse af spionagens rolle, se også Andreas Marklund, *Stenbock: Åra, krig och kärlek under stormaktstiden*, 2008.
- 23 For et indblik i spionage i det svenske diplomati, se Heiko Drostes avhandling: *Im Dienst der Krone: Schwedische Diplomaten im 17. Jahrhundert*, 2006.
- 24 Sjöberg 1915 (red.), s 39, Johan Ekeblads bref II.
- 25 Sjöberg 1915 (red.), s 40, Johan Ekeblads bref II.
- 26 Heurgren 1961, s 57.
- 27 Lundström, 1912 (red.), s 124, Erik Dahlberghs dagbok.
- 28 Lundström, 1912 (red.), s 125, Erik Dahlberghs dagbok.
- 29 Lundström, 1912 (red.), s 125, Erik Dahlberghs dagbok.
- 30 Lundström, 1912 (red.), s 126, Erik Dahlberghs dagbok.
- 31 Lundström, 1912 (red.), s 127, Erik Dahlberghs dagbok.
- 32 Lundström, 1912 (red.), s 127-128, Erik Dahlberghs dagbok.
- 33 Lundström, 1912 (red.), s 128, Erik Dahlberghs dagbok, Rockstroh, 1933 s 182-183.
- 34 Lundström, 1912 (red.), s 128, Erik Dahlberghs dagbok.
- 35 Lundström, 1912 (red.), s 128 Erik Dahlberghs dagbok.
- 36 Thanner, 1959 (red.), s 86, Svenska riksrådets protokoll den 23 juli 1658.
- 37 Lundström, 1912 (red.), s 129, Erik Dahlberghs dagbok.
- 38 Lundström, 1912 (red.), s 129, Erik Dahlberghs dagbok.
- 39 Thanner, 1959 (red.), s 67-88, Svenska riksrådets protokoll.
- 40 Frick & Rosander 1999 s 61.
- 41 Lundström, 1912 (red.), s 131, Erik Dahlberghs dagbok.
- 42 Sjöberg 1915 (red.), s 80, Johan Ekeblads bref II.

- 43 Sjöberg 1915 (red.), s 82, Johan Ekeblads bref II.
- 44 Sjöberg 1915 (red.) , s 86, Johan Ekeblads bref II.
- 45 Sjöberg 1915 (red.), s 94, Johan Ekeblads bref II.
- 46 Lundström, 1912 (red.), s 132, Erik Dahlberghs dagbok.
- 47 Tersmeden 1965, s 339.
- 48 Florén 1992 s 72.
- 49 Lundström, 1912 (red.), s 131, Erik Dahlberghs dagbok.
- 50 Tersmeden 1965, s 313-361.
- 51 Odén 1961, s 58-59.

7 Den københavnske privilegiesag og 1600-tallets strukturændringer

---

Leon Jespersen

Indledning

I første halvdel af 1600-tallet var Danmark et stændersamfund, hvor stænderne udførte forskellige funktioner i samfundet og tilsvarende nød forskellige privilegier, d.v.s. et samfund der byggede på en lovfæstet ulighed. Men uligheden blev skjult bag et fælles formål, for stændersamfundet blev gerne symboliseret ved en organisme eller et skib, hvor hver kropsdel eller besætningsmedlem i harmoni udførte en uundværlig funktion til gavn for helheden.¹

Belejringen af København 1658-60 og den svenske hærs storm på byen natten mellem den 10. og 11. februar 1659 fremskyndede nogle igangværende strukturændringer, der stadig fremstår som milepæle i Danmarks historie. Hertil hører ikke mindst de rettigheder, Københavns borgere fik ved nogle foreløbige privilegier den 10. august 1658 og ved de "endelige" privilegier den 24. marts 1659 – 1 ½ måned efter stormen på København. Her opnåede de ligestilling med adelen på flere områder, bl.a. med hensyn til jordbesiddelse og beskatning, og de skulle have samme adgang som adelen til embeder og æresposter, når de var kvalificerede. Med den sidste bestemmelse slog den meritokratiske tanke – eller "evne-diskussionen" - igennem: At man ikke var noget i kraft af fødsel, men at man kunne blive noget ved at erhverve sig kvalifikationer. En lighedstanke og en egalitær tankegang, der var en trussel mod det eksisterende stænder- og privilegiesamfund.²

Denne trussel var vokset frem gennem en ændret fordeling af uddannelsesmæssige og økonomiske ressourcer. Når borgerstanden havde skaffet sig færdigheder, der gjorde den lige så kvalificeret som adelen til at beklæde en række statsembeder, så forekom adelens fortrins- eller eneret til embeder urimelig, og med henvisning til Max Webers syn på legitimering af magt, var denne legitimering under nedbrydning. Også den ændrede velstandsforde-

Nederlandsk stik af Willem Buytewech i 1615 der viser en moderigtig dansk adelsmand. På det tidspunkt var det danske godsmarked præget af store bevægelser med hyppige køb og salg. Adelen var på ingen måde en homogen stand, men præget af store økonomiske og sociale forskelle. Gennem et statuspræget forbrug søgte standen at hæve sig op over øvrige samfundsgrupper.

ling, der satte borgerstandsgrupper i stand til et iøjnefaldende forbrug, som kunne måle sig med adelsgrupper, gjorde adelens monopolisering af forskellige former for overdådighed ved gæstebud og i klædedragt lige så urimelig. "Iøjnefaldende forbrug" skulle afspejle en symbolsk magt, men også på det punkt blev adelens monopol udfordret. Gennem iøjnefaldende forbrug kunne adelen skabe sig en status, den på andre områder havde mistet.³

Det danske stænder- og privilegiesamfund byggede på en lovfæstet ulighed, med forskellige pligter og rettigheder for hver stand, begrundet i stændernes forskellige funktioner. Adelens omfattende privilegier, herunder dens skattefrihed og fortrins- eller eneret til bestemte embeder og dens monopol på politisk repræsentation, blev begrundet med dens pligt til at forsvare landet. I "adelsvældens tid" (1536-1660) styrede kongen landet sammen med adelen. Men både under Karl Gustav krigene i slutningen af 1650erne og under tidligere krige havde adelens mangelfulde forsvar udløst en debat både om adelens opfyldelse af sine pligter og om berettigelsen af dens forrettigheder. 1600-tallets krige skærpede opmærksomheden om samfundssystemet

mets retfærdighed, og den københavnske privilegiesag 1658-60 kan ses som kulminationen på de foregående årtiers strukturændringer. Her tænkes ikke alene på forholdet mellem stænderne, men også inden for borgerstanden og mellem grupper i det københavnske bysamfund. Der findes en række udkast til Københavns privilegier fra 1658-60, der kan kaste lys over modsætninger inden for hovedstaden, men som ikke har påkaldt sig meget opmærksomhed.

Tidligere behandlinger af Københavns privilegier – nogle træk Påvirket af præsten Anders Mathiesen Hjørrings skrifter har flere historikere tværtimod fremhævet harmonien i hovedstaden. Som præst gengav Hjørring det lutherske samfunds- og øvrighedssyn: Alle var lige over for Gud, men samfundet var præget af ulighed. Enhver var af Gud tildelt en bestemt plads og funktion i samfundet. Hjørring opregnede fire grupper i det københavnske bysamfund: Hofstaten, gejstligheden, borgerne og militæret. Til hofstaten regnede han rigsråder, adelige militærpersoner, hofbetjente på Slottet, i Kancelliet, Rentekammeret, Tøjhuset, Bryghuset og alle kongelige betjente, der ikke gjorde tjeneste til søs. Om inddelingen skrev han: ”Oc vaar samme Affdeeling oc *Distributz* saare vel betænckt til en god Ordning oc Politie / at hver kunde vide hvo de haffde at svare oc lade sig commendere aff”.⁴

Titlen *Leyres Politie* refererede til god politi, det vil sige den skik og orden, som man skabte under Københavns belejring. Opretholdelsen af lov og orden var en væsentlig del heraf. De forskellige grupper i det københavnske bysamfund havde deres særlige retsinstanter, og Hjørring betoner det harmoniske samarbejde mellem byens forskellige grupper. Ifølge privilegierne af 24. marts 1659 fik byen bevilget et borgerudvalg på 32 mand, det sørgede for lighed i indkvarteringsbyrderne. Udvalget havde desuden opsyn med bagere, bryggere og slagtere, fastsatte priser på varer og sørgede for en ligelig fordeling af tilførte varer.

I den forbindelse kan fremhæves tre træk i Hjørrings fremstilling. 1) Hans skildring af det københavnske bysamfund som harmonisk, forklarer opbakningen bag monarken, den fælles front mod fjenden, og hvorfor svenskernes håb om uenighed i byen ikke blev opfyldt. 2) Han fremstiller borgerne som ret passive i privilegiesagen. Privilegierne var ikke en efterkommelse af krav fra borgerne, men tværtimod en gave fra monarken pga. deres offervilje. 3) Belejringen afdækkede borgernes store indsats, og hvem der var tro undersåtter.

Da adelen på stændermødet i efteråret 1660 – efter belejringens ophør – nægtede at betale konsumptionsafgift pga. standens skattefrihed, gav det anledning til en privilegiediskussion. Hjørring beskriver privilegierne som

benådninger, der måtte vige for landets velfærd. Når han samtidig argumenterede for, at folk skulle honoreres efter evner, ligesom byrderne skulle fordeles ligeligt ("pro quota"), stred disse lighedstanker mod adelsvældens privilegie- og stænderstruktur. Hjørrings fremstilling blev trykt i 1661 efter enevældens indførelse – og med enevoldsherskerens billigelse. Hans sagsfremstilling lå derfor tæt op ad den officielle og er på sine steder fejlagtig. Senere fremstillinger af privilegiesagen er på flere måder præget af hans skrift.

Især Oluf Nielsen og Villads Christensen behandlede Københavns privilegier under en udenrigspolitisk og militær synsvinkel.⁵ Villads Christensen så udstedelsen af byens foreløbige privilegier august 1658 som udtryk for en alliance mellem borgerstand og kongemagt. Hans fremstilling byggede i vid udstrækning på Hjørrings optegnelser. I *Adelsvældens sidste Dage* (1894) var det J.A. Fridericias formål at forklare adelsvældens fald i 1660-61 ud fra modsætningen mellem adelens formelle og reelle magt. Københavns privilegier blev derfor også set under en indenrigspolitisk synsvinkel. De blev vurderet ud fra hans samtids forfatningskamp (provisorieårene). Fridericia opererede også med en alliance kongemagt-borgerstand og så Frederik 3. som primus motor bag privilegierne, og deres sene realisering så han som udtryk for det politisk-administrative systems sammenbrud. Borgernes forsvar for deres privilegier af 24. marts 1659 karakteriserede han som en demokratisk protest mod det aristokratiske styre, der var, og mod denne enevælde der kom. Fridericias fremstilling indeholdt et summarisk referat af nogle utrykte koncepter til privilegierne fra efteråret 1659.⁶ De blev tilskrevet rigsrådet, men samtidig tillagde han borgerne de krav, der kan udlæses af disse koncepter.

C.O. Bøggild-Andersen omtalte kort privilegiesagen i sin analyse af arverigeforslagets oprindelse på stændermødet i 1660. Modsat Fridericia så han ikke privilegierne som en protest mod adelsvælden.⁷ Privilegierne havde derimod en egennyttig karakter, fordi Københavns borgere søgte at få andel i adelens privilegier. Rigsrådets fortsatte eksistens blev ikke anfægtet i privilegiekravene.

Johan Jørgensen satte privilegiesagen ind i et andet perspektiv. Pengenes magt var det gennemgående tema i hans produktion.⁸ Statens leverandører og kreditorer var i udpræget grad koncentreret i København. Det københavnske patriciats økonomiske betydning måtte få politiske konsekvenser i form af politisk-administrativ indflydelse. Københavns privilegier, der primært henvendte sig til storkøbmændene, så Jørgensen som en forløber for 1660 og som forfatningsændringens første fase. Privilegierne gengav således statskreditorernes betingelser for samarbejdet med statsmagten. Sammenhængen mellem kreditgivning og privilegier kom blandt andet til udtryk i storkøbmændenes aktiviteter i august 1658 ved udstedelsen af Københavns forelø-

bige privilegier. Forfatningsformen var ikke afgørende for statskreditorerne, og privilegiesagens forfatningsmæssige aspekter tillagde Jørgensen ikke større betydning. I efterfølgende fremstillinger ses Københavns privilegier under såvel en økonomisk som en udenrigs- og sikkerhedspolitisk synsvinkel. Samtidig kan man iagttage, at de gentagne fremstillinger af privilegiesagen bygger på det materiale, som Oluf Nielsen trykte i *Kjøbenhavns Diplomatarium*.

Københavns privilegier 10. august 1658 og 24. marts 1659 var skelsættende, fordi de brød hul i det århundreder gamle stænder- og privilegiesystem. Privilegiesagen skal her undersøges ud fra to aspekter: 1) den meritokratiske tankes vækst, at det er evner og kvalifikationer, men ikke fødsel, der skal afgøre karrieremuligheder, og 2) hvilke grupper denne lighedstanke skulle omfatte. Det skal placere privilegiesagen i lyset af længerevarende strukturændringer ved inddragelse af det hidtil noget oversete konceptmateriale, der sammen med andet materiale skal vise, hvilke sociale grupper, der stod bag – og blev tilgodeset i – privilegierne. Mens Hjørring beskrev harmonien i det københavnske bysamfund, skal her afdækkes spændingerne – under privilegiesagens forløb – mellem forskellige grupper i det københavnske bysamfund og mellem hovedstad og provinsbyer.

Borgerstandskrav i første halvdel af 1600-tallet

Når det er vanskeligt at kortlægge borgerstandens synspunkter i 1600-tallets første årtier, skyldes det ikke kun, at den politiske røst var adelens, fordi det adelige rigsråd formelt repræsenterede alle stænder, men også de metodiske problemer man møder, når borgerstanden eller de ufrelse stænder af og til ytrede sig politisk: 1) Var der udelukkende tale om borgerstandssynspunkter, eller var de farvet af andre stænder, 2) var synspunkterne repræsentative for hele eller blot for dele af borgerstanden, og 3) kan udsagnene tages for deres pålydende eller afspejler de en (selv-)censur? Hertil kommer andre metodiske problemer, der blandt andet knytter sig til, at materialet i vidt omfang er overleveret i senere og indbyrdes forskellige afskrifter.

Adelens monopol på politisk magt betød, at stænderne kun sjældent blev indkaldt, men borgerstanden var ikke politisk tavs. Den ytrede sig blandt andet på købstadsmøder, og man mærker en adelig mistro til disse møder. Der skal nok ikke lægges meget vægt på historikeren Niels Slanges påstand om, at adelen fik forpurret et jysk-fynsk købstadsmøde, som kongen havde indkaldt i 1604 for at ophjælpe købstædernes handel.⁹ Men et par generationer efter det sidste oprør (Grevens Fejde) frygtede adelen en gentagelse.¹⁰ I 1629 mødtes jyske købstadsrepræsentanter efter halvøens besættelse 1627-29 og nederlaget i Kejserkrigen for at diskutere, hvordan købstædernes byrder kunne lattes og handelen fremmes. Her møder vi en borgerstandskritik, der i ældre

forskning blev karakteriseret som ”revolutionær”.¹¹ Materialet fra det jyske borgerrøre foreligger i senere, delvist forskellige afskrifter, men er over én kam blevet anset for troværdigt, selv om det også giver forklaringsproblemer med hensyn til begivenhedsforløbet.¹² Problemet er dels at skelne mellem, hvad borgerne udtalte i 1629 og senere, dels hvad borgerne *kunne* udtrykke, og i hvilken grad der var tale om selvcensur. Fundet af, hvad der formentlig er en afskrift af den endelige resolution på mødet i Ry 1629, giver mulighed for en tolkning, hvor borgerstandens mere radikale synspunkter må henføres til slutningen af 1630erne, mens kravene i 1629 (tilsyneladende) var mere moderate.¹³

De jyske købstæder ønskede lettelser, der skulle fremme deres handel, men frem for alt, at det funktionelt begrundede stænder- og privilegiesamfund blev respekteret, så andre stænder ikke drev handel i strid med borgernes privilegierne. Borgernes tilsyneladende ”konservative”, tilbageskuende program, med en tilbagevenden til en oprindelig – og idealiseret – fortid, rummede ikke blot en kritik af adelen for at krænke borgernes privilegier, men også et angreb på adelens udøvelse af sine privilegier – og på selve adelsprivilegierne. Ifølge borgerne greb adelen ind i deres handel og hindrede dem i at få deres tilgodehavender, fordi adelsgods, som de havde fået udlagt, skulle afhændes inden for et år, og for den pris man kunne få. Trods borgernes forsvar for det eksisterende privilegie- og stændersamfund, finder vi her et angreb på adelens godsprivilegier, ligesom adelens forsvarsmonopol blev antastet. Én ting er, at borgerne ønskede et landeværn af alle unge mænd mellem 16 og 50 år i købstæderne og på landet, dvs. inklusive adelens, men også at disse skulle ekscerces af indfødte officerer, ”baade af adel och andre”.¹⁴ Det var en tanke, der stred mod den eksisterende samfundsorden, og ved netop at kræve del i udøvelsen af forsvarsfunktionen, rokkede man også ved grundlaget for adelens fortrinsstilling og hele privilegiesamfundet.

Den meritokratiske tankegang er behandlet andre steder, så her skal blot gives et rids.¹⁵ Under den danske adelsvælde blev man født ind i en stand med tilknyttede rettigheder og pligter. At bevæge sig fra en stand til en anden var nærmest en umulighed, og det danske stændersamfund er rammende blevet sammenlignet med det indiske kastesystem, hvor mobilitet på tværs af grupperingerne er en umulighed.¹⁶ Meritokrati indebar omvendt, at man ikke var noget i kraft af fødsel – som den danske adelsvælde byggede på – men at man først blev noget i kraft af (tilegnede) kvalifikationer. Men hvor langt gik kritikken af det eksisterende privilegiesystem? Kravet om uadelige på militære poster rummede en antastelse af selve samfundsordenen.

Adelen reagerede imidlertid voldsomt, men gtilsyneladende sent på borgernes kritik, og lederne blev i 1632 kaldt til en kammeratlig samtale: men

når det i en forordning fra 1636 kræves, at borgernes henvendelser til kongen skal indsendes via lensmanden, er det ikke nødvendigvis udtryk for kontrol og censur, men kan afspejle en overbebyrdet administrations sorteringsmekanisme. Mens det kan være svært at præcisere borgerstandens kritik i 1629, er den ganske radikal i slutningen af 1630erne. Her er problemet imidlertid, at en del af materialet synes skrevet af en lærd, måske en gejstlig. Her i slutningen af 1630erne anfægtes hele grundlaget for stands- og privilegiesamfundet. Kritikken rettede sig mod adelens manglende modbylde for privilegierne, mod udøvelsen af privilegierne, og mod disses arvelighed. Oprindeligt blev adelen privilegeret for sin offervilje, nu stillede den kun sin "ufrugtbar" rostjeneste, ligesom den under Kejserkrigen (1625-29) flygtede og lod menigmand i stikken.¹⁷

Hele denne diskussion har videre perspektiver. Det var næppe uden sammenhæng med borgerstandens kritik, at adelen i 1638 – trods sin skattefrihed – alligevel accepterede at betale til en militær reservefond og at udskrive soldater blandt sine bønder. Mens både borgerstandens kritik og adelig selvkritik med hensyn til udøvelsen af forsvarsfunktionen kan have tilskyndet adelen til bevillinger trods skatteprivilegiet, kunne uadeliges større militære forpligtelser ikke blot drage privilegierne i tvivl, men omvendt fremme ønsket om tilsvarende privilegier, herunder skattefrihed.

I 1640erne finder vi igen forslag om et landeværn, der også omfattede adelens bønder. Danmarks nederlag i Torstenssonfejden gav ny næring til adelsfjendtligheden. Da adelen nød de største fordele, burde den også yde mest: "Thi deraf kommer det, at landet undergaar, at de, der best och størst formue hafver och best kunde udstaa tyngen, siunis det paa den svage och moxen forarmedt mestendelen at ville indvende". I stedet burde alle bære byrderne *pro quota*. Dette lighedskrav blev begrundet med, at soldaterne var antaget til alles forsvar.¹⁸ Ikke alene distancerede borgerstanden sig klart fra den udenrigspolitik, den ikke havde indflydelse på, og som havde fremkaldt krigen og nederlaget, men vi finder også i 1640erne og 1650erne viser og pamfletter, med klart adelsfjendtligt indhold, med fremhævelse af kvalifikationer og ikke fødsel som kriterium for embedsmuligheder og karriere. Fra Torstenssonfejdens tid (1643-45) kendes adelsfjendtlige viser.¹⁹ Det kendteste eksempel på genren er *Icon Nobilium Danorum* fra Karl Gustav-krigenes tid, hvor adelen gengives som en frygtsom hare.²⁰ I flere tilfælde er det blot problematisk at indkredse forfatterne eller at fastslå autenticiteten. Her skal fokuseres på et andet materiale. Skriftet, *Den borgerlige stands onde vilkår*, stammer uden tvivl fra borgerstandskredse, men overraskende finder man her mere en borgerlig selvkritik end kritik af adelen.²¹ I andre tilfælde kan man få hjælp til dateringen fra uventet hold. Det gælder skriftet, *Hvad årsag Danmarks rige dag for*

I adelsvældens sidste årtier fremkom der en række adelsfjendtlige skrifter. Det kendteste af dem er Icon Nobilium Danorum med undertitlen, Det er den danske adels kontrafej, når de skal gå imod deres og fædrelandets fjender. Undertitlen dækkede over en kritisk og latterliggørende karakteristik af samtidens danske adel og af den eksisterende privilegiesamfund. Adelen manglende opfyldelse af sin forsvarsfunktion, der var modydelsen for dens omfattende privilegier, illustreres tydeligt ved haren, der var klar til at gemme sig i hullet (en ovn), mens andre kæmper.

dag forarmes, kommerciellen undertrykkes og bønderne ødelægges, der er tidsfæstet til 1646. Dette skrift findes i den svenske gesandt Magnus Durells embedsarkiv i det svenske rigsarkiv fra de år, han var gesandt i Danmark.²² Som andre svenske gesandter fulgte han nøje kritikken af adelstanden og samfundsstrukturen.

Her udtrykkes en skarp, adelsfjendtlig holdning. Indledningsvis fastslog forfatteren, at den største årsag til Danmarks fordærvelse var adelen, ligesom han rejste spørgsmålet, hvad adelen var god for? Han foreslog, at der blev revet flere sider ud af håndfæstningen og kritiserede adelens håndtering af privilegierne, fødselsprincippet og forsvarede det meritokratiske princip.

I Frederik 3.s første regeringstid finder vi nogle modsatrettede signaler. På den ene side indtrykket af en velkonsolideret adelsvælde, der efter Torstenssonfejden indskrænkede kongemagten og i 1648 tvang Frederik 3. til at underskrive Danmarkshistoriens hårdeste håndfæstning. Rigsrådet fik udvidet sin magt betydeligt, og rigsrådsadelen lod sig i midten af 1650erne portrættere af Albert Halwegh. Han blev ansat i 1647 som kongelig kobberstikker. I den egenskab havde han fortrinsvis sin kundekreds hos den sociale og politiske elite.²³ Han leverede blandt andet et billede af Arild Huitfeldt til folio-

udgaven af *Danmarks Riges Krønike* (genudgivet 1652) og flere portrætter af adelige til mindeblade og ligprædikener.²⁴ Samarbejdet med maleren Abraham Wuchters resulterede blandt andet i 17 kobberstik af periodens rigsråder.

Standardiseringen med hensyn til mål, underskrift og komposition viser, at der var tale om en serie og ikke om private bestillingsarbejder.²⁵ Det er vanskeligt at tidsfæste serien nøjagtigt, men Wuchters forevige åbenbart de råder, der sad fra 1656. Omvendt gik arbejdet allerede i stå netop i 1658. Billedernes undertekster med de portrætteredes lensbesiddelser peger ligeledes på årene 1656-58. Efter Peder Reedtz' optagelse i rådet i 1656 blev der først udnævnt råder i 1660, og ingen af dem er med i serien.²⁶ Der er blevet peget på flere motiver til skabelsen af serien; Povl Eller mente, at Wuchters følte et "behov for en i forhold til kongeserierne meget ståtelig serie portrætter af rigsråder, som han gav sig til at samle forlæg til".²⁷ Adelsvældens bærere har for samtiden stået som samfundets ledende mænd – på linje med kongehusets medlemmer. Arbejdet gik i stå under Københavns belejring, og efter 1660 begyndte Haelwegh at portrættere det nye regimes mænd.

Som påvist af flere, var rigsrådet ikke virkelige magthavere; adelsvælden var undergravet. Det adelige rigsråd havde et repræsentationsproblem i forhold til stænderne, som det repræsenterede, og til den adel, hvorfra det var rekrutteret. Problemet kom til syne i den adelige protestbevægelse, landkommisærerne, der voksede frem efter 1638, og som søgte at overtage flere af rådets beføjelser. Administrativt viste det sig ved, at Danske Kancelli, adelsvældens højborg, nu fik følgeskab af kollegielignende institutioner, Admiralitetskollegiet i 1655 og Krigsrådet i 1658. Begge institutioners bemanning med blandt andet borgerlige og udlændinge afslørede den aktuelle kundskabsfordeling. Kort efter at rigsråderne – den politiske elite – lod sig portrættere, foreslog rådet den 22. april 1658, at der blev oprettet kollegier for at få en hurtigere administration, og den 4. maj foreslog det ret bemærkelsesværdigt stænderindflydelse på indtægter og udgifter.²⁸ Rigsrådet erkendte altså selv, at det havde spillet fallit som fælles stænderrepræsentation. Spørgsmålet om en stænderforsamling blev genstand for drøftelse under tilblivelsen af Københavns privilegier.

1600-tallets krige fremkaldte kritik og selvkritik og satte spørgsmålstegn ved den eksisterende samfundsorden. Rigsrådets forslag om kollegier og stænderindflydelse på beskatning og lovgivning var vigtige skridt på selv-erkendelsens tunge vej, og dele af rigsrådet var villig til at gå videre. Rigsråd Gunde Rosenkrantz plagierede i januar 1659 – umiddelbart før stormen på København – den svenske regeringsform af 1634 og foreslog, at adelen ikke skulle nyde len *par faveur*, men *par merite*: at lensposter altså ikke blot var en

del af adelsprivilegierne, men at lensmanden skulle have ydet noget særligt. Og som borgerne var han inde på, at lensposter kunne udnyttes til aflønning af militærpersoner.²⁹ Andre tiltag afslører en brydningstid og spørgsmålet om en alternativ magtkoncentration til fordel for stænderne eller kongemagten.

Hovedstadsproblemer

I 1600-tallets Danmark skilte København med sin størrelse sig klart ud fra landets øvrige byer – en monocentristisk bystruktur. Frem gennem 1600-tallets første halvdel blev hovedstaden centrum for flere aktiviteter, og som en magnet sugede den kapital og folk til sig. En hovedstad kan defineres ud fra forskellige kriterier. Væsentligt er, at den huser centraladministrationen og hoffet (residensstad). Desuden var København også et militært centrum, med flådeværftet Bremerholm som landets største arbejdsplads. Denne koncentration af aktiviteter gav nogle fordele, men også "hovedstadsproblemer". Tilstedeværelsen af militær, administration og hofholdning betød et stort købedygtigt publikum, og grundlag for en betydelig handel og storkøbmand, ligesom flere af tidens "merkantilistiske" eksperimenter var koncentreret i og omkring København. Men koncentrationen af de mange aktiviteter i København betød også et stort indslag af militærpersoner, embedsmænd med flere, der ikke var borgere, og som skønsmæssigt udgjorde 40% af hovedstadens befolkning ved midten af 1600-tallet.³⁰ Det kunne udløse konflikter mellem de forskellige befolkningsgrupper. Borgerne var konstant på vagt over for, om grupper uden borgerskab drev borgerlig næring, mens disse omvendt modsatte sig at blive pålagt borgerlig tyngde i form af skat, vagthold m.m. Også på anden måde var grupper uden for borgerskabet bange for at blive underlagt borgerne. Det gjaldt renteskriverne, der ikke ville være under byens domsmyndighed, men under hofretten, på samme måde som militærpersoner var under særskilt jurisdiktion.

De københavnske købmænds leverancer til kronen gjorde dem til kreditorer, der måtte tilfredsstilles blandt andet ved betaling i naturalier fra kronens len rundt om i landet. Tidligere havde lokale købmænd aftaget lenenes naturalier, men fra omkring 1630 måtte provinsbyernes købmænd afstå denne handel til deres københavnske kolleger, så København yderligere distancerede sig fra landets øvrige byer.³¹ Datiden var udmærket klar over Københavns førerrolle.

Privilegiesagens forløb

Privilegiesagens forløb kan forekomme ligetil og næsten banal. Den havde et kronologisk forløb, der snævert knyttede sig til den militære trussel fra Sverige, og hovedstaden fik sine omfattende privilegier 1½ måned efter, at ho-

Flådeværftet på Bremerholm var landets største arbejdsplads. Sammen med flådehavnen og tilhørende forsyningsbygninger (som Tøjhuset og Proviranthuset) dannede det rammen om et stort befolkningsselement af ikke-borgere i det københavnske bysamfund, der gav anledning til en række konflikter. Udsnit af stik fra 1611 af Jan Dirksen efter maleri af Jan van Wijk.

vedstadens indbyggere havde afvist det svenske stormløb mod København og dermed afværget Karl 10. Gustavs forsøg på helt at udslutte Danmark som selvstændigt land.

Sagen om Københavns privilegier begyndte ikke i 1657, da de svenske tropper nærmede sig byen, men i 1650. I skriftet *Anonymi concilium, givet Kong Frederik den tredje om arverettigheden til Norge at maintainere*, der synes forfattet 1648-49, opridsede den anonyme forfatter en omfattende plan for kongens erhvervelse af arveretten til Norge.³² Blandt andet skulle Københavns borgerskab vindes for tanken, da hovedstadens borgere var toneangivende for den samlede borgerstand. Midlet hertil var nye privilegier for hovedstaden.

Frederik 3. fulgte rådet, for i 1650 foreslog han nye privilegier for København. Sagen gik imidlertid i stå, fordi hovedstaden samtidig proteterede over en øl- og vinaccise, der skulle finansiere udrustningen af flåden, men som ville ramme borgerne uforholdsmæssigt hårdt. Når man ønskede at blive fritaget for indkvartering af hofjunkere, soldater med mere, at alle skulle bidrage efter evne, fordi forsvaret var til gavn for alle, var der her slået en tone an, der skulle lyde igen otte år efter. Hovedstadens borgmestre og råd måtte i 1650

undskyldte deres optræden, og spørgsmålet om nye privilegier blev indtil videre lagt på hylden.³³

Episoden i 1650 er interessant af flere grunde. Den bestyrkede den anonyme forfatterens opfattelse af hovedstadens lederrolle. Efter protesten mod øl- og vinaccisen var der stille om Københavns privilegier de følgende otte år. Så kom der til gengæld skred i sagen, og privilegiesagens parallelle forløb med de militære trusler kan umiddelbart ses som en primitiv form for politisk afpresning, men den var andet og mere.

Privilegiesagen blev genoptaget i februar 1658, da den svenske hær nærmede sig København. Den 2. og 9. februar stillede kongen henholdsvis mundtligt og skriftligt hovedstaden nye privilegier i udsigt. Da faren drev over ved underskrivelsen af Roskildefreden 26. februar, blev der igen stille om sagen, indtil maj 1658, da en gruppe på 66 københavnske borgere opsatte en række forslag til privilegier, til afhjælpning af deres problemer samt til nogle gode anordninger.³⁴

Henvendelsen skyldtes kongens løfter fra februar og borgernes vanskelige situation, men også af nødvendigheden af en stærkere og mere kostbar befæstning, som borgerne ikke kunne finansiere alene. Derfor foreslog de, (1) at København blev en stabelstad (med et sjællandsk monopol på handel med udlandet), (2) fritagelse for indkvartering af hofsinder, og (3) af officerer, ryttere og soldater (i fredstid), mens de i krigstid skulle finansieres af kronen eller have tilførsler udefra. (4) At Københavns borgerskab ikke skulle betale mere i landeskat end andre stænder, og at ingen af hovedstadens indbyggere måtte forskånes. (5) At Københavns borgere ifølge kong Christoffers privilegier var fritaget for told og accise, og at de heller ikke her skulle betale mere end andre stænder, ligesom ingen andre måtte forskånes. (6) At byskatten måtte anvendes i byen, og at ingen i hovedstaden måtte forskånes for den eller (7) for vagthold. (8) At alle i København skulle være underlagt bytinget. (9) At hovedstadens borgere måtte beholde bøndergårde og landgods, som de allerede havde eller ville få, med samme rettigheder som den tidligere ejer, og dermed ikke have pligt til at opbyde det inden for et år, men gøre sig det så nyttigt som muligt. (10) Ændring af told og accise skulle drøftes af rigsrådet samt nogle af borgmestre og råd samt af borgerskabets ældste, der udses i rådets nærvær. (11) At magistraten udvalgte 24 eller 30 af "borgerschabets elste och beste middel", der kunne forhandle med magistraten om byens anliggender, ligesom oldermænd og bisiddere kunne henvende sig til dem. Desuden skulle magistraten have adgangsret til kongen. De sidste privilegieforslag vedrørte (12) overholdelse af tidligere privilegier, (13) kompensation for jord, inddraget til befæstningsformål, (14) at Christianshavn blev lagt ind under København, og (15) at skibe med 20-30 kanoner kunne opnå toldlettelser.

Herefter fulgte nogle praktiske forslag om oprensning af kanalen, om betaling af kronens københavnske kreditorer, om toldnedsættelser og lempeligere toldeftersyn samt om mulighed for høring i retssager.

Den 9. juni videresendte magistraten borgernes forslag i revideret form. Ændringerne viste sig blandt andet i bedre overblik, disposition, kortere formuleringer og i en mere diplomatisk form. Magistraten videresendte ønskerne om stabelstad, Christianshavns inkorporering i København, fritagelse for indkvartering af officerer, ryttere, fodfolk og hofsinder samt fritagelse for skat, told og accise. Magistraten tilføjede – eller præciserede – penge til års- og landsknægte. Landeskatter skulle bevilges af stænderne, omfatte alle uden undtagelse, og der skulle være lighed i byrderne (*pro quota*). Tilsvarende skulle alle bosatte i København deltage i vagthold og i byens tyngde, bortset fra professorer og kgl. tjenere uden borgerlig næring. De undtagne grupper havde magistraten indføjret som en korrektion af borgernes mere radikale formulering.

Magistraten udelod også, at København skulle have kompenseret, hvad byen måtte have ydet mere end andre. Blandt udeladelserne finder vi også magistratens egen adgangsret til kongen, ligesom borgerskabets ældste – og ikke eksplicit magistraten – skulle medvirke ved ændringer af told og accise. Omvendt udelod magistraten, at borgerudvalget, som det ændrede fra 24 eller 30 til 32 medlemmer, kunne handle selvstændigt i forhold til lavene. Med hensyn til told og accise havde magistraten flere tilføjelser, herunder toldfrihed for varer fra Skåne, Halland og Blekinge og ophævelse af maltaccisen, ligesom borgernes forslag om, at handelsskibe, der var udrustet med 20-30 kanoner, skulle nyde toldfrihed, blev reduceret til 12 kanoner eller flere.

De 66 borgeres kompromisløse og lidt smålige hævde af, at Københavns borgere ikke skulle yde mere end andre – og kompenseres for merydelser – blev høfligt og juridisk mere korrekt omformuleret af magistraten. Netop de kgl. betjentes vagthold og deltagelse i borgerlig tyngde var et velkendt problem for magistraten, som vi skal vende tilbage til. Mens de 66 borgere varetog borgerskabets interesser, nævnte de flere gange Københavns borgere og indvånere, og ikke kun når der var tale om fordeling af byrder. Omvendt omtalte magistraten kun borgerskabet. Andre grupper i hovedstaden blev nævnt, når de skulle omfattes eller undtages fra privilegierne; men privilegierne drejede sig i magistratens version om borgernes privilegier.

I både maj- og juni-henvendelsen omtales ligestilling mellem Københavns borgere og ”andre stænder”, og med hensyn til gods skulle borgerne besidde det med samme rettigheder som ”forrige ejermand”. Blandt andet måtte de gøre sig godset så nyttigt som muligt. Her refereres til adelens enslydende rettighed, og trods den diplomatiske form krævede borgere og magistrat ligestil-

ling med adelen med hensyn til skat, told, accise og godsbesiddelse. Modsat i 1629 kræves nu ikke lighed med hensyn til embedsbesiddelse. Kravene var vidtgående: En lighed i byrdemæssig og økonomisk henseende, hvor skatter bevilges og betales af alle – efter evne- men ikke krav om meritokrati. Hvad der manglede skulle komme.

Der skete ikke mere i sagen, før Karl 10. Gustav i august 1658 genoptog krigen, men så tog begivenhederne hurtigt fart. Købmanden Henrik Müller videresendte magistratens forslag i ændret form til kongen den 9. august, da den svenske hær nærmede sig hovedstaden, og allerede den 10. august blev de fremsendte punkter udstedt som hovedstadens foreløbige privilegier. Hvad betød de foreløbige privilegier? København skulle sammen med en unavngiven by være stabelstad for Sjælland, have en stabelstads privilegier, være en fri rigsstad med indfyldelse på rigsansligger; gejstlighed og borgerstand skulle nyde samme privilegier som adelen, betale told, cise og anden tyngelse som adelen. Byen skulle i fredstid være fri for indkvartering og i krigstid bære samme byrder som andre stænder, og gejstlighed samt borgerstand have samme adgang til embeder og æresposter som adelen, når de var kvalificerede. Stort set blev borgernes ønsker imødekommet, men nogle af dem som vage løfter på fremtiden, herunder realiseringen af byens nye status som rigsstad og rigsstand.

Privilegiesagen august 1658 – marts 1659

Herefter gik sagen i stå igen, men ikke længe, for selv om rigsstads- og rigsstandsværdigheden først skulle iværksættes, når der blev fred, henvendte en række borgere sig den 30. oktober – lige efter den hollandske flådes undsætning af hovedstaden – for at få præciseret indholdet af rigsstads- og rigsstandsværdigheden. Når de forestillede sig et borgerudvalg, der drøftede byens anliggender og havde adgangsret til kongen, var rigsstads- og rigsstandsværdigheden ikke noget nyt, men en gentagelse af borgernes andragende fra maj, nu iklædt tyske termer. Efter stormen på København natten mellem den 10. og 11. februar 1659, da hovedstadens borgere forsvarede hovedstaden, kom der tydeligvis igen gang i privilegiesagen – og en måneds tid efter, den 24. marts, fik hovedstaden sine ”endelige” privilegier, der lignede de foreløbige. Men privilegiespørgsmålet havde ikke ligget dødt. Hvad der skete bag kulisserne i perioden mellem oktober og marts, har man kun i begrænset omfang været inde på.

En række bevarede udkast til privilegier afslører, at borgerne i denne periode ud over rigsstads- og rigsstandsværdigheden også ønskede at få diskuteret eller præciseret andre forhold. Herunder forsamlingen på 32 mænd, borgernes adgangsret til kongen, hvad borgernes politiske indflydelse skulle

I perioden mellem Københavns foreløbige privilegier i august 1658 og de privilegier, der blev udstedt den 24. marts 1659, foregik der en række forhandlinger. Der er bevaret et stort antal kladder fra forhandlingerne, og de mange ændringer – overstregninger, rettelser og tilføjelser – giver et godt indtryk af de forskellige synspunkter, der kom til udtryk. (Rigsarkivet, Danske Kancelli B 56, Concepter og indlæg til Sjællandske Registre 1659. Foto: Leon Jespersen).

omfatte, hvornår hovedstadens politiske privilegier skulle træde i kraft, samt hvem i bysamfundet der skulle omfattes af privilegierne.³⁵ Det er disse træk, der skal eksemplificeres og diskuteres i det følgende, men først en karakteristik af dette materiale fra efteråret 1658 til foråret 1659.

Karakteristikken må blive generel, for materialet er både omfangsrigt og noget uoverskueligt; det rummer mange overstregninger, tilføjelser i margenen og andre rettelser. Det findes i Danske Kancelli og må være nedfældet i kancelliet, flere med oversekretær Otte Krags hånd. Nogle af de tilføjede synspunkter må stamme fra regeringen andre fra de københavnske borgere, så udkastene afspejler formentlig de forhandlinger, der førtes mellem parterne, altså skiftende situationsbilleder.

Det står klart, at det var tyske byers rigssumiddelbarhed – specielt Danzig – der var forbilledet, og i flere privilegieudkast fra omkring november 1658 ses hovedstadens indflydelse på, hvad "riget til bedste delibereeres kan", som det noget vagt blev lovet den 10. august, konkret udlagt som borgerindflydelse på lovgivning, beskatning og udenrigspolitik. Sidstnævnte omfattede mere præcist krigserklæring samt indgåelse af traktater og alliancer. Mens

indflydelse på lovgivning og beskatning for så vidt var forudsat i tidligere privilegieandragender, var udenrigs- og sikkerhedspolitik nye kompetenceområder. Borgernes krav var på dette tidspunkt ganske omfattende og gjorde et stort indhug i adelsvælden. Nok så interessant blev disse konkretiseringer slettet igen. Regeringen syntes ikke indstillet på at give løfterne så fast form på et tidligt tidspunkt.

Man diskuterede også borgernes ret til at besidde adels- og krongods, som de erhvervede ved køb, indførsel eller pant, med samme rettigheder som adelen. Når disse rettigheder blandt andet fritog borgerne for årligt at sætte godset til salg, fik de nu endelig løst det spørgsmål, som de havde rejst i 1629. Kongen tolkede imidlertid bestemmelsen som udelukkende gældende fremtidige godserhvervelser, mens han med hensyn til gods, som borgerne allerede havde, ville tage stilling fra sag til sag, hvem der havde gjort sig fortjent til at have det på adelsvilkår. Borgerne ville være uafhængig af kongens nåde og hævdede, at adelsfriheden også omfattede, hvad de allerede havde.

I privilegieudkastene fra november 1658 forsøgte borgerne på flere måder at gøre privilegierne "evige" og at sikre dem mod fremtidige overgreb. Det blev flere steder indføjet, at privilegierne gjaldt den gejstlige og verdslige stand "og deres efterkommere", og eksempelvis at København "altid" skulle være en stabelstad og fri for skat og indkvartering. I et par udkast finder vi desuden den vidtgående formulering, at hverken håndfæstninger eller recesser skulle kunne ændre privilegierne, der også foreslås kaldt "uforanderlige".

Privilegieudkastene giver også indblik i diskussionen om, hvilke grupper i det københavnske bysamfund, privilegierne skulle omfatte. Når det i flere udkast præciseres, at privilegierne gjaldt den gejstlige og verdslige stand "her i staden", kan det for så vidt være indføjet af både borgerstanden og adelen / kongemagten. Men der er ingen tvivl om, at de københavnske borgere så vidt muligt ønskede privilegierne for sig selv, og at de udelukkede grupper også opfattede det sådan.

Mens borgerne i maj havde talt om Københavns borgere "og indvånere", gjaldt flere af bestemmelserne mere snævert borgerne, altså dem der havde løst borgerskab. Det var endnu tydeligere i magistratens redigerede version fra juni 1658, men i de foreløbige privilegier af 10. august 1658 omfattede privilegierne udover den borgerlige også den gejstlige stand, ligesom Christianshavn fik enslydende privilegier. Gejstligheden og borgerstanden finder vi også omtalt i udkastene fra november 1658 - marts 1659, men i flere af dem har man mellem linjerne tilføjet "og vores egne betjente", dvs. den store gruppe af kongelige tjenere i Kancelliet, Rentekammeret, Tøjhuset, Bryghuset m.m., der fra borgernes synspunkt udgjorde et "hovedstadsproblem". Fra at optræde som "randbemærkninger" indarbejdes de i andre udkast, herun-

Københavns privilegiebrev af 24. marts 1659 (Københavns Stadsarkiv).

der også i de københavnske borgeres privilegieandragende af 4. januar 1659. Men herefter overstreges de konsekvent i senere udkast, og de oprådte ikke i de ”endelige” privilegier, som København fik den 24. marts 1659 – efter stormen på København. C.O. Bøggild-Andersen havde derfor ret, når han mente, at de københavnske borgere ikke protesterede mod adelsprivilegierne, men ønskede del i dem.³⁶ De kæmpede da heller ikke – i første omgang – for universelle rettigheder for købstadsborgerne i almindelighed, og da slet ikke for øvrige grupper i det københavnske bysamfund. Der kan imidlertid kastes lys over forholdet til disse to grupper, dels ved at følge renteskrivernes strid med det københavnske bystyre om andel i privilegierne, dels ved at se på mulighederne for at realisere privilegierne i 1659-1660, herunder privilegiespørgsmålets rolle på det skelsættende stændermøde i efteråret 1660.

Kredsen bag privilegiesagen

Ifølge historikeren Johan Jørgensen henvendte privilegierne sig til storkøbmandene og patriciatet; købmanden og admiraltetsråden Henrik Müller, der formidlede kontakterne mellem borgerne og regeringen i august 1658, karakteriserede Jørgensen allerede på dette tidspunkt som et ”ikke-ansvarligt medlem af regeringen”, og hvor privilegiedebatten afspejlede betingelserne for det fremtidige samarbejde mellem patriciatet og kongemagten. Efter denne tankegang havde styreformen kun begrænset betydning, og i sin biografi om Henrik Müller behandlede Johan Jørgensen de politiske krav, som vitterligt indgik i de forskellige privilegieudkast, i en fodnote.³⁷ Man har imidlertid aldrig nærmere karakteriseret den kreds på godt 220 personer, som stod bag privilegiesagen.³⁸

Kun tre uger efter udstedelsen af privilegierne den 24. marts 1659 udpegede magistraten et valgkollegium, der atter skulle udvælge 32 mand – men som valgte 36 – til det tidligere omtalte borgerudvalg. Underskriverne af de forskellige privilegiehenvendelser kom i udpræget grad fra bestemte kvarterer, og såvel valgkollegiets som borgerudvalgets sammensætning svarede ret nøje til initiativtagernes (tabel 1). Men da der er iøjnefaldende sociale forskelle på kvartererne ligesom bestemte erhverv endda dominerede enkelte gader, må aktørernes skæve fordeling på kvartererne relateres til disses økonomiske og befolkningsmæssige forhold (tabel 2).

Procentvis udgjorde fattigbefolkningen en stor del af Købmager, Klædebo, Vester og Nørre kvarter, medens Strand, Øster, Frimands og Snarens kvarter rummede mange velstående. Svarende til deres økonomiske betydning var Strand, Snarens, Frimands og Øster kvarter talstærkt repræsenteret blandt underskriverne af privilegiehenvendelserne og i borgerudvalget (de 32 mand). Det fattige Købmager kvarter, som ligeledes var godt repræsenteret, falder uden for mønsteret, men bydelen var den folkerigeste.

Underskrivernes personlige, økonomiske forhold kan være vanskeligere at udrede, og her skal kun gives en grov karakteristik. Blot en overfladisk gennemgang af grundtaksationen fra sommeren 1661 røber, at hovedparten af underskriverne ikke alene var ejendomsbesiddere – og derved skilte sig ud fra den store gruppe af lejere – men desuden ejede flere og højtrakterede ejendomme. Det samme indtryk giver en liste fra årsskiftet 1659-1660 (her henført til januar 1660), hvor hver enkelt husstands indkvarteringsbyrder afspejler husstandens økonomiske formåen efter rodemestrenes skøn (tabel 3). Over 3/4 af underskriverne genfindes i listerne, og deres indkvarteringsbyrder afslører, at det ikke blot var de mest velstående kvarterer, men tillige de mest velhavende inden for hvert kvarter, der stod bag privilegiesagen. I Strand kvarter udgjorde underskriverne 1/4 af de borgerlige husstande, men bar 2/3 af byrderne, i Snarens og Frimands kvarter bar de lidt over halvdelen af byrderne.

Vi genfinder ca. 1/6 af underskriverne blandt statskreditorerne i *Bilantz 1660*, en liste over statens kreditorer omkring enevældens indførelse. De havde samlede fordringer på 200.000 rd. eller 1/6 af de københavnske borgeres tilgodehavender på 1.1 -1.2 mill. rd. Men opfattelsen af privilegierne som betingelserne for samarbejdet mellem patriciatet og kongemagten understøttes af, at større kreditorer som Jens Lassen og Henrik Müller med fordringer på tilsammen 500.000 rd. agerede i kulissen. Og generelt er resultatet med til at understrege underskrivernes høje, sociale position.

Konjunkturudvikling og økonomisk omfordeling via offentligt forbrug og skatter resulterede dels i en geografisk ulige fordeling, dels i en uddybning

af de sociale forskelle inden for de enkelte stænder. For den store gruppe borgere i København, som stod i et debitorforhold til storkøbmændene og boede i deres lejekaserner, var denne sociale distance håndgribelig. Og med en grov og unuanceret målestok har man trukket et socialt skel mellem handels- og håndværksfolk. Trods forbehold over for de mange med ukendt profession var der en overvægt af handelsfolk blandt underskriverne. Men denne opdeling angiver hverken et skarpt økonomisk eller erhvervsmæssigt skel. Som nævnt tilhørte underskriverne generelt de bedrebemidlede.

Konsumtionslovgivningen giver vel et ganske godt billede af bysamfundets mere komplicerede, sociale lagdeling. I en forordning for København fra 1610 skelnes der således mellem borgmestre, rådmænd og købmænd, der måtte indbyde 24 par folk til bryllup samt embedsmænd (håndværkere) og tjenestefolk, der måtte indbyde 12 par. Desuden omtales "thienneste løse folck, arbeider, daglønner, sielffødinger och andre deris lige", som højst måtte indbyde 6 par. I andre forordninger skete der en graduering ud fra formue eller skattebetaling.

Den københavnske privilegiesag præges også af modsætningen mellem handels- og håndværksfolk. Den gav sig bl.a. udslag i uenigheden mellem det menige borgerskab og magistraten, som var rekrutteret blandt købmændene. I lighed med den menige, udenråds adel, som i utilfredshed med det eksklusive rigsråds styre i 1640'erne havde gjort landkommisariaterne – en adelig protestbevægelse – til en selvstændig politisk faktor, var borgerudvalget på 32 mand, som skulle forhandle med magistraten og regeringen, i sin kerne en reaktion på polariseringen og utilfredsheden med byens fåmandsvælde.

Privilegiesagen giver et vist indblik i denne modsætning. F.eks. modsatte magistraten sig at give 32 mands forsamlingen en selvstændig stilling, og ved valget af "byens bedste og fornemmeste borgere", hvorved man med tidens sprogbrug forstod byens handelsmænd, valgte man ikke 32, men 31 mænd foruden 5 repræsentanter for lavene, hvorved man imødekom ønsket om håndværkerrepræsentation. Klart nok havde hovedparten af de økonomiske begunstigelser relevans for patriciatet; men en række lempelser som skatte-, told- og indkvarteringsfrihed havde betydning for borgerne i almindelighed. Også udsigten til en politisk særstilling for hovedstaden har formentlig appelleret til den samlede borgerstand.

Renteskriverne og privilegiesagen 1658-1660

Renteskriverne var ansat i Rentekammeret og var dermed en del af den store gruppe af kongelige betjente i København. At det var en yderst velformuleret gruppe, der samtidig vidste, hvordan den skulle dokumentere sine påstande og fremføre sin sag, ses af den omfangsrige sag, der findes om skrivernes strid

Tabel 1 Den kvartermæssige fordeling af personerne bag privilegiesagen (i %)

Kvarter	Underskrivere af priv.-andragender			Valgkollegiet		Valgte borgerrepr.	De 32 Mænds art.
	maj 58	9.6.58	30.10.58	4.1.59	14.4.59	14.4.59	14.9.59
Øster	8	9	10	8	10	11	11
Strand	24	21	26	14	24	33	17
Snarens	14	23	15	17	15	17	16
Vester	6	6	5	8	6	3	5
Nørre	1	8	2	9	7	3	8
Klædebo	3	3	4	7	8	3	4
Frimands	26	12	20	11	14	14	17
Købmager	11	4	11	12	13	17	10
Sct. Annæ	1	2	2	1	3	-	-
Uvis	6	11	4	13	-	-	13
I alt	100	99	99	100	100	101	101

Tabel 2. De københavnske kvarterers befolkningsmæssige og økonomiske forhold

Kvarter	1	2	3	4	5	6	7
Øster	338	242	239	28	685	2.9	29
Strand	154	123	115	6	747	6.5	54
Snarens	225	196	210	24	736	3.5	23
Vester	361	297	274	41	520	1.9	11
Nørre	452	363	301	36	543	1.8	11
Klædebo	343	246	239	52	454	1.9	11
Frimands	207	181	179	14	598	3.3	26
Købmager	630	530	442	52	771	1.7	7
Sct. Annæ	203	144	150	22	179	1.2	3

Kolonne 1 Antal husstande, januar 1660

2 Antal borgerlige husstande, januar 1660

3 Antal borgerlige husstande, november 1660

4 Antal fattige husstande i indkvarteringslister, januar 1661 (i %)

5 Kopskatindbetalinger, november 1660 (i rigsdaler)

6 Kopskatbeløb pr. borgerlig husstand, november 1660 (i rigsdaler)

7 Antal højtakserede (2-4 rigsdaler pr. familiefar) af borgerlige husstande i kopskatregisteret, november 1660 (i %).

Kilde: (kolonne 1,2,3 og 5) J.A. Fridericia, Studier over Københavns Befolkningsforhold i det 17. Aarhundrede, særlig omkring Aaret 1660. Historisk Tidsskrift 6. Rk. II, 1889-90, s. 239, 262.

Tabel 3. De københavnske kvarterers og underskriveres indkvarteringsbyrder

Kvarter	1	2	3	4	5	6
Øster	340½	1.4	19	7	8	37
Strand	490½	4.0	33	10	27	67
Snarens	406½	2.1	34	7	17	59
Vester	144½	0.5	12	4	4	33
Nørre	242	0.7	12	8	3	41
Klædebo	230½	0.9	14	7	6	40
Frimands	277	1.5	31	5	17	52
Købmager	276½	0.5	20	6	4	40
Sc. Annæ	58½	0.4	3	2	2	10

- Kolonne 1: Antal indkvarterede soldater, januar 1660
 2: Antal indkvarterede soldater pr. borgerlig husstand, januar 1660
 3: Antal underskrivere i indkvarteringslisterne, januar 1660
 4: Antal indkvarterede soldater pr. underskriver
 5: Underskrivernes (kolonne 3) procentvise andel af borgerlige husstande, januar 1660
 6: Underskrivernes (kolonne 3) procentvise andel af indkvarteringsbyrderne, januar 1660.

med det københavnske bystyre.³⁹ Renteskrivernes utilfredshed og kamp mod bystyret var af ældre dato, og skrivelserne leverede nogle omfangsrige og veldokumenterede udredninger om deres fritagelse for borgerlig tyngde – såsom byskat, vagthold m.m. – hvis de ikke drev borgerlig næring. De gav samtidig mange eksempler på, at bystyret imod lov og ret pålagde dem byrder. Deres omfangsrige, historiske udredninger om overgreb gennem tiden, fra Frederik II.s tid (i 1580'erne), fra Kejserkrigen (1625-29) og fra Torstenssonfejden (1643-45) skal forbigås her, hvor der i stedet kan fokuseres på nogle centrale træk i deres klager.

Renteskrivernes kritik koncentrerede sig især om, 1) at de anklagede borgerne for at udnytte belejringen til at opnå fordele på andres bekostning og at undertrykke de kongelige betjente. Borgerne, der med privilegierne havde opnået store handelsbegunstigelser, benyttede krigen og belejringen som et middel til at fortsætte deres misundelige forfølgelse af de kongelige betjente, som fik krænket deres privilegier og kom under "den Borgerlig Jurisdiction, Magt eller Commendo, Endten ved Borgemestere och Raads eller de 32 Borgeres Eeneraadige Egen Nøttighed, thil deres prosperitet och Borgerlig thynges forlettelse med voris Vndertrykkelse". 2) At renteskriverne ønskede

deres privilegier respekteret, 3) at de ikke ville være underlagt borgernes jurisdiktion og myndighed og heller ikke være med til at bære deres byrder, hvis de ikke drev borgerlig næring. 4) De var utilfredse med at være udelukket fra, men samtidig underlagt en borgerrepræsentation og samtidig blive pålagt samme byrder som borgerne. De ønskede del i de nye privilegier, som de var blevet udelukket fra, på lige fod med borgerne, så de fik deres egne 32 mænd, der ved siden af borgernes, gejstlighedens og de kongelige betjentes kunne mødes med konge og råd. Som det var nu, havde borgerne taget monopol på politisk repræsentation. Renteskriverne var således ikke i tvivl om, at det var borgerne, der udelukkede dem fra privilegierne.

Københavns privilegier og borgerstanden 1659-1660

Når der gik næsten et år fra kongens løfter om privilegier til deres indfrielse, skyldtes det især kongens og rådets manglende interesse. Privilegierne blev af tvunget en modvillig regering i en tvangssituation. For rådet var situationen særlig prekær. Ifølge håndfæstningen skulle rådet have 23 medlemmer, men i efteråret 1658 havde kongen afslået at udnævne nye råder, så længe landet var besat, og der ikke kunne afholdes valg til rådsposterne. Kongen forbigik desuden rådet i vigtige, politiske beslutninger. På samme tid tolkede borgerne deres foreløbige privilegier som rummende et vist lokalt selvstyre, adgangsrret til kongen og indflydelse på sager, der vedrørte byen og riget. I denne situation kunne rigsrådet vanskeligt acceptere borgerstandens vidtgående, politiske krav, og hvad der mindede om borgerlige rigsråder, når deres egen forfatningssikrede størrelse og indflydelse var undermineret. I 1660 manglede der ikke mindre end 10 råder.

Når kongen udskød at besætte tomme pladser i rigsrådet, måtte dette udskyde ordningen af Københavns stilling til efter krigen. Derfor anbefalede det i november 1658 en foreløbig ordning under krigen, hvor alle stænder og grupper i den belejrede by fik ret til at drøfte øjeblikksbestemte problemer, mens det mere principielle spørgsmål om borgerstandsindflydelse skulle diskuteres efter krigen i forbindelse med udformningen af en en samlet stænderforfatning, hvor magtbeføjelserne skulle afklares. Også i kongens foreløbige privilegier august 1658 udskyd han en endelig ordning af byens politiske stilling til fredstid.

Kongens indfrielse af privilegeløfterne tydede ikke på nogen særlig interesse i privilegiesagen. Efter stormen på København og udstedelsen af hovedstadens privilegier 24. marts 1659 og af artiklerne for de 32 mænds virksomhed i september 1659, var der stille om hovedstadens nye stilling. Københavnerne var utilfredse med passiviteten, og der udfoldede sig i sommeren 1660 en hed debat mellem dem og kongen forud for det skelsættende stændermø-

de i efteråret 1660, hvor borgerne blandt andet udtalte, at de håbede at fornemme frugten af friheden i stedet for den ufrihed, de indtil nu havde følt.

Det stod klart for Københavns borgere, at de kun kunne realisere deres privilegier i et nødtvunget samarbejde med øvrige stænder. Med det politiske dødvande i sommeren 1660, der hindrede København i at realisere privilegierne, og de misundelige provinsbyers ønske om tilsvarende begunstigelser, var kimen lagt til borgerstandsfraktionernes samarbejde under stændermødet i 1660 og til den juridisk uholdbare, men socialt forståelige koalition ”de konjugerede under Københavns frihed”, som vi møder i de samtidige kilder.

I flere borgerstandsindlæg fra stændermødet skitseres en stænderforfatning. Man diskuterede privilegiesystemets grundlag samt en omorganisering af statsfinanserne. Privilegiesystemet blev set som en hindring for en mere rationel udnyttelse af kronens ressourcer. For eksempel skulle kronens len forpagtes til højest bydende uanset stand, og den meritokratiske tanke om besættelse af embeder ud fra kvalifikationer uanset stand blev også luftet.

På stændermødet i 1660 blev der formuleret et stort reformforslag i den samlede borgerstands navn, men ganske symptomatisk blev det aldrig overleveret. De sjællandske købstæder stod formentlig bag ét udkast, fynsk-jyske købstæder bag et andet, ligesom København synes at stå bag et tredje.⁴⁰ Forskellene var åbenbart for store til fælles fodslag. Når nogle borgerstandsforslag rummede krav om, at ingen skulle benådes med særlige privilegier, var det ikke – som man umiddelbart kunne tro – rettet mod København, men mod særlige grupper i de enkelte bysamfund: såsom apotekere, statsleverandører og kongelige betjente. Geografisk og socialt hvilede den københavnske privilegiesag på et smalt fundament. En lille kreds af københavnske storkøbmænd formåede at få opfyldt nogle i hovedsagen økonomiske krav. Derimod var borgerstanden såvel i København som på landsplan for splittet og svag til at realisere ønskerne om en stænderforfatning. Privilegiesagen afspejler borgerstandens magt og afmagt.

Konklusion

Første halvdel af 1600-tallet oplevede nogle gennemgribende strukturændringer, der underminerede adelsvældens grundprincipper. Ændringerne påvirkede både forholdet mellem stænderne og inden for de enkelte stænder. Både adel- og borgerstanden oplevede en polarisering med voksende sociale distancer mellem top og bund, hvor standsbegrebet var blevet en stadig mere hul fællesnævner. Det så man blandt andet i luksuslovenes graduering af forbruget.⁴¹ Også fordelingen af kvalifikationer gik på tværs af stænderskellene, så en fordeling af pligter og rettigheder – herunder karrieremuligheder – ud fra fødselskriteriet forekom stadig mere urimelig. Tanken om, at man ikke var

noget i kraft af fødsel, men blev noget ved at tilegne sig kvalifikationer, vandt frem. Stormen på København 11. februar og hovedstadens efterfølgende, ”endelige” privilegier af 24. marts 1659 er skelsættende i Danmarks historie ved at slå hul på adelsvældens og standssamfundets lovfæstede ulighed med hensyn til pligter og rettigheder. Som i en prisme samles en række principielt vigtige udviklingstræk i den københavnske privilegiesag.

Københavns privilegier var en milepæl i ”evne-diskussionen”; de knæsatte det meritokratiske princip, at det ikke var fødsel, men erhvervede kvalifikationer og dyder, der skulle ligge til grund for embedsbesættelser og karriere. De københavnske borgere præsenterede ikke det meritokratiske princip som et universelt princip, og privilegierne var snævert rettet mod den ”private stand” af gejstlige og verdslige standspersoner. Når man inddrager de mange udkast til privilegierne, afsløres det, at begrænsningen af ligestillingen af københavnske borgere og gejstlige med adelen var resultatet af en bitter strid om privilegiernes udstrækning. Renteskriverne – på vegne af de kongelige betjente – forsøgte forgæves at tilkæmpe sig andel i privilegierne. De så afvisningen af deres krav som endnu et overgreb mod dem fra borgernes side. Og de karakteriserede åbent den svenske belejring af København som en anledning til, at borgerne kunne få nye og udvidede privilegier på bekostning af andre grupper i bysamfundet, som de egennyttigt søgte at få underlagt bystyret og borgerlig tyngde, dvs. de byrder der påhvilede borgere, der drev borgerlig næring.

Københavns privilegier voksede ikke, som hævdede af Anders Mathiesen Hjørring, frem af et harmonisk hovedstadssamfund, men opstod på baggrund af et langvarigt had mellem byens borgerskab og de kongelige betjente. Først efter enevældens indførelse fik de kongelige betjente privilegier. Myten om borgernes passivitet og kongens aktive rolle i privilegiesagen holder heller ikke. Derimod pressede borgerne til stadighed en fodslæbende konge og hans rigsråd for at fremskynde udstedelsen af nye privilegier.

Både i 1629 og senere udtrykte understænderne en kritik af adelens privilegieudøvelse. I borgerstandens udtalelser fra 1630erne og i adelsfjendtlige viser og skrifter i adelsvældens sidste år kritiseredes ikke kun adelens udøvelse af privilegierne, men også begrundelsen for dem. Under krig flygtede adelen og opfyldte ikke sin forsvarspligt, der begrundede standens omfattende privilegier. Desuden misbrugte den privilegierne, og endelig var grupper uden for adelen lige så kvalificerede til at beklæde de embeder, som adelen i kraft af sine privilegier havde fortrins- eller eneret til. Under denne tre-dobbelte kritik blev det stadig vanskeligere for adelen at retfærdiggøre sin stilling.

Denne selverkendelse af manglende opfyldelse af pligterne bidrog sikkert til adelens villighed til i adelsvældens sidste år at se bort fra sine privilegier og

betale skat. Omvendt såede andre stænders økonomiske og fysiske bidrag til forsvaret tvivl om rimeligheden både i skattebetaling og privilegieskel. Det kunne give anledning til to konklusioner: 1) Enten nød man beskyttelse eller betalte skat eller 2) At forsvarsydelser gav andel i adelsprivilegierne.

I rendyrket form finder vi måske ikke den første konklusion, men en argumentation, der ligger tæt op ad den. I 1629 finder vi den omvendte argumentation, at de jyske borgere ikke havde råd til at betale skat, men personligt ville bidrage til forsvaret inden for et landeværn. Da København i 1650 protesterede mod øl- og vinaccisen, der skulle finansiere provianteringen af flåden, krævede borgerne lighed i byrderne, fordi forsvaret var til gavn for alle. Og da kongen i august 1658 udstedte foreløbige privilegier til København (og Christianshavn), udsendte han samtidig en meddelelse om, at de, der opførte sig mandigt i kampen mod svenskerne, ville blive adlet. Det var for så vidt blot en omformulering af, hvad der stod i håndfæstningen, men samtidigheden var iøjnefaldende.

I de første privilegieudkast fra sommeren 1658 blev privilegierne begrundet med, at det skulle styrke det befolkningsmæssige og økonomiske grundlag, blandt andet for at finansiere byens fæstningsværker. Men fra august 1658 begrundedes de med den tro tjeneste og trygge hjælp, som borgerne havde ydet. Det blev formuleret før stormen på København, og efter stormen var begrundelsen højaktuel. Mens Roskildefreden i februar 1658 blandt andet er kommet til at fremstå som et af de mørkeste kapitler i Danmarks historie og som et monument over adelens udelighed og adelsvældens fallit, fremstår stormen på København i februar 1659 som et lyspunkt og et bevis på borgerstandens kvalifikationer. Borgerstanden kom til at fremstå som hovedstadens forsvaret, selv om størstedelen af forsvarerne var soldater.

Afvisningen af det svenske stormløb mod byen gav borgerne selvtilid. Frem gennem 1600-tallet var København i stadig højere grad blevet rigets økonomiske centrum. Det kom tydeligt frem i 1660, da man i *Bilantz 1660* registrerede kronens kreditorer. Københavns indbyggere tegnede sig for 1/6 af tilgodehavenderne. De københavnske borgere stillede deres rigdom til skue gennem et iøjnefaldende forbrug, der udtrykte symbolsk magt og sociale ambitioner, og hvor de fandt luksuslovenes forbrugsbegrænsninger efter standskillelinjer urimelig. Den økonomisk-soziale lagdeling gik på tværs af stænderkellene.

Det gjorde fordelingen af kvalifikationer og kundskaber også. I 1658 krævede borgerne adgang til embeder, baseret på kvalifikationer og ikke på tilhørsforhold til en stand, og med stormen på København viste de, at kvalifikationerne også omfattede forsvaret. Adelen fik stadig vanskeligere ved at begrunde sin fortrinsstilling. Det var alle disse strukturændringer, der løb sammen i den københavnske privilegiesag. Den nærmeste eftertid viste dette,

når en række rangforordninger under den tidlige enevælde blev udstedt netop den 11. februar.⁴² Med enevældens indførelse ophævedes standsbegrebet ikke, men det blev indstøbt i ranghierarkiet, hvor det væsentlige var, hvilken funktion man udførte.

Stormen på København blev en katalysator for en række længerevarende strukturændringer, som her blandt andet er fulgt tilbage til 1620erne. Stormen på København blev en krumtap i udviklingen. Før stormen havde kredse i borgerstanden sat spørgsmålstegn ved det eksisterende stænder- og privilegiesamfund. Når adelen ikke længere kunne fastholde sin fortrinsstilling, kunne det skyldes ydre og/eller indre årsager, som nævnt i indledningen. Resultatet blev, at dens forsvarsfunktion, der begrundede adelens privilegier, ikke nød almen anerkendelse, og at uadelige opfyldte forudsætningerne for bestridelse af de embeder og funktioner, adelen havde fortrins- eller eneret til. Og endelig at borgerne i 1659 udførte adelens privilegiebegrundede funktion. Samtidig kunne storkøbmænd levere varer og likvid kapital, når, hvor og i den form, kronen ønskede det, for at holde det civile og militære apparat i gang.

Efter deres forsvar af hovedstaden havde Københavns borgere magt til at afpresse regeringen privilegier, der slog hul i adelsvælden, men det lykkedes dem ikke at realisere de politiske privilegier. Efter enevældens indførelse fik adelen, den københavnske borgerstand og nu også de kongelige betjente nye privilegier, men de tilkæmpede politiske rettigheder var nu illusoriske. På en underfundig måde er den københavnske privilegiesag udtryk for borgerstandens magt og afmagt.

Henvisninger

- 1 Jf. f.eks. Arild Huitfeldt: *Danmarckis Rigis Krønike*, Christian III.s Historie, 1596/1976, fortalen, upagineret.
- 2 Københavns privilegier 24. marts 1659 og de forudgående privilegieandragender er trykt i: Oluf Nielsen (udg.): *Kjøbenhavns Diplomatarium*. Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Kjøbenhavns ældre Forhold før 1728 bd. I, 1872, s. 683-704.
- 3 Statuskonsumtion og symbolsk magt er i nyere forskning især knyttet til Pierre Bourdieus navn, men spørgsmålet blev (under en anden synsvinkel) for ca. 100 år siden behandlet af Thorstein Veblen: *The Theory of the Leisure Class*, 1899, og Georg Simmel: *Fashion*, *International Quarterly* 10, 1904, s. 130-155. På dansk grund er statuskonsumtion bl.a. undersøgt af E. Ladewig Petersen: *Conspicuous Consumption: The Danish Nobility of the Seventeenth Century*, *Kwartalnik Historii Materialnej* XXX:1, 1982, s. 57-65; Leon Jespersen: Statuskonsumtion og luksuslovgivning i Danmark og Sverige i 1600-tallet - en skitse, i Sten Åke Nilsson & Margareta Ramsay (red.): *1600-tallets ansikte*. Symposier på Krapperups borg 3, 1997, s. 169-195; samme: *Adel, hof og embede i adelsvældens tid*, i Per Ingeman & Jens Villiam Jensen (red.): *Riget, magten og æren*. Den danske adel 1530-1660, 2001, s. 372-385; samme: *Forbrugsbegrænsninger i 1500- og 1600-tallet*. Told, skat og forbrug. *Zisc. Told- og Skatthistorisk Tidsskrift*, 2002:2, s. 72-78; Bi Skaarup: *Bryllupper i renessansens København*. *Historiske Meddelelser om København* 1993, s. 130-145.
- 4 Anders Mathiesen Hjørring: *Leyres Politie*, 1661, s. 120.
- 5 Villads Christensen: *Belejringen 1658-60 og Københavns Privilegier*. *Historiske Meddelelser om København*, 1909, s. 1-46; Oluf Nielsen: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*. Femte Del: *Kjøbenhavn i Aarene 1660-1699*, 1889.
- 6 Jf. n. 35 ndf.
- 7 C.O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen i 1660*. *Kritiske Studier over Kilder og Tradition*, 1936/1971, s. 31.
- 8 Johan Jørgensen: *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*. Skrifter udgivet af Det Historiske Institut ved Københavns Universitet bd. I, 1957; samme: *Rentemester Henrik Müller*. *En studie over enevældens etablering i Danmark*, 1966.
- 9 Niels Slange: *Kong Christian den Fierdes Historie* bd. I, 1749, s. 203f.
- 10 I 1604 frarådede rigsrådet – måske af taktiske grunde – ny beskatning af frygt for oprør. Kr. Erslev (udg.): *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* bd. I, 1883, s. 127 (27.8.1604).
- 11 Hele borgerrøret blev for et par menneskealdre siden behandlet af Rudi Thomsen: *Den jyske Borgerbevægelse 1629*. *Historisk Tidsskrift* 11. Rk. I, 1944-1946, s. 602-654.
- 12 Materialet til borgerrøret 1629 er aftrykt i P.F. Suhm: *Borgerstandens Besværinger og Forslag, før Souverainitetens Indførelse*, I. *Den jyske Borgerstands Besværinger over Adelen i Christian den IVdes Tid*, i P.F. Suhm: *Nye Samlinger til den Danske Historie* bd. I, 1972, s. 197-221; Kr. Erslev (udg.): *Aktstykker* bd. II, 1887-1888, s. 202-210.
- 13 Det følgende om borgernes synspunkter i 1629 bygger især på Leon Jespersen: *Ryresolutionen og den jyske borgerbevægelse 1629*, *Historie, Ny Række* bd. 17:1, 1987, s. 1-34, og på et foredrag holdt i Finland 2007.
- 14 Erslev: *Aktstykker* bd. II, s. 205 (2. sept. 1629).
- 15 Leon Jespersen: *The Constitutional and Administrative System*, i samme (red.): *A Revolution from Above?*, 2000, s. 72-76, 153-158; Povl Bagge: *Bidrag til den sociale menneskevurderings historie i Danmark under enevælden*. *Historisk Tidsskrift* 11. rk. bd. 3, 1950-1952, s. 649-691.
- 16 E. Ladewig Petersen: *Dansk social historie* bd. III: *Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700*, 1980, s. 267.

- 17 P.F. Suhm: *Borgerstandens Besværinger*, s. 197-221; jf. s. 198: "I fordem Tid er den adelet, som har gjort sit Fæderneland Tieneste med Gods, Liv og Blod; Nu gaar den Frihed i Arv allene, og ikke lides, at ufrie Mand i slig Maade maa nyde nogen adelig Frihed".
- 18 Erslev: *Aktstykker* bd. III, s. 168.
- 19 Jf. Karl Fredstrup: *En Vise fra Svenskekrigen 1643-45*. *Danske Magazin* 5. rk. II, 1889-1892, s. 266-271. Her står bl.a., s. 268: "De fieste Adell i vor Tid, Dieris Hiertter suikkert tilbage; De thorde ey møde Orloff eller Strid, Med Fi[e]ndenn att bryde enn Stage".
- 20 Jf. Benito Scocozza: *Gyldendal og Politikens Danmarks historie* bd. 8: *Ved afgrundens rand 1600-1700*, 1989, s. 234; Leon Jespersen: *Bønder og ildvåben*, i Peter Danielsson m.fl. (red.): *Att komma till tals. Nedslag i den nordiska historiens vardagslunk och konflikter. Rapporter från Växjö Universitet, Humaniora* nr. 5, 1999, s. 41.
- 21 J.A. Fridericia (udg.): "Den Borgerlige Stands onde Vilkaar". Et Forslag til Handelens Fremme og Borgerstandens Opkomst, vistnok fra Midten af det syttende Aarhundrede. *Danske Magazin* 5. rk. I, 1887-1889, s. 27-36.
- 22 Jf. Leon Jespersen: *Dansk skattheorie* bd. III, 2004, s. 262f., 314, n. 380 med henvisninger. Skriftet findes i Det Kgl. Bibl., Ny Kgl. Samling 616c, IV, 20: *Documenter til Christian IVs Historie*.
- 23 Jørgen Styhr: *Kobberstikkeren Albert Haelwegh*. *Kunstmuseets Aarsskrift* XXV, 1938, s. 9f., 12, 18.
- 24 Sst.: s. 31, 56.
- 25 Sst.: s. 38. Povl Eller: *Kongelige portrætmalere i Danmark 1630-82*. En undersøgelse af kilderne til Karel van Manders og Abraham Wuchters' virksomhed, 1971, s. 272-276. Forlæggene til stikkene blev da også senere opbevaret sammen.
- 26 Eller: *Kongelige portrætmalere*, s. 274, 276.
- 27 Eller: *Kongelige portrætmalere*, s. 272; Styhr: *Kobberstikkeren*, s. 44ff.; som motiv pegede Styhr på en energisk forlægger, kunstneren selv og en officiel bestilling, sst.: s. 38.
- 28 RA., Rigsrådets arkiv 22.4. 1658 (62, XIII); jf. Knud Fabricius: *Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr 1660-1680*, i: Aage Sachs (udg.): *Den danske Centraladministration, 1921*, s. 164; J.A. Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage*, 1894, s. 332.
- 29 Jf. Leon Jespersen (udg.): *At skikke sig efter tiden er den største klogskab... To betænkninger fra 1658-60*, 2004, hvor Rosenkrantz' forslag sammenlignes med det svenske forbillede, Regeringsformen fra 1634.
- 30 J.A. Fridericia: *Adelsvældens*, s. 73f.
- 31 Jens Kolmos: *Fynske købmænds indsats i dansk handelsliv fra slutningen af 16. til midten af 17. århundrede*. *Fynske Årbøger* 5, 1954, s. 212-311.
- 32 Helge Kongrud: *Den kongelige arveretten til Norge 1536-1661*. Idé og politisk instrument, 1984, kapitel VI og VII.
- 33 C. Rise Hansen (udg.): *Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III's tid* bd. I, 1959, s. 465-475.
- 34 Trykt i Oluf Nielsen: *Kjøbenhavns Diplomatarium* bd. I, s. 683-692.
- 35 J.A. Fridericia: *Adelsvældens*, s. 353ff. inddrog ganske summarisk dette konceptmateriale, som stort set ellers er blevet forbigået. Materialet befinder sig i RA., Danske Kancelli (DK) B 56, Koncepter og indlæg til Sjællandske Registre, 1658 og 1659; DK B 162e: Skånske, sjællandske, fynske, smålandske og jyske henlagte sager, 1658-60; Desuden inddrages i det følgende: DK B 252, Dokumenter ang. renteskrivernes tvistigheder med Københavns borgmestre og råd om deres forpligt til deltagelse i byens tynge, 1644-59.
- 36 C.O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen*, s. 31.
- 37 Johan Jørgensen: *Rentemester Johan Müller*, s. 73, n. 1.
- 38 Det følgende om kredsen bag privilegierne bygger på Leon Jespersen: *Den københavnske privilegiesag 1658-1661 og magtstatens fremvækst*. Nogle udviklingslinjer, i Nils Erik Villstrand (red.): *Kustbygd och centralmakt 1560-1721*. *Skrifter utgivna av Svenska Litteratur-*

sällskapet i Finland, nr. 546, 1987, s. 157-183.

39 Materialet om striden findes i RA, jf. n. 35 ovf.

40 Jf. bl.a. C.O. Bøggild-Andersen: Statsomvæltningen, s. 77ff.; Carl-Johan Bryld: Hans Svane og gejstligheden på strændermødet 1660. *Odense University Studies in History and Social Sciences* 16, 1974, s. 45ff.

41 Jf. n. 3 ovf.

42 Nils G. Bartholdy: Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Sammenhængen mellem privilegier og rang i tiden 1660-1730, *Historisk Tidsskrift* 12. Rk. V, 1971, s. 577-650.

8 Københavns byvåben i lyset af begivenhederne 1658-1660

Nils G. Bartholdy

I Københavns segl fra 1200-tallet ses tre tårne, der hentyder til Absalons borg. Det midterste tårn udgør en del af en kirkebygning inde i borgen. Korset øverst på dette tårn er samtidig det kors i omskriften, der traditionelt markerer det sted, hvorfra denne skal læses. De to andre tårne skal opfattes som en del af borganlæggets ydre forsvarsværk. Det, der ses i seglet, har ikke nødvendigvis svaret til bygningernes faktiske udseende, men er snarere et abstrakt udtryk for, at der er tale om en borg. Tårnene ledsages foroven af en stjerne og en halvmåne. Under tårnene ses bølger.¹ Også andre byer brugte siden middelalderen segl med tre tårne som f.eks. Helsingborg, hvor det midterste tårn med kors ligeledes repræsenterer en kirkebygning. Noget tilsvarende ses i Hamburgs segl, der kendes aftryk af fra 1200-tallet.²

I løbet af 1500-tallet blev der i Københavns segl gengivet tre fritstående tårne over bølger og med en stjerne og en halvmåne foroven. Det midterste tårn kan efterhånden ikke længere tolkes som hørende til en kirkebygning, for fra slutningen af 1500-tallet er der et faldgitter i midtertårnets portåbning. Med undtagelse af et segl fra 1400-tallet, hvor tårnene etc. ses i et skjold, blev motivet gengivet frit i seglfeltet, som det var normalt i bysegl.³ De tre tårne er lige til nutiden blevet betragtet som byens mærke,⁴ og de tre tårne i de københavnske sølvsmedemestres produkter som betegnelse for deres lødighed kendes fra 1608.

I 1660 indførtes enevælden i Danmark-Norge på baggrund af de nyligt overståede krige med Sverige, hvori Københavns indbyggere havde lagt stor tapperhed for dagen. I økonomisk henseende indtog en del københavnske borgere på denne tid en meget stærk kreditorstilling over for kongen og det gamle adelsaristokrati. Dette var stærkt medvirkende til, at staden København og det indtil 1674 selvstændige Christianshavn, som Christian 4. i 1639 havde givet et våben med et tårn med trekronersymbolik og Dannebrogssflag, fik vidtgående privilegier.

Københavns ældste segl kendt fra 1275 (Poul Bredo Grandjean: Danske Købstæders Segl indtil 1660, 1937).

Københavns segl, som det så ud i 1500-tallet (Poul Bredo Grandjean: Danske Købstæders Segl indtil 1660, 1937).

Det begyndte med, at Frederik 3. og rigsrådet den 10. august 1658 afgav løfte om, at København og Christianshavn ville få status som stabelstæder og dermed opnå særligt gunstige handelsmæssige vilkår. De skulle endvidere være frie rigsstæder ”och annammes tillige for en frj riigens stand”. Dermed introduceredes en status for de to bysamfund, der længe havde været kendt i Det Hellige Romersk-Tyske Rige. Flere af de privilegier, der stilledes i ud-sigt, blev præciseret ved at blive sammenlignet med de indtil da gældende

Københavns våben malet på pergament i privilegierne af 24. juni 1661 (Københavns Stadsarkiv).

Københavns våben gengivet som stik i en samtidig trykt udgave af privilegierne fra 1661.

Hamburgs våben i en komposition, der har været brugt siden 1640'erne. Nyere tegning.

forrettigheder for adelen. Således skulle det være borgere af gejstlig og verdslig stand tilladt at erhverve adeligt jordegods og nyde det "med liige friheed, som adelen haffuer paa dieris", og de skulle ikke "med wiidere thold, zise eller anden tyngte och besuering belegges end adelen gjør aff dieris". Endelig skulle borgerne og deres børn "niude lige tilgang till officia och honores wed adelen", dvs. have adgang til embeder og æresbevisninger.⁵ Løftet blev indfriet med privilegierne af 24. marts 1659⁶ - kort tid efter, at stormen på København var blevet afværget. Krigsbegivenhederne medførte en markant social omvæltning. Selvfølelsen blandt borgerne var stor. Allerede i 1658 blev privilegierne udsendt på tryk. For Christianshavns vedkommende fastslog titelbladet, at de "Fristendige Borgere" af gejstlig og verdslig stand var blevet meddelt "Adelmæssige Frjheder oc store Privilegier".⁷

Den 24. juni 1661 blev Københavns privilegier udvidet. Bestemmelserne om, at staden var en fri rigsstad og skulle betragtes som en fri rigsstand blev gentaget. Det samme gjaldt alle de øvrige forhold, hvor der udtrykkeligt skulle være ligestilling med adelen. Roskilde len blev overladt til den kgl. residens- og frie rigsstad København.

I 1661-privilegierne blev Københavns særlige status visualiseret, idet Frederik 3. i artikel 11 bestemte: "Wii hafuer oc saa denne Kongelige Residentz- och frii Riigs Stad med saadan Waben naadigst anseet och Begafuet, som sig wed slige Privilegier Best kand schicke och herhos er at see, Huilchet Waaben De udi alle Deris forretninger schall och maa Bruge, huor och naar De det fornøden erachter".⁸ Formuleringen mindede om den, der traditionelt anvendtes i adelspatenter. Københavns "forbedrede" våben er afbildet i farver i de originale privilegier, der opbevares i Københavns Stadsarkiv. Kunstneren var den senere hofmaler Michael von Haven.⁹

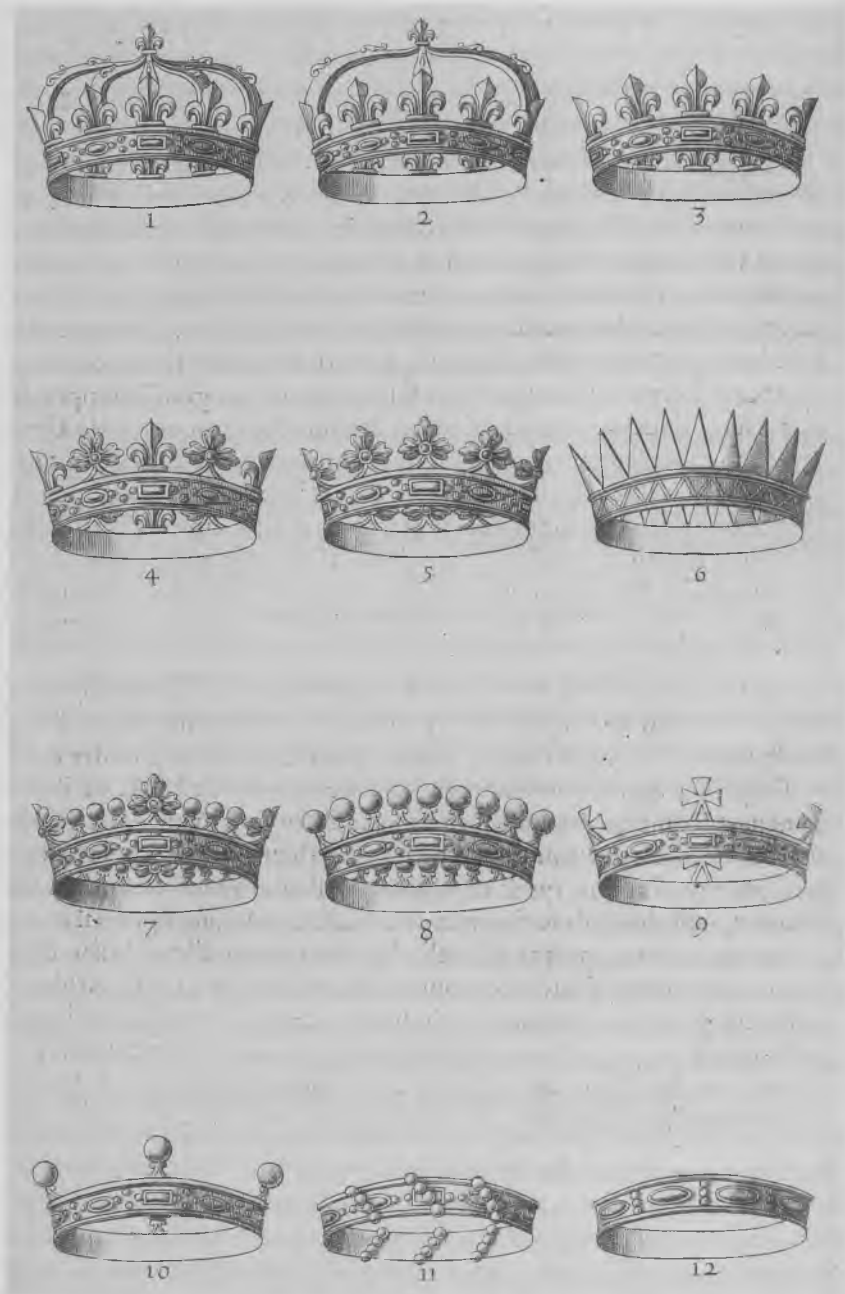
Offentligheden kunne beskue det komplicerede våben som kobberstik i en trykt udgave af privilegierne.¹⁰ Tre trallehjelm, dvs. åbne hjelme med bøjler foran ansigtet, og en demonstrativt stor åben krone på den midterste hjelm ses over det traditionelle tårnmotiv i et kartoucheagtigt våbenskjold. Inde i portåbningen står en mand med draget sværd, og over den ses Frederik 3.s monogram. Himmellegerne er flyttet, idet halvmånen nu figurerer øverst på midtertårnet, og hver af sidetårnene afsluttes foroven af en stjerne. Våbenet holdes af to løver, der må opfattes som et kongeligt nådestegn, da hovedfigurerne i kongens våben var løver. Der var tradition for, at fyrstens våben kunne afspejles i et bysegl eller -våben.¹¹ De to yderste hjelme har hjelmtegn bestående af kavalleriestandarter og infanterifaner. Under skjoldet ses kanonrør, en tromme, en musket, et brystharnisk og andre militære genstande samt redskaber som hakke, spade og trillebør - med tydelig allusion til belejringen og krigsbegivenhederne. De mange utensilier omkring våbenet

giver det en unik karakter. Det stærkt udvidede våbens udseende var udtryk for stadens ambition og en politisk betinget reaktion fra kongens side. Statsmagten havde behov for at vise staden København særlig velvilje og benyttede hertil heraldikkens prestigefyldte symbolik.

Løver, hjelme og faner leder tankerne hen på den form, hvori relativt selvstændige tyske rigsstæder på den tid førte deres våben. Hamburgs tre tårne blev fra 1400-tallets slutning gengivet i skjold og i perioder kombineret med det holstenske våbenmærke, nældebladet, idet byen fra 1110 hørte til schauenburgernes område. Senere hævdede danske konger i deres egenkab af hertuger af Holsten at have højhedsret over Hamburg. Fra 1594 ses der en tralleshjelm på skjoldets overkant og med schauenburgernes faner og påfuglefjer som hjelmtegn. I 1510 var Hamburg blevet en fri rigsstad, hvilket betød, at byen hørte direkte under den romersk-tyske kejser. Fra 1640'erne blev Hamburgs våbenskjold regelmæssigt holdt af to løver. Også Lübeck, der allerede i 1226 var blevet en fri rigsstad, havde fra slutningen af 1500-tallet to løver som skjoldholdere. På skjoldet hvilede en tralleshjelm, der i begyndelsen bar en bøjlekrone og senere en åben krone.¹² Disse rangattributter understregede rigsstædernes selvfølelse og relative uafhængighed.

De hjelme, man siden heraldikkens opståen i middelalderen plejede at gengive over våbenskjolde, svarede længe til de faktisk anvendte typer. I takt med, at turneringerne efterhånden blev afholdt i forskellige former, udvikledes den oprindelige tøndehjelm til stikhjelmen, der egnede sig til kamp på lanse. Til turnering med sværd udviklede man tralleshjelmen. Retten til at deltage i turnering blev efterhånden mere og mere eksklusiv, dvs. forbeholdt adelen. Man endte med at betragte tralleshjelmen som en særlig adelig hjelm, ”åben adelig turnerhjelm”, som den kaldtes. I sit heraldiske værk illustrerede en forfatter, at stikhjelmen var et ikke-adeligt tegn, mens tralleshjelmen var reserveret adelen. Det gjorde han ved at afbilde våbenet for en person, der først havde fået et våbenbrev af kejseren, hvilket ikke indebar adelig status, og senere blev adlet med det samme våben.¹³ I første fase var skjoldet forsynet med en stikhjelm og i anden med en tralleshjelm.

I løbet af 1600-tallet udkom der en række, især franske, værker, som meget indgående beskæftigede sig med heraldiske rangattributter. Forfatterne opstillede skemaer med graduerede kroner og hjelme.¹⁴ Kroner lukket foroven med bøjler var fornemmere end kroner uden bøjler. Ved hjælp af et forskelligt antal palmetter og perler kunne de åbne kroner varieres svarende til diverse adelsgrader fra betitlet til ubetitlet adel. Hvad hjelmene angår, anså teoretikerne en hjelm med lukket visir for at rangere lavere end en hjelm med traller, og for suveræne fyrster foreskrev de en hjelm med helt åbent visir. Også hjelmens position – stillet en face var det fornemste, skråtstillet mindre

Franske skemakroner gengivet i Marc de Vulson de la Colombières værk *La Science Heroique* fra 1644. Kongen og kronprinsen (dauphin'en) har lukkede bøjlekroner. De øvrige har åbne kroner, der er gradueret efter deres adelsrang (Det Kongelige Bibliotek).

forneamt – markerede vedkommende persons rang. Alt dette var teori, men ved at blive gentaget fra den ene forfatter til den anden vandt teorierne i vidt omfang anerkendelse. Håndbøger i heraldik gengav tavler med graduerede kroner, og flere forfattere redegjorde i detaljer for betydningen af særlige kroner og hjelme som udtryk for rangforskelle. En fransk teoretiker beklagede den vilkårlige brug af hjelme i samtiden, idet han konstaterede, at der ikke blev taget hensyn til antallet af bøjler i trallehjelmene. Han foregav, at der engang havde eksisteret faste normer på dette område, og han håbede, at fyrsterne ville rette op på denne uorden.¹⁵

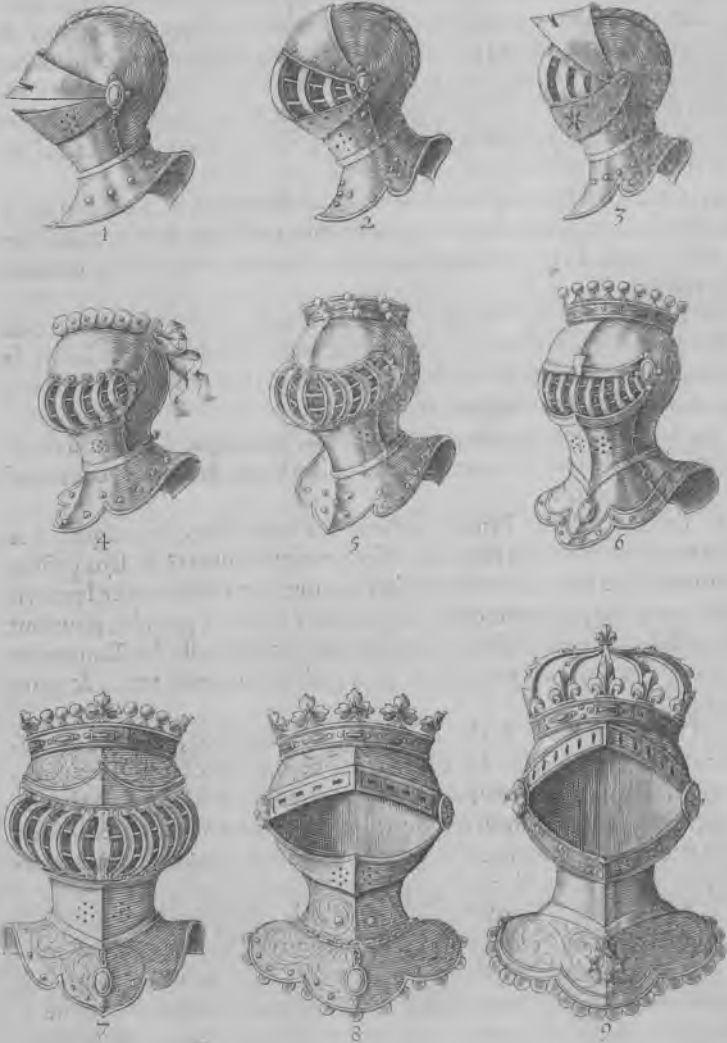
Det er i dette lys, man skal bedømme Københavns ”forbedrede” våben. Det markante standsmæssige avancement, der blev staden til del i kraft af privilegierne, fandt synligt udtryk i våbenets iøjnefaldende attributter. Den åbne adelskrone foroven har en påfaldende stor størrelse.¹⁶ Der er ikke kun én hjelm, men tre hjelme over skjoldet. At føre mere end én hjelm var blevet skik blandt Europas højadel. Desuden er de tre københavnske hjelme forsynet med et betydeligt antal traller, hvilket også bidrager til at placere hele våbenkompositionen højt efter datidens normer. De, der dengang havde blot nogen kendskab til, hvordan adelig rang kom visuelt til udtryk, kunne ikke være i tvivl om, at København havde fået en ganske særlig status. Af de bevarede forarbejder til 1661-privilegierne fremgår det ikke, hvem der tog initiativet til at føje rangsymboler, faner mm. til det gamle tretårnsmotiv. Men der kan næppe herske tvivl om, at det var en eller flere repræsentanter for staden selv, der foreslog det, og vedkommende var i besiddelse af relevant viden om tidens heraldiske udtryksform.

De rangattributter, heraldiske teoretikere i udlandet havde udviklet i den foregående tid for adelen, og som fra 1661 kom til udtryk i staden Københavns våben, blev snart anset som normdannende for enevældens rangsamfund.¹⁷ Ti år senere, i 1671, skabte Christian 5. en dansk højadel bestående af grever og baroner, der fik rangkroner og ranghjelme efter de bedste udenlandske forbilleder.¹⁸ I 1679 - på årsdagen for stormen på København i 1659, hvor stadens borgere havde udvist tapperhed og opofrelse - introduceredes et rangbestemt adelsbegreb, der medførte adelskab for borgerligt fødte embedsmænd med charger specificeret i rangforordningen.¹⁹ Kongen tilbød rangspersoner, at de kunne få tildelt et våben med en skråtstillet adelig trallehjelm, hvilket en del benyttede sig af. I 1693 fastsatte Christian 5. et kronereglement med differentierede kroner for riddere af Elefantordenen og af Dannebrogordenen, der i princippet stadig er gældende. Men begyndelsen blev gjort med Københavns våben og privilegierne af 1661.

386

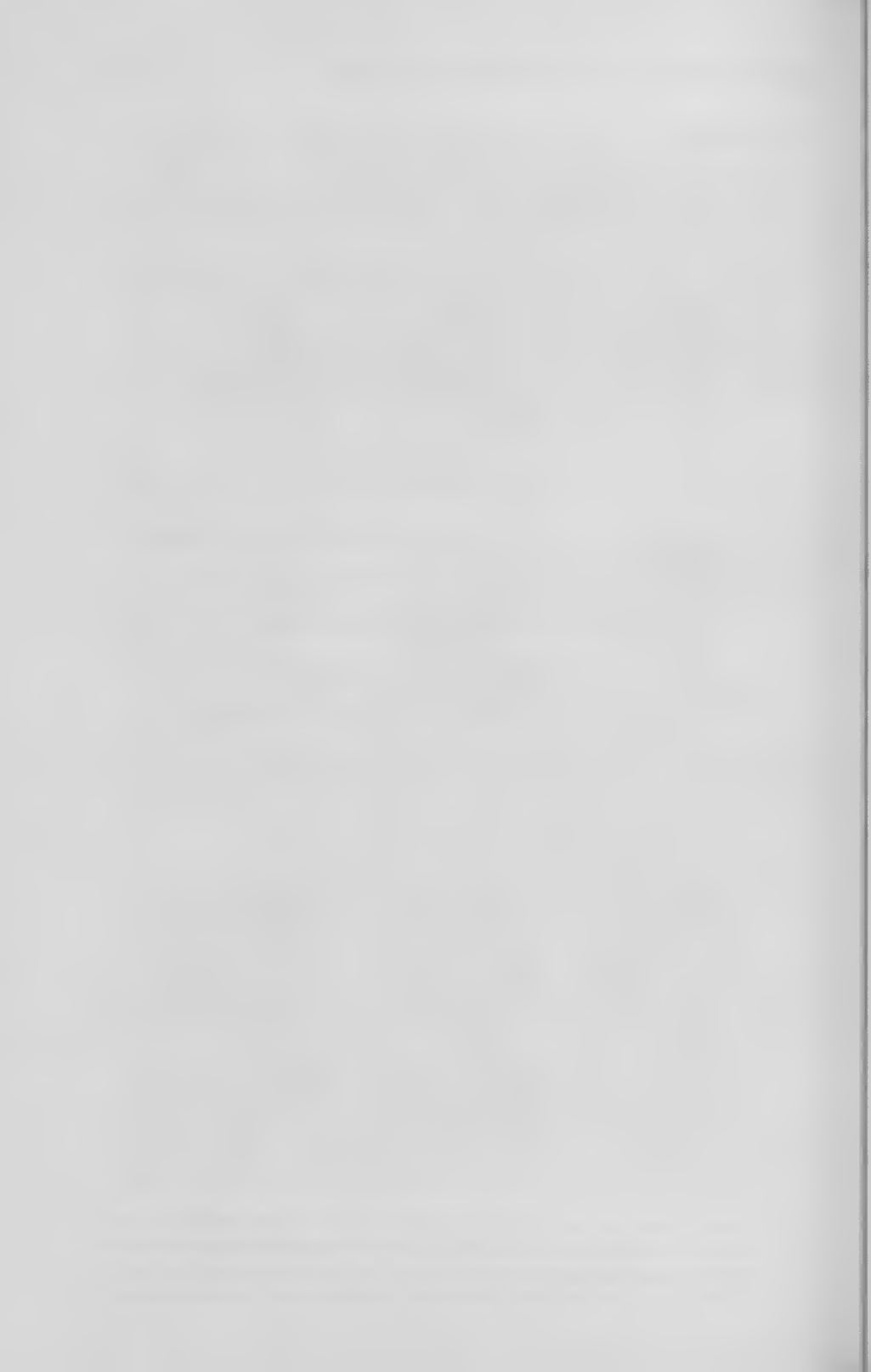
La Science Heroïque,

Franske idealhelme gengivet i Marc de Vulson de la Colombières værk *La Science Heroïque* fra 1644. De laveste adelsgrader skal bruge en helt lukket stikhjelm eller lidt åbne tralleshjelme. Tralleshjelme, der er skrånstillet, tilkommer den betitlede adel. Antallet af traller vokser med højere rang. Helme stillet en face forbeholdes marquisen, hertuger og kongen. Kongens hjelm er helt åben (Det Kongelige Bibliotek).

Henvisninger

- 1 Poul Bredo Grandjean: Danske Købstæders Segl indtil 1660, 1937, tavle 7 i og k.
- 2 Hans Schlyter: Medeltida sigillarkitektur – några iakttagelser och några tydningssproblem, i Heraldisk Tidskrift nr. 15, mars 1967, s. 215ff.
- 3 Grandjean, Danske Købstæders Segl, tavle 8 d, h, i og k.
- 4 Egil Skall: Københavns byvåben, i Historiske Meddelelser om København 1990, s. 7ff.
- 5 Kjøbenhavns Diplomatarium I, 1872, s. 698f, nr. 489.
- 6 Sst. s. 702ff, nr. 491.
- 7 Rictig Copia aff ... FRIDERICH den Tredie ... Hans Kongl: Mayst. Aff høy Clemens, Faderlig Forsorg ... Med Danmarckis Rjgis høvyjse Raads velgrundede Samtøcke ... Alle ... Christianshaffns Fristendige Borgere ... Allernaadigste meddelt Adelmæssige Frjheder oc store Privilegier, København 1658.
- 8 Københavns Privilegier. Til Minde om den 24. Juni 1661. Udgivet af Københavns Kommunalbestyrelse paa 250-Aarsdagen den 24. Juni 1911, 1911, s. 43.
- 9 N. L. Faaborg: Michael von Haven, i Historiske Meddelelser om København 1977, s. 13ff.
- 10 Copia aff K. Friderich den Tredie ... confirmerede oc forbedrede Kiøbenhaffns nye Privilegier med hosføyede augerede Vaben, 1661.
- 11 Nils G. Bartholdy: Dänische Städtresiegel als Ausdruck landesherrlicher Beziehungen, i Jean-Claude Muller (red.): La Ville et ses Habitants ... Volume I des Actes du XXIIe Congrès International des Sciences Généalogique et Héraldique Luxembourg ... 1994, 1999, s. 129ff.
- 12 Hugo Gerard Ströhl: Deutsche Wappenrolle enthaltend alle Wappen ... des Deutschen Reiches, seiner Bundesstaaten und ..., Stuttgart 1897, s. 77-79.
- 13 Joh. B. Christyjn: Jurisprudentia heroica sive de jure Belgarum circa nobilitatem et insignia, Bruxelles 1668.
- 14 F.eks. Silvester Petra Sancta: Tesseræ Gentilitiæ, Rom 1638, s. 609-11 og 617-24, Marc de Vulson de la Colombière: La Science Heroique, Paris 1644, s. 386 og 397, Charles Segoing: Armorial Vniversel contenant Les Armes des Principales Maisons Estatz et Dignitez des plus considerables Royaumes de l'Europe, Paris 1660 (uden sidetal).
- 15 Marc de Vulson de la Colombière: La Science Heroique, Paris 1669, s. 415.
- 16 Den kan ikke opfattes som en grevekroner, som Egil Skall hævder.
- 17 Nils G. Bartholdy: Rangkroner og -hjelme under den ældre dansk-norske enevælde, i Heraldisk Tidskrift nr. 41, mars 1980, s. 9ff.
- 18 Foruden de tidligere anførte værker også Pierre Palliot: La Vraye et Parfaite Science des Armoiries, Paris 1664, s. 208f og 372f.
- 19 Nils G. Bartholdy: Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Sammenhængen med privilegier og rang i tiden 1660-1730, i Historisk Tidskrift 12. række, bind V, hæfte 3, 1971, s. 577ff.

9 Det københavnske patriciat 1600-1660

Et socialt og kulturelt signalement

Thomas Lyngby

Det må have svimlet for borgmester Hans Nansen, da han hen imod midnat den 18. oktober 1660 trådte ind i sin bolig i Snaregade. Nansen var draget hjem fra taffel på Slottet som en af rigets største mænd. Hans vogn var ledsaget af en afdeling af borgervæbningen – der var nærmest tale om en procesion. På Slottet, hvor han kom fra, var han blevet så velbeskænket, at det må have knebet med balancen. I tre timer havde han talt med kongen og Hannibal Sehested, mens de drak den ene skål efter den anden. Dagen var kulminationen på stændernes forhandlinger, der havde været mere end en måned. Denne smukke efterårsdag var Frederik III blevet hyldet som arvekonge på Slotspladsen. Nansen havde under stændermøderne agiteret stærkt for dette tiltag og sejret.¹ Hvordan fremtidens statsforfatning ville blive, syntes dog endnu indhyllet i en ligeså tæt tåge som Nansens bevidsthed under vinens påvirkning.

Jo, det har nok svimlet for Nansen. Dagen var en slags zenit på Nansens egen livsbane, og måske havde han også en dunkel fornemmelse af, at det var klimaks på, hvad man kunne se som en social, kulturel og politisk proces, som det københavnske storborgerskab havde været igennem de sidste par generationer – en proces, der havde nærmet borgerstanden til adelen, og som var ved at udhule det uoverstigelige skel mellem adelen og den borgerstand, som Nansen var en del af.

Måske svimlede det også for Nansen som følge af simpel benovelse over at træde i første række og drikke med kongen og rigets største. Svenskekrigene og stændermøderne havde været som et jordskælv og kunne nok få Nansen og hans samtid til at føle sig på gyngende grund. Men statsomvæltningen 1660 var trods alt forberedt af generationers udvikling. Nansen har stolt kunnet hævde sin stands nyvundne ret til at være situationens herre, og han har til trods for, at han var beskænket, kunnet træde bort fra kredsen med kongen og Hannibal Sehested med en vis værdighed for at begive sig hjem i sit triumftog.

Karel van Mander (III) har givet denne skildring af Hans Nansen omkring 1660, da de københavnske borgeres anfører stod på sin livsbanes højdepunkt. Olie på lærred. (Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Foto: Lennart Larsen).

Det følgende essay vil tegne et sociokulturelt signalement af det københavnske patriciat fra 1600 til 1660 og vise, hvorfor det var muligt, at borgerskabet kunne spille en afgørende rolle under Københavns forsvar i 1659 og stændermødet i 1660. Det er essayets tese, at borgerskabets nye rolle ikke var nogen pludselig revolution, men lå i forlængelse af en proces, der havde strakt sig over generationer.

Hans Nansens livsbane og det københavnske patriciats kultur
Hans Nansen var født 1598 i Flensborg og voksede op i et borgerhjem, formentlig et købmandshjem. Forældrene sørgede for, at han kom i skole og lærte at skrive og regne. Efter at Nansen havde mistet sin far, tog farbroderen i 1614 den unge mand med på en handelsrejse til Kolahalvøen, hvor de overvintrede. Det følgende år rejste Hans Nansen over land til Østersøen, hvorfra han sejlede til København. Rejsen lærte ham at føre skib og at tale russisk.²

Nansens evner var efterspurgt i hovedstaden. Årene 1619-20 stod han i spidsen for en ekspedition til Ishavet med det Petsoriske Kompagni, der var et af Christian IV's mange handelsinitiativer. Det lå kongen på sinde at gøre København til et økonomisk kraftcenter i Nordeuropa. Hovedstadens handel og industri blev begunstiget, og København distancerede i disse årtier provinssens købstæder; byens handelshuse oplevede stor fremgang.³ Det Petsoriske

Kompagni havde til formål at skabe en direkte handel med Nordrusland, så pelsværk og fiskeriprodukter kunne fragtes til København på danske skibe. De, der skød penge i kompagniet, var ledende skikkelser i det københavnske patriciat, blandt andet borgmester Mikkel Vibe. Snart flyttede Nansen ind i den mægtige Vibes hus og kom i tjeneste i dennes kontor.

Mikkel Vibe havde som Nansen rod i provinsen. Vibe var bondesøn fra Legård ved Holstebro. Det var ganske typisk, at hovedstadens patriciat ikke var indfødte københavnere. Byens handelsliv lå åbent for dygtige tilvandrere fra ind- og udland og lokkede med muligheder for socialt avancement.⁴ Den succesfulde Vibe havde arbejdet sig op til at være en af byens største grundejere, og han havde en finger med i de fleste af tidens store handelsinitiativer. Blandt andet ejede han 18% af aktierne i det danske Ostindiske Kompagni.⁵ Det afgørende var ikke, hvor man kom fra, men at man var dygtig, og den ærgerrige Vibe kunne i København fuldende en social rejse fra bondesøn til patricier. Dermed ikke sagt, at patricierne ikke dyrkede deres egen form for snobberi og hævdede sig som en eksklusiv kreds i forhold til byens øvrige borgere. Et tegn på, at man som tilvandrers blev accepteret af byens ledende familier, var indgåelse af ægteskabelige forbindelser.⁶ I 1626 giftede Hans Nansen sig med Sophie Hansdatter, en niece til Mikkel Vibes hustru og datter af kæmner Hans Pedersen fra Slangerup.

Det var ikke alle, der sprang så højt i det sociale hierarki som Mikkel Vibe, men den geografiske mobilitet var stor. Tilvandring og ægteskabsalliancer skabte sociale netværk mellem storborgerlige familier og forbandt handelshuse på kryds og tværs mellem forskellige købstæder.

Købmændenes knowhow og staten

At være storkøbmand var forbundet med en viden og en indsigt, der i omfang og krav om intellektuel kapacitet kunne måle sig med højadelens lærdom. Dannelsen gik dog ofte andre veje end over latinskolen og universitetet. Hvor regneundervisning først så småt kom på latinskolens pensum i 1604, havde man allerede længe kunnet tilegne sig den slags færdigheder ved de simple skrivenskoler. Regnskabsføring og bogholderi var praktiske fag, der var i rivende udvikling hos 1600-årenes danske købmænd, og Nansen lærte givetvis meget om dette i Vibes hus. Det er fra denne tid, at man kender det første dobbeltbogholderi fra Danmark, ført af den i København virkende tysker Steffen Rode. Dobbeltbogholderiet med dets opdeling i aktiver og passiver gjorde det lettere løbende at følge med i formuens udvikling.

De for regnskabsførelse så nyttige arabertal dukker op i danske købmænds-regnskaber, længe før centraladministrationen omkring år 1600 fik øje for dem.⁷ Man synes i det hele taget i rigsstyrelsen at have erkendt et behov for

købmændenes knowhow. Staten drev landets største forretning; den afhændede store mængder af landbrugsprodukter, der produceredes på krongodset og kom ind i form af naturalieydelser, og samtidig forestod staten enorme indkøb til hof, flåde og hær. Mange blandt det københavnske patriciat vekslede i deres livsløb mellem at være embedsmænd og købmænd – ja, til tider flød de to gerninger sammen i en grad, der kan synes betænkelig, når man som renteskriver Christoffer Iversen på én gang varetog statslige indkøb og samtidig var statsleverandør.⁸

Det københavnske patriciat og andre storkøbmænd havde således i de tidlige 1600-år udviklet kompetencer, som også var højest relevante for statens administration. Det gjaldt inden for mange områder. For at vende tilbage til Hans Nansens eksempel gjorde man brug af hans sjældne russisk-kundskaber, når man forhandlede med moskovitiske gesandtskaber.

I Snaregade havde Nansen også et glimrende bibliotek, og som en god købmand forstod han at bygge bro mellem det teoretiske og det praktiske. Han skrev flere bøger, og i den populære dansksprogede håndbog om geografi, astronomi og sømandsskab, han udgav i 1633, *Compendium Cosmographicum*, omsatte han naturvidenskabelig indsigt og livserfaringer til anvisninger i navigation og kulturgeografisk folkelærdom.⁹

De københavnske storkøbmænd var i 1600-årenes begyndelse også knyttet til den mere traditionelle lærdomskultur. De gejstlige og akademikerne ved universitetet og latinskolerne havde ikke løst borgerbrev og var derfor formelt ikke en del af borgerskabet. I praksis grupperedes de som ikke-adelige byboere ofte sammen med borgerskabet, og via ægteskabelige og økonomiske bånd smeltede de sammen med købmandsaristokratiet.¹⁰ Den formuende professor og museumsmand Ole Worm var borgmesterson fra Århus, og i det hele taget var der mange dygtige købmandssønner blandt latinskolernes elever. Nogle dygtige som Henrik Müller fra Itzehoe kunne opnå at blive huslærere for unge adelsmænd. Müller ledsagede Christian Rantzau, søn af hertugdømmernes statholder, Gert Rantzau, til det ridderlige akademi i Sorø. Det har givetvis været en fordel for den senere så berygtede københavnske forretnings- og embedsmand, at han i Sorø stiftede bekendtskab med mange adelige, der siden hen kom til at høre til landets politiske elite.

København som mødested for adelig og borgerlig kultur

Ifølge standssamfundets ideologi var opdelingen i stænder med tilhørende hierarki indstiftet af Gud og dermed en uforanderlig orden. Over selv den mægtigste københavnske patricier svævede den frie adelsstand, hvis medlemmer også færdedes i hovedstaden. Nogle var her nærmest permanent, mens de eksempelvis gjorde tjeneste ved hoffet, andre bosatte sig lejlighedsvis i

byen. Det kunne være under herredagene, når konge og rigsråd holdt retterting og forhandlede om rigets affærer. De årlige herredage, der var forbundet med stor pragtudfoldelse, varede to-fire uger, og i den tid vrimlede det med rigsråder, udenlandske gesandter, rådgivere, kancelliets folk, landsdommere, lensmænd og andre adelige. Når så mange standsfæller var samlet ét sted, kunne man eksempelvis benytte lejligheden til at afholde storslåede bryllupper. Ved sådanne festligheder iscenesatte adelen sig med processioner, så alle byens indbyggere kunne se, hvem der var rigets fornemste stand.¹¹

Adelen ønskede at fremstå som *second to none*, og processionerne og de spraglede modedragter ville have mistet noget af deres mening, hvis ikke de tiltrak sig byboernes beundrende og misundelige blikke. Man havde brug for et publikum, der kunne forholde sig til dette teater – en fælles referenceramme og et vist fællesskab med byboerne. Fra gammel tid havde det københavnske borgerskab, adelen og kongen mødtes i Danske Kompagnis hus, hvor der afholdtes flere årlige fester. Højdepunktet var sommerens skydekongurrence, hvor vinderen blev papegøjekonge.¹² Her kunne stænderne færdes sammen, når de borgerlige opviste en passende respekt.

Men adelen skulle efterhånden i endnu højere grad blive afhængig af borgerstanden. Da de tidlige 1600-års højkonjunktur efterhånden ebbede ud og afløstes af krise, måtte adelen for at opretholde deres ekstravagante livsførelse og drive deres godser optage store lån hos det kapitalstærke københavnske patriciat.¹³ Man kan sige, at borgerstanden nu selv skulle skyde kapital i adelens sociale teater, men pengene var kun til låns, og efterhånden som gælden voksede og krisen kradsede, truede teateret med at forvandle sig til et loppecirkus. Også kongen skyldte store summer til det københavnske patriciat. Dette udhulede fundamentet under kongens og adelens traditionelle magt, og i 1641 blev det tilladt ikke-adelige at få jordegods i pant, hvis de afhændede det inden for et år.

De vandtætte skotter mellem stændernes ideologisk bestemte funktioner i samfundet var ved at erodere. For borgerskabet var det ikke længere selvindlysende, at man nødvendigvis stod i anden række, og man begyndte mere eller mindre bevidst at overskride grænserne mellem standskulturene. I 1652 skrev professor Lauremberg i et skæmtedigt om moden, at "så snart at adlen gjæff en mode ny monn' haffve, Strax maa hver Borgerske sig og dereffter abe".¹⁴ Et område, hvor tilnærmelsen mellem adelens og patriciatets kultur længe havde været synlig, var i de to stænders københavnske boliger.

Patriciatets københavnske huse

Når de adelige ikke personligt var i hovedstaden, kunne de stadig gøre sig gældende i bybilledet med deres prangende gårde og huse.¹⁵ Da den fugger-

Borgmester Matthias Hansens gård, opført 1616, pryder stadig Amagertorv.

ske agent Bernhard Wusenbensz 1567 gæstede København, fandt han ikke byens almindelige bindingsværkshuse smukke, anderledes så han på adelens huse, der til dels var opført i sten.¹⁶ Noget var sket, da kannikken Herman von Zestherfleth år 1600 var i byen. Også han hæftede sig ved adelsgårdene, men fremhævede også kvarteret omkring Amagertorv, hvor mange af byens borgere havde deres huse og gårde.¹⁷

Tidens renæssancearkitektur lagde vægt på facaden, som man udsmykede med svungne gavle, portaler og sandstensbånd, der i det ydre markerede etageadskillelser, samt taktfaste rækker af store vinduer med kurvehanksbuede stik over. Disse prangende facader var med til at manifestere ejernes tilstedeværelse i byens rum, borgerlige som adelige. På Købmagergade lod den københavnske storhandelsmand Johan Post 1617-19 opføre en gård, hvis tre stokværk høje trettenfags forhus var udstyret med to svungne frontgavle. En opmåling udført i 1715 viser, at det firfløjede anlæg blev bygget med et mangekantet trappetårn, som det også kendes fra samtidens adelige gårde i byen og på landet. Rådmand Mathias Hansens gård på Amagertorv, opført 1616, var ligeledes forsynet med himmelstræbende gavlkviste og et trappetårn i hjørnet mellem forhus og sidehus.¹⁸

Boligkulturelt var afstanden mellem velstående borgere og adelige ikke større, end at bygårde blev handlet mellem de to grupper. I 1637 købte den

Det selvbevidste københavnske borgerskab lod sig portrætter af nogle af tidens fremmeste malere. Her er det Karel van Mander (III), der har skildret vinhandler Knud Olufsen Gamborg med familie. Vinglas og druer demonstrerer stolthed over, hvad den dygtige handelsmand havde opnået. På samme vis udtrykker de portrætteredes typiske borgerlige klædedragter standsbevidsthed. Draperierne i baggrunden svarer imidlertid til dem, man finder på portrætter af konger og adelsmænd. Gamborg havde selv været til stede på Københavns volde under belejringen 1658-59, muligvis sammen med sønnen, Frederik Gamborg, der ses i midten. Olie på lærred. 1660'erne. (Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Foto: Ole Haupt).

nyudnævnte statholder på Københavns Slot, Corfitz Ulfeldt, en gård i Frimands Kvarter af storkøbmanden Johan Braem – en ejendom, der i øvrigt tidligere havde været ejet af Ulfeldts far, Jakob Ulfeldt. Adelige kunne også bo til leje hos borgerlige. Før Corfitz Ulfeldt havde købt sin gård, havde han lejet sig ind hos hofmøntmester Hans Boysen. Et andet eksempel er Cai Ahlefeldt til Mehlbek og hans hustru Margrete Rantzau, der i 1620'erne havde lejet en møbleret sal i rådmand Lauritz Hansens gård på hjørnet af Vestergade og Gammeltorv. Cai Ahlefeldt var ikke nogen hvem som helst, men kongelig landråd i hertugdømmerne og amtmand i Slusborg.

Fra Lauritz Hansens gård haves en boopgørelse, der giver et interessant og sjældent indblik i, hvad der kunne høre til en københavnsk patriciers bo på denne tid. Salens møblement – der altså var fint nok til, at fornemme adelige kunne bo her – bestod af et egeskab, et egesengested, tre borde, seks bænke, to læderbetrukne stole, en kiste, et skrin med to skuffer og to messingglysekro-

ner, hvoraf den mindste havde 16 arme. Til trods for den udlejede sal havde Lauritz Hansen plads nok – gården bestod af mindst ti værelser.

Til rådmandens ejendele hørte en del guldsager, hvorimellem ringe med rubiner og diamanter, og rådmanden havde også en samling af malerier og kobberstik. Fra Helsingør, hvor der – i modsætning til, hvad der er tilfældet i København – er bevaret talrige skifter fra de tidlige 1600-år, ved vi, at det på denne tid var blevet almindeligt, at borgere udsmykkede deres boliger med billeder.¹⁹ Lauritz Hansens malerier omfattede blandt andet tre portrætter af kongen og et af gårdens ejer og hans hustru. Blandt dem, der gjorde fordringer i boet var portrætmalerne Remmert Petersen og Karel van Mander, og det er tankevækkende, at patriciatets selvfølelse og formåen havde nået et niveau, hvor man lod sig portrættere af de samme kunstnere, som malede kongen.

Lauritz Hansen hørte også til dem, der førte sig frem med en smuk klædning. Garderoben omfattede en kostbar trøje og bukser i skinnende atlask. I dækketøjsskabet fandtes blandt andet duge, håndklæder, lagener og en del sengetøj. Rådmand Lauritz Hansen er endnu et typisk eksempel på en københavnsk patricier, født i provinsen, i Kerteminde, og blandt hans skyldnere taltes adskillige adelige.²⁰

Drømmen om at blive en fri stand

Den driftige handelsmand Mikkell Vibe, søn af en vestjysk bonde, havde en dygtig søn, Peder Vibe, der studerede ved flere tyske universiteter og siden gjorde tjeneste ved det danske gesandtskab i Paris. Han avancerede, blev residerende gesandt og optaget i den franske adelsstand, siden i den danske. Ved den udvalgte prins Christians storslåede bryllup med den sachsiske prinsesse Magdalene Sibylle af Brandenburg i 1634, Det Store Bilager, optrådte Peder Vibe tilsyneladende i festlighederne side om side med unge mænd fra de fornemste danske adelslægter.

Den 30. august var den franske gesandts sekretær Charles Ogier med nogle af sine franske rejsefæller og seks danske adelsmænd gæster hos Peder Vibe, hvor man holdt kappestrid om, hvem der kunne drikke mest. Den 10. oktober var det endog den franske gesandt Claude de Memes, grev d'Avaux, der gæstede Vibes hus.²¹

Peder Vibe tog det utænkelige spring op i den frie adelsstand, men den sociale, kulturelle og økonomiske proces i 1600-årenes første halvdel fik mange andre i det københavnske patriciat til at nære lignende drømme. I 1650 protesterede man mod den nye accise, hvorfra adelen var fritaget. Under svenskekrigene skærpedes tonen med krav om særlige privilegier. Det københavnske patriciat skulle blandt andet have ret til at udnytte pantsat adelsgoods, og adelen skulle svare skat som andre stænder. I slutfasen, da svenskerne stod

Beretningen om mødet den 9. oktober 1660 på Slotspladsen mellem rigsråd Otte Krag og Hans Nansen er næsten blevet et symbol på, hvorledes borgerstanden udfordrede adelens position. Her er historien motiv på et maleri udført omkring 1883 af Heinrich Hansen. Rigsråd Otte Krag (til venstre) peger mod fangetårnet på Københavns Slot, Blåtårn, og truer med fængsel, Hans Nansen (til højre) peger mod Frue Kirkes tårn. Kirkens klokker kunne kalde borgerne til at mødes med våben i hånd. (Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg).

uden for byens porte, og kongen var desperat for at vinde borgernes støtte, opnåede man endog, at det københavnske borgerskab skulle blive en fri stand, som adelen var det, og have adgang til de samme embeder.

Da borgerskabet under belejringen viste, at adelen heller ikke længere havde monopol på at kunne forsvare riget, var den sidste benovelse over adelens sociale teater forduftet. Derfor kunne borgmester Christoffer Hansen under stændermøderne frejdigt bekendtgøre for Otte Krag, at "Vi [borgerne]

er ikke jeres drenge, at I har behov at snurre os så over".²² Og svimlede det for Hans Nansen hen på aftenen den 18. oktober, så havde det ikke gjort det nogle dage før, da han havde sit siden så berømte ordskifte med samme Otte Krag.²³ Det gamle standssamfunds hierarki var brudt sammen. Men snart skulle nye sociale roller blive forment i enevældens rangssamfund. Næppe helt sådan, som det havde foresvævet Hans Nansen, men det er en anden historie.

Henvisninger

- 1 N.D. Riegels: Forsøg til Femte Christians Historie som en Indledning til Fierde Fridericks ved Etatsraad Høyer, 1792, s. 26-54; J.A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage. Danmarks Historie fra Christian IV's Død til Enevældens Indførelse (1648-1660), 1894, s. 491-542; Louis Bobé: Hoffester og Borgerliv, i Julius Clausen og Torben Krogh (red.): Danmark i Fest og Glæde bd. 2, 1935, s. 119-122.
- 2 Fr. Hammerich: Præsident Hans Nansen den ældre, Historisk Tidsskrift, 3. rk., 1, 1858, s. 131-260.
- 3 Johan Jørgensen: Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte, Skrifter udgivet af Det Historiske Institut ved Københavns Universitet, I, 1957, s. 12; Sune Dalgård: Det Petsoriske Kompagni af 1619, 1955; Helge Gamrath: Residens- og hovedstad, Sv. Cedergreen Bech, Erik Kjersgaard & Jan Danielsen (red.): Københavns historie, 2, 1980, s. 43.
- 4 Johan Jørgensen: Det københavnske patriciat, s. 14-15; Helge Gamrath: Residens- og hovedstad, s. 32.
- 5 Helge Gamrath: Residens- og hovedstad, s. 39-40.
- 6 Albert Fabritius: Det københavnske bystyres slægtsforbindelser i ældre tid, Historiske Meddelelser om København, 4.rk, 2, 1949-52, s. 315-339; Johan Jørgensen: Det københavnske patriciat, s. 20.
- 7 Ole Degn: Danske Købmandsregnskaber fra Tiden før 1700, Erhvervshistorisk Årbog, 1979, s. 7-40; Hanne Risum: Borger og civilisering, i Peter Brask m.fl.: Dansk litteratur historie, 2: Lærdom og magi 1480-1620, 2. udg., 1990, s. 239-243.
- 8 Johan Jørgensen: Det københavnske patriciat, s. 18-19.
- 9 Hanne Risum: Borger og civilisering, s. 265-266; John T. Lauridsen: Krig, købmænd og kongemagt – og andre 1600-tals studier, 1999, s. 59.
- 10 E. Ladewig Petersen: Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700, Dansk social historie, 3, 1980, s. 132, 285.
- 11 Helge Gamrath: Residens- og hovedstad, s. 118-120.
- 12 Aage Langeland-Mathiesen: Det Kongelige Kjøbenhavnske Skydeselskab og Danske Broderskab, I: Selskabets Historie 1334-1934; Helge Gamrath: Residens- og hovedstad, s. 120-121.
- 13 Johan Jørgensen: Det københavnske patriciat, s. 21-25.
- 14 Hanne Frøsig: I fløjel eller vadmæl, i Axel Steensberg (red.): Dagliv i Danmark i det syttende og attende Århundrede: 1620-1720, 1969, s. 393.
- 15 Thomas Lyngby: Måder at bo på. Indretning, liv, stemninger og bevidsthedsformer i danske overlasseboliger i byen 1570-1870. Upubliceret ph.d.-afhandling, 2006, s. 22-46.
- 16 Knud Fabricius: Danmark i Aaret 1567. En fuggersk Agents Indberetninger, Danske Magazin, 6. rk., 2. 1916, s. 10.
- 17 P.F. Suhm (udg.): Udtog af en Reise til Danmark Aar 1600, Nye Samlinger til den danske Historie, III, 1793, s. 98.
- 18 Hans Henrik Engqvist: Københavnske borgerhuse 1600-1650, Historiske Meddelelser om København, 1978, s. 73-80; Thomas Lyngby: Måder at bo på, s. 47-50.
- 19 Povl Eller: Borgerne og billedkunsten på Christian den fjerdes tid. Uddrag af Helsingørs Skifteprotokoller 1621-1660, Fra Frederiksborg Amt, 1974, s. 7-185.
- 20 Hans H. Fussing: Rådmand Lauritz Hansens bo 1628, Personalhistorisk Tidsskrift, 13. rk., 1, 1952, s. 23-26.
- 21 Julius Clausen og P.Fr. Rist (udg.): Det store Bilager i Kjøbenhavn 1634, Memoirer og Breve, XX, 1914, s. 33, 76.
- 22 Helge Gamrath: Residens- og hovedstad, s. 160.
- 23 Sst., s. 162.

10 Fødevarerforsyning og prisregulering under Københavns belejring

---

Peter Wessel Hansen

En by afskåret fra omverdenen?

Et af de væsentligste strategiske formål med at belejre en fæstning eller en befæstet by, som tilfældet var med København i 1658-60, er at forhindre byens adgang til nye forsyninger. Det være sig fødevarer, brændsel, forstærkninger og efterretninger. I den tidligt moderne periode, hvor mangel i forvejen var mere udbredt end rigelighed og hvor forrådene sjældent bugnede hos menigmand, kunne få ugers belejring medføre så voldsomme prisstigninger, at byens store underklasse var ud af stand til at brødføde sig selv. Der findes mange beretninger om den mangel, der opstod i belejrede byer efter ganske kort tid. Det var eksempelvis tilfældet, da englænderne belejrede København forud for bombardementet i 1807.¹ En vellykket belejring kunne således resultere i, at byens forsvarere før eller siden gav efter for sult og anden mangel. Eller at forsvarerne i det mindste ville være nemmere at overvinde efter en anstrengende og udmagrende belejring.

Set i lyset af dette, kan det umiddelbart synes mærkeligt, at København var i stand til at modstå en svensk belejring fra august 1658 til juli 1660, hvor byens porte atter åbnedes efter at have været lukket i knap to år. Hvordan kunne forsvarere og civilbefolkning udholde et forsyningsstop i en så lang periode og alligevel magte at slå fjenden tilbage ved svenskernes storm på København den 11. februar 1659? Svaret er, at dét havde man efter al sandsynlighed heller ikke have kunnet. Svenskerne formåede nemlig kun at afskære København fra omverdenen i kortere perioder i de to belejningsår.

Fødevarerforsyningen i København 1658-1660

Det så ellers sort ud for københavnernes i dagene efter, at svenskernes belejring af hovedstaden var en realitet. Svenskerne havde valgt at påbegynde belejringen på nok det forsyningsmæssigt værst mulige tidspunkt, nemlig i august. På denne årstid var borgernes forråd almindeligvis udtømte og ven-

tede på at blive fyldt med nye forsyninger i løbet af sensommeren og efteråret. Det var også tilfældet i 1658. Bønderne havde endnu ikke høstet, og byens offentlige og private kornlagre havde ikke modtaget nye leverancer i mange måneder. Det samme gjaldt tilførslerne af kød og fisk, som begge dele almindeligvis ankom i løbet af efterårets første måneder.

Man havde heller ikke nået at få samlet nævneværdige forråd, efter man blev klar over, hvad svenskerne pønsede på. Den svenske hærs blitz-krieg havde overrumplet københavnerne, der nu sad i en belejret by, hvor de bedst stillede borgere havde forråd til fire til seks uger, nogle til ca. 14 dage, mens de fleste overhovedet ikke havde forråd, men løbende måtte købe deres livsfornødenheder på byens markedspladser.²

Alt håb var dog ikke ude. Amager – et at hovedstadens væsentligste forråds-kamre – var nemlig ikke i fjendens vold. Amagerbønderne kunne således forsyne byen med en del af de nødvendige fødevarer og i august blev de pålagt at bringe deres korn, hø, kvæg og andre varer til i sikkerhed på eller ved Christianshavn. Amagers rolle som væsentligt forråds-kammer for København blev imidlertid kort. I begyndelsen af oktober gik svenskerne i land på Amager og satte dermed en stopper for øens forsyningsstrøm til København. Da den svenske hær havde modtaget meldinger om, at den hollandske flåde var på vej til københavnernes undsætning, valgte de at plyndre, hærge og nedbrænde alt af værdi på øen.

For at føje spot til skade valgte Københavns forsvarere at foretage et udfald, hvor man afbrændte Sundbyerne, for at svenskerne ikke skulle kunne bruge landsbyerne som en forskansning på Amager nær Christianshavn. Kvæsthuspræsten Henrik Madsen Wallensbech skrev i den anledning i sin efter belejringen trykte dagbog på vers: "Nu brændes strå med kerne på / nu svides mad på fade. / Ah, jammer stor, ah fæ og foer. / Ve Sundby bønders lade".³ Under endnu et udfald lykkedes det danskerne at pådrage svenskerne så store tab, at de valgte at trække sig bort fra øen, men i kampens hede afbrændtes Store Magleby, så kun enkelt gård stod tilbage i landsbyen efter svenskernes exit. Danskerne havde afværget, at belejrerne fik fingrene i de betydelige forsyninger på øen samt fodfæste på Amagersiden af hovedstaden, men øens betydning som forsyningskilde var foreløbig slut.⁴

Hovedstaden havde altså modtaget forsyninger fra Amager i belejringens første halvanden måneds tid. Dette var til gengæld helt udelukket på den sjællandske landside, hvor den svenske belejring og landblokade var mere effektiv. Mere – om ikke overvældende – held havde danskerne til at bryde svenskernes blokade af søvejen til København. I slutningen af september lykkedes det således dels at få et lollandsk skib med mandskab og et hollandsk skib med sild gennem de svenske linjer dels at erobre en svensk galliot ladet

Amager brænder. På en af de mange gengivelser af krigshandlingerne ved København 1658-60 ses de brændte amagerkanske landsbyer. Yderst til højre ses danske og svenske styrker i kamp ved Store Magleby. Udsnit af stik på Københavns Stadsarkiv.

med klæde og stenkul. Disse spredte forsyninger kunne imidlertid ikke afhjælpe behovet, som især blev alarmerende efter afbrændingen og plyndringen af Amager. Derfor besluttede man fra centralt hold at sælge de sultne københavnere 500 tønder rug af den reserve, der opbevarede i Provianthuset.

I oktober 1658 kom den hollandske flåde København til undsætning og med den også nye forsyninger til den indesluttede by. Svenskerne måtte opgive søblokaden og den hollandsk-danske flåde var nu i en længere periode herrer i Øresund. Denne nye situation åbnede op for tilførsler ad søvejen fra det øvrige Danmark og udlandet indtil sidst i november, hvor vinterkulde og is atter satte en stopper for denne forsyningsvej.

Til trods for de tilfrosne farvande og svenskernes blokade lykkedes det dog flere gange i løbet af vinteren 1658-59 at få forsyninger til København, dog langt fra nok til at mætte alle munde i byen. Men hen imod slutningen af marts 1659 brød isen op, hvilket gjorde det muligt for flere skibe at anløbe havnen.⁵ Den 27. marts skriver Wallensbech: "Råkokler og kalve / fra sundet er fal / små spæde lam – høner / gryn ærter og bønner / i fuld hobetal / (...) På påskeaften findes fal / mad, malt og brød i hobetal, / at Amagertorv og torvespand / sin proviant ej sælge kan".⁶ Og præsten på Vartov Anders Matthiesen Hjørring fortsætter: "Vi så adskillig fetallie fal på Amagertorv, og vi så torvespande med brød, ost og andet at købe og sælge, der hvor vi tilforn så

I oktober 1658 kom den hollandske flåde det indesluttede København til undsætning. Forud for dette udkæmpede de svenske og hollandske flåder et mægtigt søslag i Øresund. Her gengivet af Jan Abrahamsz. Beerstraaten i 1660 (Nederlands Scheepvaart Museum).

ryttere og soldater med bøsser og gevær, thi denne dag kom der ret stor Guds velsignelse til torvs, som de hollandske fra Bornholm og andet steds førte hid og solgte, som høkerske havde købt og slagtet, at fattige folk, som ikke kunne købe store høveder, kunne få sig små stykker”.⁷

Forsyningerne vedblev til svenskernes store fortrydelse at strømme til København de følgende måneder, hvorfor svenskerne i juni 1659 intensiverede søblokaden og opbragte flere forsyningskibe. Svenskernes tiltag kunne mærkes i den blokerede by og den 22. juni skriver Wallensbech: ”Den dyre tid tiltager nu / som ikke kom i vores hu, / den tomme kurv og torvespand / har ikke kød til nogen mand”.⁸ Til de sultne københavnernes held måtte svenskerne imidlertid atter hæve søblokaden ved den dansk-hollandske flådes ankomst til Øresund den 3. juli og herefter var byens forsyningslinjer igen åbne. Også den engelske flåde spillede en vigtig rolle i provianteringen af København. Hjørring beskrev, hvordan de engelske skibe ”går på Skåne og Sjælland at hente stude og allehånde levende kvæg, så og brændeved, smør ost og andet at føre os til ret idelig, moksen hver dag”.⁹

Herefter lykkedes angiveligt ikke svenskerne at blokere byen igen udover i en kort periode i marts 1660. Efter fredsslutningen vovede man først at åbne byens porte igen, da svenskerne havde forladt Sjælland. Den 14. juli 1660 afholdt man den første torvedag, hvor bønder og handlende fra hovedstadens

opland kunne sælge deres varer til københavnernes, hvilket – skriver Hjørring – ”vi ikke havde set på en måned nær i to år”.¹⁰

Prisregulering under belejringen

Det var altså kun lykkedes svenskerne at blokere fødevaretilførslen til København i kortere perioder. Blokaden synes at have været mest effektiv på landsiden, mens søblokaden blev obstrueret af danskernes stærke allierede fra Holland og England. Københavnerne var dog langt fra selvforsynede med fødevarer under den næsten to år lange belejring. Både mens svenskernes blokade virkede og mens byen oplevede en mere eller mindre fast forsyningsstrøm oplevede københavnernes perioder med større eller mindre fødevarerknaphed med dertil hørende dyrtid. For at sikre alle indbyggere mulighed for at få del i de begrænsede resurser forsøgte byens myndigheder at regulere fødevarerpriserne. Det var i øvrigt ganske almindeligt i tidligt moderne tid, hvorfor det ikke er overraskende at myndighederne greb til dette middel i forbindelse med svenskernes blokade.

Allerede den 23. august 1658 udstedte regeringen en forordning om maksimalpriser for købmændenes engros-handel på en lang række fødevarer, heriblandt rug, malt, byg, gryn, smør, oksekød, sild, salt, humle, flæsk og ost. Og igen den 1. september bekendtgjorde man detailhandelns takster for brød, øl, smør, flæsk, saltet kød, ost og salt. I sidstnævnte takst skrev man direkte, at de handlende måtte sætte egne private hensyn til side og sælge fødevarer og andet, der var uundværligt under belejringen til de fastsatte takster, for at sikre fædrelandets og dermed også deres egen frelse.

Og der var alvor bag formaningerne, for hvis man ikke ville sælge sine varer til de fastsatte takster, ville varerne blive konfiskeret.¹¹ Myndighederne krævede altså, at de handlende ikke udnyttede dyrtiden til egen vinding og solgte deres eftertragede fødevarer til højstbydende, men i stedet solidarisk solgte dem til de fastsatte priser, så alle havde råd til at få mad på bordet.

Amagerbønderne, der i belejringens første to måneder oplevede et slags forsyningsmonopol på hovedstaden, blev præsenteret for lignende krav. Tilsyneladende så bønderne deres snit til at udnytte situationen til at tjene en ekstra skilling. I hvert fald blev der den 25. august 1658 udstedt maksimalpriser for, hvad Amagerbønderne måtte sælge deres kreaturer, svin, får, gæs, høns og kalkuner for, så længe belejringen varede, og igen var straffen for overtrædelse beslaglæggelse af varerne.¹²

Anders Matthiesen Hjørring skriver direkte, at myndighederne gjorde deres bedste for at sørge for, at byens mindre bemidlede grupper også havde råd til mad og brændsel. De handlende måtte ikke sælge dyrt på de fattiges

bekostning og den rige måtte ikke købe alle fornødheder for næsen af sin fattige næste: ”Her turde vel have været en part skindere og prangere, som skulle vel været tilfreds, de have suget den fattiges blod, her turde og vel været de fundne, som skade aldeles intet i denne krig og denne belejring, men mangen fattig mand og hans børn forvinder den aldrig, medmindre øvrigheden vil udi nåde komme dem til hjælp ... Der skulle været de, som aldrig skulle agtet om deres fattige næste, men skullet skrabet tilsammen ved egen og andres middel og hjælp alt det, de kunne opspørge fal at være siden udi lod og kvint til største åger til det fattige folk at udbringe”.¹³

Trods de handlende havde været omfattet af maksimalpriser og takster fra belejringens første dage vidner Hjørrings ord altså om, at en del handlende så stort på reglerne og de fattiges muligheder for at skaffe mad på bordet og solgte til højstbydende med stor avance. Andre samtidige beretninger om priserne under belejringen viser ligeledes, at de handlende ofte tog mere for deres varer end maksimalpriserne foreskrev.¹⁴

De 32 mænds råd, der blev nedsat i marts 1659, kom efterfølgende til at føre tilsyn med forsyningsområdet. I tilgift til de allerede eksisterende takster og maksimalpriser udstedtes der således den 9. oktober 1659 en forordning, der direkte skulle modvirke oprækkeri: ”Eftersom dagligen fornemmes, at adskillige viktualier udi denne besværlige krigstid, som af fremmede hidføres, udi stor ubillig dyrke sælges og forhandles fornemmelig af den årsag, at høkere, forprangere og høkærker udi stor mængde sådanne fremmede, straks når de ankommer, ud på reden og ved toldboden søger, og hvis varer de medfører, til stor dyrke opjager og opkøber og siden endda dyrere udpranger, andre indvånere her udi staden til stor skade og nackdel”. Derfor bestemte man nu, at skipperne først måtte sælge deres varer efter at have aftalt prisen med de 32 mænd og at borgerne skulle have mulighed for at købe direkte af skipperne, før høkerne kom til fadet. Høkerne skulle desuden registreres, så de kunne holdes under kontrol og af samme grund måtte ingen varer sælges uden for toldboden.¹⁵ Hjørring mente, at dette tiltag modvirkede en del ”prangeri og udsugning” og ”stor jammer” hos byens jævne befolkning.¹⁶ Hjørring beretter i forlængelse af dette om, hvordan myndighederne sørgede for, at alle – selv de fattige – fik mulighed for at købe brændsel, da byen på et tidspunkt blev anløbet af skibe med brænde.¹⁷

I perioder med dyrtid, hvor nøden var særlig stor nød blandt de fattige, skete det endog, at kongen uddelte korn til dem. Ifølge Hjørring var det ikke mindst ”efterdi øvrigheden havde sådan forsyng for fattige gemene og bekymrede sig, at hvad Gud tilskikkede kunne også komme fattige, små og umyndige til bedste, at Gud af nåde bevægtes til at lade os få nødtørftigheden. Men havde ingen tilsyn været, og de gerrige rige måtte have rådet sig

sely, fattige folk til udsugelse, ville Gud visselig have blevet vred og lukt for velsignelse".¹⁸

Den moralske økonomi og den retfærdige pris
Myndighedernes foranstaltninger for at sikre alle indbyggere del af de begrænsede resurser i det belejrede København kan i et bredere perspektiv sættes i forbindelse med den tidlige moderne verdens mere generelle normer og traditioner. Helt generelt var det europæiske samfund domineret af såkaldt moralsk-økonomiske normer.¹⁹ Det var en forestillingsverden præget af almindelige kristne normer og værdier, der i det førsekulariserede samfund ikke blot udgjorde religiøse formaninger, men som var helt grundlæggende leve-regler, som alle forventedes at efterleve.

Den moralske økonomi indebar moralsk funderede forventninger til, at man hjalp hinanden inden for datidens fællesskaber. Inden for landsbyernes og håndværkernes sammenslutninger – laugene – foregik der f.eks. en omfattende udveksling af goder og tjenester. Ingen gave eller tjeneste var gratis, for giveren kunne altid – før eller siden – forvente sin gave eller tjeneste gengældt. Formålet med at give havde baggrund i kristent tankegods om at hjælpe sin næste, men gavegivningen havde også det egennyttige og snusfornuftige motiv at sikre giveren gengældelse for sin tjeneste den dag, han selv ville få brug for det.²⁰

De moralsk-økonomiske institutioner skulle sikre deres medlemmer mod økonomisk deroute i tilfælde af ulykker. Det blev imidlertid også anset for håndværkernes og de handlendes pligt at sørge for, at priserne på de vigtigste livsfornödenheder ikke oversteg, hvad almindelige borgere havde mulighed for at betale. Ifølge den almindelige tankegang havde de handlende pligt til at forsyne forbrugerne med varer til rimelige priser. De skulle leve op til det kristne princip om *den retfærdige pris*, som især angik prisen på vigtige livsfornödenheder, og magthaverne så ikke med milde øjne på urimelige priser og priskonkurrence.²¹

Princippet om den retfærdige pris – også kaldet *justus pretium principet* – har rod i flere bibelske skrifter og var allerede fremherskende i Middelalderen. Både katolske og protestantiske skolastikere beskæftigede sig med emnet retfærdige priser og generelt var holdningen, at den retfærdige pris var den til enhver tid accepterede markedspris, dog med den væsentlige undtagelse, at myndighederne havde ret og pligt til at fastsætte retfærdige priser i nødsituationer, som sygdom, misvækst eller krig. De fattige skulle nemlig sikres brød på bordet og de handlende skulle forhindres i umoralsk at profitere på andres nød. Princippet om den retfærdige pris gjaldt således især de varer og erhverv, der beskæftigede sig med livsfornödenheder som fødevarer og brændsel.²²

Det blev i vidt omfang betragtet som de handlendes og håndværkernes ansvar at sørge for en retfærdig pris og spredning af resurserne. Dette var en ganske logisk strategi set i lyset af den resurseknaphed, der generelt prægede det tidligt moderne Danmark. Store dele af befolkningen levede under forhold, der var ensbetydende med, at selv små uregelmæssigheder i høst og udbytte – for ikke at tale om de ofte tilbagevendende krige, epidemier, husdyrsygdomme og misvækst – kunne være ensbetydende med mangel eller ligefrem hunger og fattigdom. Samfundet var derfor præget af overlevelsesekonomi og en forestilling om, at alle goder var begrænsede og at den enes død var den andens brød. En forestilling der ikke var helt i uoverensstemmelse med virkeligheden.²³

Langt fra alle kunne belave sig på at lauet trådte støttende til i krisesituationer. Her trådte myndighederne ind i en beskyttende rolle – helt i lighed med hvad de kristne skolastikere prædikede. Søren Bitsch Christensen har i sin ph.d.-afhandling *Monopol, marked og magasiner* vist, hvordan moralsk økonomi og retfærdige priser kom til udtryk i Danmark, når de lokale myndigheder tog forbrugernes parti og sikrede såkaldte rimelige priser i en række kriseår i 1700-tallet. Købstædernes magistrater greb således ind med konfiskation og forbud mod udførsel, når grådige mellemhandlere spekulerede i de høje kornpriser, en dårlig høst altid medførte. I sådanne år måtte myndighederne ofte presse købmændene til at sælge korn til byernes indbyggere eller de offentlige kornmagasiner. Desuden førtes der også på statsplan en aktiv moralsk-økonomisk madfordelingspolitik, som bl.a. havde til formål at afværge hungersnød hos landets fattige. Det skete f.eks. at statsmagten lagde pres på kornhandlerne – præcis som vi ovenfor har set, myndighederne gjorde det med de handlende under Københavns belejring.²⁴

Fødevaretakster efter Københavns belejring

Myndighedernes fordelingspolitik på fødevarerområdet under Københavns belejring indplacerer sig således i den kristne tradition om en moralsk økonomi og de retfærdige priser, som Middelalderens og Renæssancens skolastikere var store fortalere for. Man fandt det nødvendigt at gribe ind med prisregulerende foranstaltninger i det øjemed at sikre alle borgere adgang til livsfornödenheder som korn, kød, fisk og brændsel. Det kan betvivles, hvor succesfulde disse tiltag i praksis var. Der findes i hvert fald vidnesbyrd om, at varer, der var omfattet af bestemmelser om maksimalpriser, solgtes til langt over, hvad der var tilladt.

Myndighedernes regulering af markedspriserne under belejringen kan således betragtes som en kriseforanstaltning. Men markedet blev ikke givet fri ved krigens afslutning. Myndighederne fortsatte deres kontrol med markedet

og fastsatte i mere og mere fastlagte former maksimalpriser og takster for en lang række varegrupper.

Baggrunden herfor var, at bl.a. håndværkslaugene i stor stil negligerede eller ikke formåede, at imødekomme deres forpligtelser om at sikre retfærdige priser. Laugene forsøgte ellers at håndhæve disse pligter gennem en omfattende priskontrol, der både havde til formål at mindske konkurrencen laugets medlemmer imellem og modarbejde det, som den manglende konkurrence kunne medføre: urimelige priser og indbyrdes prisaftaler. Meget tyder dog på, at laugenes selvkontrol og de moralske normer om rimelighed overfor kunderne snarere var formaninger om ikke at drive det for vidt end reelt hævdede regler.²⁵ I hvert fald må man konstatere, at laugenes monopolstilling indbød til optrækkeri og snyderi blandt håndværksmestrene. Staten måtte således gribe ind overfor laugene og gjorde det med jævne mellemrum. I det tilsyneladende ikke ringe omfang laugene ikke magtede at sikre forbrugerne rimelige priser, tilfaldt det myndighederne at fastsætte og kontrollere priserne på håndværksvarer.

I årene, der fulgte belejringen, blev myndighedernes priskontrol og maksimalpriser sat i system. Takster blev således i en lang årrække benyttet som et ad hoc reguleringsinstrument, når myndighederne skulle sikre rimelige priser. Allerede i 1672 nedsatte den unge enevælde en kommission, der skulle beregne og arbejde for faste, retfærdige priser på brød, øl og kød. Enevoldsmagten var særligt interesseret i at regulere priserne på de varer, en række centrale erhverv producerede og forhandlede. Bagerfaget indtog en sådan særstilling, idet det leverede en af datidens vigtigste livsfornødenheder, brød, og var derfor genstand for myndighedernes interesse. Det var således blevet bestemt, at prisen på et brød skulle være nogenlunde fast, men at brødets vægt til gengæld skulle følge kornets skiftende prisniveau. Ikke sjældent skete det dog, at bagerne – selvom kornpriserne faldt – vedblev at bage små brød, som når prisen på korn var høj. I bagerens laugsartikler fra 1683 måtte man derfor indskærpe bagerne, at man på denne måde forurettede de fattige. Københavns magistrat skulle derfor fire gange årligt fastsætte en officiel kornpris, på grundlag af hvilken man kunne udarbejde en såkaldt brødtakst med angivelse af pris og vægt for de forskellige slags brød.²⁶

I forlængelse af denne politik bestemte enevoldsmagten endelig i *Danske Lov* (1683), at magistraterne hvert år skulle forfærdige en takst for andre livsfornødenheder såsom kød, fisk og øl. Sådanne takster blev fortsat udfærdiget et stykke ind i 1800-tallet, og som Kommercekollegiet i 1739 fastslog, var det alt sammen gjort, for at ”publikum ikke med alt for høje priser skulle blive besværet”. En lang række politi-, laugs- og byretlige anordninger viser altså, at princippet om den retfærdige pris blev opfattet som et egentligt retsprincip og ikke kun formaninger i mange år efter Københavns belejring.²⁷

Henvisninger

- 1 Peter Wessel Hansen: Hjemløs i en sønderbombet by. Fattigdom og fattigvæsen efter bombardementet, i Peter Henningsen (red.): København 1807. Belejring og bombardement, 2007, passim.
- 2 Gunnar Olsen: Borgerne under belejringen, Historiske Meddelelser om København 1959-60, s. 32.
- 3 H. Wallensbech: Privatum diarium polemicum metricum Latino-danicum obsidionis Havniensis ab 8. Aug. 1658 ad 1. Jun. 1660. Eller en daglig Tegnebog inde-hollandis Kiøbenhaffns Belejnings Idretter, 1660. Her citeret efter Olsen, Borgerne under belejringen, s. 34.
- 4 Karl-Erik Frandsen: Indledning, i Karl-Erik Frandsen m.fl.: Amager, 2002, s. 26-30. Olsen, Borgerne under belejringen, s. 33f.
- 5 Olsen, Borgerne under belejringen, s. 35-37.
- 6 Wallensbech, Privatum diarium polemicum metricum. Her citeret efter Olsen, Borgerne under belejringen, s. 37.
- 7 Anders Matthiesen Hjørring: Leyrs-Krantz Hvorledis den Allmæctigste Gud ved Kiøbenhaffn udi Beleyringen opholdt Danmarckis Crone for Kongelige Huus aff Oldenburgiske Stamme ; Først tryckt strax efter Beleyringen oc nu igjen oplagt oc tryckt, 1677, V.
- 8 Wallensbech, Privatum diarium polemicum metricum. Her citeret efter Olsen, Borgerne under belejringen, s. 38.
- 9 Hjørring, Leyrs-Krantz, H 5. Olsen, Borgerne under belejringen, s. 39.
- 10 Hjørring, Leyrs-Krantz, Bb 3.
- 11 Takst, hvorefter Varerne i denne Tid af Købmændene her i Staden skal sælges, 1658. Takst for Provianssmaa Poster, 1658.
- 12 Kjøbenhavns Diplomatarium III, 482, 25/8 1658.
- 13 Anders Matthiesen Hjørring: Leyres Politie. Det er Hvad Skick oc Ordning udi Kiøbenhaffn er holden fra d. 11. Aug. 1658 til d. 11. Febr. 1661. Næst Beskriffvelse aff Guds Ord hvor udi en god Politie bestaar, 1661, J 2.
- 14 Oluf Nielsen: Dagbog ført under Københavns Belejring 1658-60, Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi 1896, s. 37f.
- 15 Kjøbenhavns Diplomatarium V, 664f, 9/10 1659.
- 16 Hjørring, Leyres Politie, J 4.
- 17 Hjørring, Leyres Politie, J 4.
- 18 Hjørring, Leyres Politie, K.
- 19 Begrebet moralsk økonomi blev indenfor historisk forskning lanceret af den fremtrædende britiske socialhistoriker E.P. Thompson. Thompson mente, at det 18. århundredes engelske food riots, hvor almuens krævede fødevarer til fair priser i hungerår, var styret af mere og andet end pøblens sult. Thompson argumenterede for, at opørerne brød ud, når hungersnød kombineredes med, at priserne på basale fødevarer som korn og brød, ofte ved grådige købmænd, møllere eller andre handlendes mellemkomst, oversteg hvad pøblen i almindelighed anså for at være en retfærdig pris. Almuens indstilling til hvad der var og især ikke var retfærdige priser, kaldte han "the moral economy of the poor". E.P. Thompson: The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century, Past and Present nr. 50, 1971, s. 76-136. Thompson havde allerede omtalt "the old paternalist moral economy" i The Making of the English Working Class, 1963.
- 20 De mest markante arbejder om den moralske økonomi i Danmark er: Søren Bitsch Christensen: Monopol, marked og magasiner. Dansk kornhandel og kornpolitik 1730-1850 - med hovedvægt på reformårene, ph.d.-afhandling 2001, s. 397-448. Thomas Bloch Ravn: Fortiden i nutiden. Mental inert og moralsk økonomi i Danmark fra Middelalderen til i dag, i Vagn Wählin (red.): Historien i kulturhistorien. Kulturstudier 2, 1988, s. 235-254.

- Thomas Bloch Ravn: Befolkningsforhold og mentalitet, i Ib Gejl (red.): Århus. Byens historie 1720-1870, 1997, s. 81-108. Peter Henningsen: Den rationelle bonde. En historisk-antropologisk analyse af traditionalismen i dansk bondekultur, Historisk Tidsskrift bd. 100, hft. 2, 2000, s. 329-381. Peter Henningsen: Peasant Society and the Perception of a Moral Economy. Redistribution and Risk Aversion in Traditional Peasant Culture, Scandinavian Journal of History, vol. 26, hft. 4, 2001, s. 271-296. Peter Henningsen: I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i Enevældens Danmark, 2006, s. 885ff.
- 21 Ole Degn og Inger Dübeck: Håndværkets kulturhistorie 2. Håndværket i fremgang: perioden 1550-1700, 1983, s. 188.
- 22 Peter Henningsen: Myndighederne og markedet. Upubliceret manuskript, 2008. Dele af manuskriptet er publiceret i Peter Henningsen: Justus Pretium - den retfærdige pris, Herrens Mark nr. 3: Arbejde og marked - når religion møder forretning, 2009, s. 9-17. Raymond de Roover: the Concept of the Just Price: Theory and Economic Policy, The Journal of Economic History vol. XVIII, no. 4, 1958, s. 418-25.
- 23 Henningsen, Peasant Society and the Perception of a Moral Economy, passim.
- 24 Søren Bitsch Christensen, Monopol, marked og magasiner, s. 397-448.
- 25 Degn og Dübeck, Håndværkets kulturhistorie 2, s. 192. Vagn Dybdahl og Inger Dübeck: Håndværkets kulturhistorie, bd. 3. Håndværket og statsmagten. Perioden 1700-1862, 1983, s. 133.
- 26 Dybdahl og Dübeck, Håndværkets kulturhistorie 3, s. 133f. Astrid Friis og Kristof Glaumann: A History of Prices and Wages in Demark 1660-1800, vol. 1, 1958, s. 143f. Rigsarkivet, Sjællandske Tegnelser, 21. November 1672, nr. 747. Jeg takker arkivar, dr. phil. Peter Henningsen for henvisningen.
- 27 Dybdahl og Dübeck, Håndværkets kulturhistorie 3, s. 133f. Kong Christian den Femtes Danske Lov, 1683, 3. bog 4. kapitel 8. artikel.

11 Svenskerne er ikke til at stole på

Anti-svenske følelser i samtidige fremstillinger af Københavns belejring

---

Jens Chr. V. Johansen

Leyers vang

Da Karl 10. Gustavs tropper indledte belejringen af København i eftersommeren 1658, betød det også, at Vartov kirke og hospital blev afskåret fra byen. Vartov lå fra 1630 i nyopførte bygninger ved den østre ende af Sortedamssøen, men blev under belejringen ødelagt af de svenske styrker. Præsten ved Vartov, Anders Matthiesen Hjørring,¹ blev dybt berørt ikke alene af kirkens skæbne, men også af hele den situation, der var opstået ved det svenske angreb på Danmark. Fra slutningen af 1658 og til begyndelsen af 1660 skrev han ikke færre end fire skuespil,² der er vigtige bidrag til forståelsen af de følelser, der rørte sig i det mindste hos en stor del af den københavnske befolkning.

Anders Matthiesen Hjørrings drama fra 1659 *Leyers vang. Dett som er passeredi i Siælland, Møen, Falster, Lolland fra Martij Maanedt 1659* kan på ingen måde betegnes som tilhørende verdenslitteraturen.³ Det er svært at finde en fortløbende handling, og stykket vrimler med personer. Nogle af disse synes at dukke op de mest umotiverede steder, ofte blot med en enkelt replik. Persongalleriet strækker sig fra Judas over en troldkvinde til postmesteren i Stettin, der blot har en enkelt replik, hvor han hævder, at alle taler nedsættende om svenskerne, ”for dett der er giortt mod Danmark”.⁴

Hvis der er en form for handling, må det være, at den svenske besættelse af det østlige Danmark følges fra Lolland-Falster til København, dvs. at handlingen udspiller sig efter Karl 10. Gustavs fornyede angreb i august 1658 på Danmark efter Roskildefredens indgåelse 26. februar 1658. To temaer er gennemgående i dramaet. Fra svensk side gives der udtryk for en brovtende holdning til hvor let, det vil være at erobre hele Danmark, men på samme tid udtrykker svenskerne respekt, for ikke at sige frygt, for danskernes kampvillighed. Fra dansk side er foragten for svenskerne udtalt, først og fremmest

Anders Matthiesen Hjørring var præst på Vartov, som i dengang var placeret uden for Københavns volde. Under svenskernes belejring måtte Hjørring til sin store fortrydelse forlade Vartov, der her ses yderst til venstre på et udsnit af Pufendorfs stik af belejringen. Det fremgår tydeligt at Vartov lå yderst udsat for krigshandlingerne (Københavns Stadsarkiv).

fordi den er udsprunget af en viden om, at svenskernes handlinger har rod i deres (folke)karakter. Så tidligt som i første akts første scene er den person, der går under navnet *Simplicist*, og som synes at være Hjørrings alter ego, klar over den svenske konges hensigt: "Hand stræber med List oc Wold / Danmarckis Krone att behold". Men allerede i det førstskrevne drama *Antiochus' politiske tragedie om Svenske Politi udi Danmarck. Det er Hvorledis Svensken holdt Hus udi Danmarck oc Sønderlig i Siælland fra den 11 Aug 1658* skriver Hjørring:⁵ "Men att Svensken hand i sinde / Kronen oc Landett att vinde / Danske kong oc hus fordriffue / Oc self Rigett mectig bliffue"

Kort tid senere lader Hjørring i Leyers vang den svenske konge sige om belejringen af København: "Jeg har jo det hele Land / Den fleck jeg vist fange kand". Den svenske konge er dog klar over, at der skal mere til end åben kamp mod danskerne, førend sejren bliver svensk, der skal list til, "Jndtill vi faar dett vi vill".⁶ Til denne udtalelse kommenterer *Simplicist*: "Lader Svensken tage fatt / Det ene Land efter det andet". Han advarer således mod at lukke øjnene for den svenske snuhed, for hvis man gør det, vil det gå galt. En anden figur med den lidt kryptiske titel *Kortvillig råd* er inde på tilsvarende tanker, når han siger: "Svensken tenckt ingen haffde Øyen / Till att see hans Scalckhed oc Løyne".⁷

Den svenske konge ved udmærket, hvorledes han skal behandle de danskere, der havde gjort modstand mod den svenske invasion. Om en dansker, der sidder fængslet i Helsingør,⁸ siger den svenske auditor: "Hand meent vi kunne ey fortæncke / Att han gjorde saadan rencke / Hans fædreneland til gode / Som var under fienden fode".⁹ Da den svenske konge hører disse ord,

er han ikke i tvivl og siger: "Saa maa hand os ey fortæncke / Vi ham en slem doed vill skencke / Deeler ham i fire stycker".¹⁰

Den svenske beredvillighed til at slå hårdt ned på danskerne, er indlysende i kongens ord, samtidig optræder der dog en respekt for danskerne, som bl.a. kommer frem efter en skærmydsel ved Møn, hvor atten svenske skibe stødte på tre danske, og den svenske admiral sagde: "Det var rett tre raae dieffle / Saa du hvor de os kund heffle / Aldrig tenckt vi de var saa sterck / De kunde wskat dreff slig verck / Nu er det os best att ride / Det bier os ey dem att bide".¹¹ Samme erkendelse af dansk kampberedskab findes hos *Kortvillig svensk råd*, der siger: "Der kommer vores Tropper sact fem / Smuck blodig kommer nogle hiem / Intet goer de meget alarm".¹² Samtidig skal man dog ikke være i tvivl om, at svenskerne ikke ville finde sig i, at danskerne nedkæmpede dem, for han fortsatte: "Huor mon de vill heffne harm". Og Karl Gustav vidste også, hvad han ville gøre med bønderne, når han havde sejret: "Bønderne skickier vi till Rig¹³ / Mod Rydserne att føre krig".

Under Skånske krig opstod der et hårdnakket rygte om, at svenskerne ville foretage en udrensning i Skåne og sende skånske bønder til Baltikum for at føre krig mod russerne. Intet tyder på, at det var korrekt, selvom temaet kan have været bragt frem i det svenske rigsråd. Det er derfor ganske interessant, at opfattelsen allerede var levende under Karl Gustav krigene, - ihvertfald i Danmark. Det kan naturligvis have haft en propagandaeffekt¹⁴ for at få danskerne til at kæmpe mere indædt.¹⁵ Skønt det kun var et rygte, der florerede, er det tankevækkende, at rygтет om etnisk udrensning stadig i det 21. århundrede er i live, hvor det oven i købet er blevet videreudviklet.¹⁶ Nu er der ikke alene tale om en udrensning af skånske bønder men om en etnisk udrensning. Set i det 21. århundredes optik er denne "etniske" opfattelse muligvis ganske indlysende, men tanken har intet fundament i det 17. århundredes kontekst.

Danskerne var udmærket klar over de svenske planer, eftersom de ifølge dansk mening havde ligget fast fra den første dag: "Hand stræber med list oc vold / Danmarcks krone att beholde". Personen Politicus kan yderligere uddybe de svenske planer: "Dett forstaar de herrer rett vell / Saa ville hand vist haffue dem till trelle / Oc skulle vere hans ladegaard / Hans køcken skulle specke huer aar".

Denne måde at handle på, lå ifølge en anden af dramaets personer dybt i den svenske karakter. *Kortvillig raad* siger: "De andre meen: Ja som en tyff / Her hand stalledt Danskens godtz oc lyff / Derfor holde det ey ærligt / Men imod all rett uterligt / Effter sluttet forbund oc fred / Med ord oc pact att gjøre fortræd".¹⁷ *Kortvillig raads* replik henviser til freden, Karl 10. Gustav så hurtigt brød efter indgåelsen i februar 1658. Selvom der var sluttet fred, æn-

drede den svenske konge snart mening, og efter at have indskibet et ekspeditionskorps på 6.000 mand i Kiel den 6. august gik den svenske invasionshær i land ved Korsør dagen efter og indledte marchen mod København for at erobre den danske hovedstad. Den svenske plan har fra krigens begyndelse været at erobre hele Danmark for at have den gode danske jord som et spisekammer for de svenske hære. Men for at danskerne ikke skulle ane uråd, blev der tidligt i krigsforløbet indgået en fred, som Karl 10. Gustav ikke havde til hensigt at overholde i det lange løb.

Selv bønderne havde forstået, hvad der ville overgå dem, hvis svenskerne sejrede. Mønboen siger: "Vi skulle hannem parere / Vor hals til aag præsentere". Men det kunne danskerne aldrig finde på at gøre, for "Vi tror ham ey ved ett skord / Hand holder ey ed oc ey ord".¹⁸ Senere tager lollikken ordet for at fortælle, hvorledes svenskerne behandler deres modstandere: "Hand tærer først all din formue / Siden blodet aff din krop udsue". Falstringen må godt nok indrømme, at de danske myndigheder behandler dem hårdt: "Var du mig undertiden streng / Streghed ladest dog ey være lang". Men selvom den danske øvrighed godt ved, hvorledes de skal plage deres bønder, kan det slet ikke sammenlignes med det, svenskerne finder på at gøre: "Ett helt aar som svensken to dage". Den helt afgørende forskel mellem den danske og den svenske konge er, at de danske bønder kan råde over sig selv: "Oc for mitt eyett være herre".¹⁹ Hvis de danske bønder bliver underlagt de svenske herrer, mener falstringen, at "Jeg ey mitt blod maa nyde/ Langt mindre mitt brød att bryde".

Svenskerne har svært ved at anerkende den danske opfattelse af situationen, men hvis det virkelig er opfattelsen, så "Du haffuer vell fortiet din straff".²⁰ Ganske glimrende opsummerer *Kortvillig raad* den opfattelse af svenskernes (folke)karakter, der kommer til udtryk i Leyers Vang: "Falskhed maa være forbandet / Har det saa ey været Svensk vis / Naar Svensken vill tale om fred / Tencker hand at gjøre all fortred / Giorde hand ey ligesaa tilforn/ Det er ham saa i kiødet varm". Også *Simplicist* giver udtryk for tilsvarende tanker, når han siger: "O Svenske hvad est du tredsk / Med forrædere est du sledsk".²¹ Ifølge Hjørring var det ikke kun danskerne, der havde denne opfattelse af svenskernes falskhed, for også den *Gode Hollænder* siger "Der Svenske skulle holde Fred, tog hand Land".²² Ligeså præcist lader han *Politicus* sige om danskerne: "Vi acter den ene Vey / Venlig att faae oc tage / Æren maa bliff tillbage".²³ Dramaet slutter dog med lidt optimistiske ord, når Hjørring lader *Kortvillig råd* udtale, at skønt den svenske konge havde invaderet Sjælland, skal han ikke forvente, at Skåne vil blive hans bytte: "Att Skaane bliffe ey til Roff".²⁴

Den anti-svenske litteratur fra belejringsårene

Hvorledes blev danskere og svenskere opfattet i anden samtidig litteratur? I det anonyme digt *Feldt Bassune* er det danskerne, der står i centrum.²⁵ Efter som det er skrevet og udgivet i 1657, er det en tydelig ekspansionstrang, der dominerer digtet. Så tidligt som i strofe fire opfordres de tapre danske bønder til at hjælpe deres konge med at brede de danske grænser ud. Digtet er skrevet før indgåelsen af Roskildefreden, der endegyldigt formindskede det danske territorium. Men det er også skrevet efter det første svenske angreb på Danmark, idet bønderne opfordres til at udskiftet leen med sværdet og udfejje svenskerne som sne.

Allerede året efter i 1658 er tonen ændret i det ligeledes anonyme digt *Svenskens Harejact paa Amager*, og det kan skyldes, at modet skulle holdes oppe hos den københavnske befolkning.²⁶ Det er svenskerne og deres reaktion, der omtales: "De torde ey bide / Aff Banghed oc Fryct / Begjorde sig tyst / I Skjorter oc Buxer". Men ligegyldigt hvorledes det lille digt skal opfattes, så er det indtryk, læserne får af svenskerne, langt fra positivt. Svenskerne er simpelthen bange, når de står overfor danskerne.

Tonen over for svenskerne strammes hen mod slutningen af Københavns belejring, da danskerne nok har indset, at krigen var tabt, men også at det ikke var gået helt så galt som frygtet. Svenskerne er ganske givet ikke til at stole på. Den ed, de to konger havde givet hinanden for at stadfæste Roskildefreden, kan Karl 10. Gustav ikke holde, og danskerne må se i øjnene, at Skåne er tabt. I digtet *Danmarckis højbetregnde Undersaatter kortelig oc klage-ligen Udfører Svenskens Barbariske Inhumanitet, som de med Plyndren, Skienden oc Brenden haffuer Øffuet udi alle de Danske Provinsier og Land* hedder det om den ed, Karl 10. Gustav aflagde til Frederik 3.: "Du holdt det ey saa faa du Skam / For din Falskhed oc Vrede gram / Saa mangan att bedrage".²⁷ Men den svenske konge skal tag sig i agt og "Tenck dig om huor vil det gaa / Naar du for Dommeren skal staa / Dit Regenskab at giøre".

Flere gange i digtet antydes det, at svenskerne spillede med fordækte kort. Det skrives aldrig klart og tydeligt, om det er en bestemt begivenhed, der menes, eller om det er en generel vurdering af svensk opførsel. Denne lidt tvetydige holdning kom klart til udtryk i *Den døde Kongis Caroli Gustavi Klagemaal med paafølgende Tacksigelser derfaar*.²⁸ Det er tydeligt, at danskerne finder svenskerne magtbegærlige, og at de ikke er blege for at slå over i urent trav, når det virkelig brænder på: "Den Fred bleff slutted det var fort / Det skuld vær' glemt som før var gjort / Den Fred skuld staa til Verdens End' / Dog snarlig bleff til Krig omvend / Thi mer det altid meere vil / Saa gick det ocsaa her med til / Jeg stedse fordret meer oc meer / Fra Danmarcks Crone

her oc der / Oc der jeg ieg alt ey kunde naa / Effter Begier oc min Attraa / Met KrigsMact kom ieg hastelig / Att vinde det med Mact oc Suig”.²⁹ Når Karl Gustav brød freden, er det ifølge forfatteren, fordi han ikke ville give slip på Skåne, som jo var en væsentlig del af Danmark: ”Dog kom det icke i min Hu / Att jeg den Fred vild’ giøre’ endnu / Med mindre Skaane skøine Land / Skuld’ stedse bliff under min Haand”.³⁰ Eftersom Skåne var gået tabt, var det givetvis derfor, at håbet om revanche netop var knyttet til den landsdel.

Det anonyme skrift *Discours eller Samtale imellem tvende Personer* er muligvis det skarpeste angreb på svenskerne, fordi den overdrevne satire fra de andre indlæg er lagt på hylden og erstattet af en tilsyneladende nøgtern redegørelse.³¹ De to samtalende personer er på den ene side en dansker, der ganske vist optræder under flere betegnelser: den københavnske borger, danskeren og den danske patriot og på den anden side en tysk adelsmand.³² Den nøgterne fremstilling er ikke desto mindre præget af en dybtfølt harme og af mistillid til svenskerne. Den københavnske borger indleder med at understrege årsagen til det svenske angreb: ”Der er huercken skam eller Samvittighed hos de Svenske (...) Det er alene aff den onde Begierlighed till att regiere oc undertvinge alle nationer”.³³

Danskeren slår endvidere på, at Sverige havde overfaldet sine naboer, ”der intet befryctede sig for noget saadant”. Hertil kan den tyske adelsmand kun svare, ”at det er et uhørligt oc grumt Stycke saaledis att offerfalde Folck, som intet tencker paa nogen Krig”. Han tilføjer dog, at danskerne heller ikke havde særlig årsag til at begynde en krig mod svenskerne. Dette synspunkt affejes dog med, at det er ”kun en partisk tale som en skelm”. Derefter tager den danske patriot ordet og belærer tyskeren om, at den danske konge var nødt til at begynde krigen, fordi Karl 10. Gustav, hvis han var kommet hurtigere ud af Polen, ville have været i stand til at skade Danmark yderligere. Den tyske adelsmand skal huske på, at svenskerne også var villige til at indgå fred med tyrkerne.³⁴ Desuden havde Danmark kun handlet, som det var krævet af ærligt krigsførende lande, idet Frederik 3. havde sendt fejdebrev til Sverige, således at landet havde kunnet nå at ruste til krigen.³⁵

Danskerne beklager sig også over, at skønt freden i Roskilde var indgået, fortsatte den svenske brandskatning af Jylland gennem hele sommeren. Oven i købet fortsatte den svenske konge med at stille krav, efter at freden var indgået. Når Danmark havde givet en indrømmelse, kom der nye betingelser fra svensk side, og det var på den måde, Hven og Øland gik tabt.³⁶ Den tyske adelsmand må da også skrive, ”Svensken ville gierne tvinge ald Verden under sig, om det ellers kunne gelinge”, og det er grunden til, at svenskerne konstant bryder deres ord og ikke er til at stole på. Danskeren slutter skriftet med en lidt for høj stemmeføring, som ikke er helt i overensstemmelse med

de historiske begivenheder, når han hævder, at Danmark "aldrig" havde haft planer om at "opsluge" Sverige, og at de krige, Danmark havde begyndt, var forsvarskrige for at komme Sverige i forkøbet. Verden skal ikke glemme, at de svenske angreb, der havde til formål at fordrive Frederik 3., var "uhørligt blandt lovlige oc kristelige potentater".³⁷

Skønt forfatterne til viserne og diverse skrifter er anonyme, er det samme holdning, der kan findes i disse skrifter og hos Anders Mathiesen Hjørring. De anonyme forfattere tilhører under alle omstændigheder grupper i samfundet med en vis uddannelse, men at teksterne generelt har vakt genklang, er der næppe tvivl om, og det viser den indlysende frygt og had over for den invaderende svenske hær og en opfattelse af den svenske (folke) karakter, der må have sin rod i århundredgamle tvister mellem de to folk. Samtidig skinner der antydninger af en dansk selvforståelse igennem, der også kan findes i det 21. århundrede.

Henvisninger

- 1 Anders Matthiesen var født i Hjørring i 1609 og døde i København i 1678. Efter universitetsstudierne blev han i 1637 kaldet til præst ved Vartov, hvor han forblev indtil sin død.
- 2 Litteraturforskeren Julius Paludan anfører, at det drama, der i det følgende vil blive lagt mest vægt på, var det sidstskrevne. Julius Paludan: *Renaissancebevægelsen*. Danmarks litteratur mellem Reformationen og Holberg, 1896.
- 3 Anders Matthiesen Hjørring: *Leyers vang*. Dett som er passeredi i Siælland, Møen, Falster, Lolland fra Martij Maanedt 1659, Det kgl. Bibliotek, Håndskriftafdelingen. Den Rostgaardske Samling 84, oktavo. Dramaet kan ikke være skrevet senere end i slutningen af 1659, eftersom Hjørring af dramaet lader forstå, at Corfitz Ulfeldt opholdt sig i Skåne, hvor han havde slået sig ned efter Roskildefreden, da han var gået i svensk tjeneste. Julius Paludan betegnede dramaet som "aldeles udramatisk", se Karen Weiss-Petersen: *A.M. Hjørings samtidshistoriske skuespil fra svenskekrigenes tid*, 1973, s. 23.
- 4 Matthiesen Hjørring, *Leyers vang*, 3. akt, scene 6.
- 5 Anders Matthiesen Hjørring: *Antiochus' politiske tragedie om Svenske Politi udi Danmarck*. Det er Hvorledis Svensken holdt Hus udi Danmarck oc Sønnderlig i Siælland fra den 11 Aug 1658, Det kgl. Bibliotek, Håndskriftafdelingen. Den Rostgaardske Samling 83, oktavo.
- 6 Marthiesen Hjørring, *Leyers vang*, 3. akt, scene 2.
- 7 Sst. 1. akt, scene 4.
- 8 Det kunne være Birkerødpræsten Henrik Gerner, der var en ledende skikkelse i den danske modstand i Nordsjælland, men det er spekulationer.
- 9 For en diskussion af begrebet fædreland, se Gunner Lind, *Gamle patrioter: Om kærlighed til fædrelandet i 1600-tallets Danmark*, i Hans Jeppesen m.fl. (red.): *Søfart-Politik-Identitet* tegnet Ole Feldbæk, 1996.
- 10 Matthiesen Hjørring, *Leyers vang* 4. akt, scene 3. Hvis der var tale om Henrik Gerner (1629-1700), blev han som bekendt ikke henrettet, men endte sine dage som biskop i Viborg. Mens han sad fængslet på Kronborg, var han ikke i tvivl om, hvad der ventede ham, og han nedskrev sine sidste betragtninger i skriftet "D. Hendrich Gerners Talle da Hand Effter Kongen af Sverrigs Befalling skulle ueret Hen Rettet 1659 mens dog Effter kong F. 3 fortalle blef perdoneret", Det kgl. Bibliotek, Håndskriftafdelingen. Gerner blev således i sidste øjeblik benådet af Karl 10. Gustav. Skriftet befinder sig i Karen Brahes bibliotek på Landsarkivet i Odense, og det er påfaldende hvor lidt uvilje, der i skriftet skinner igennem imod den svenske besættelsesmagt.
- 11 Matthiesen Hjørring, *Leyers vang* 3. akt, scene 1.
- 12 Sst. 3. akt, scene 5
- 13 Et gæt på, at det er en fejlskrivning for Riga, er næppe ved siden af; sst. 3. akt, scene 4
- 14 At definere begrebet propaganda synes generelt at resultere i for omfattende definitioner, derfor følger jeg den spanske professor Ingrid Schulze-Schneider, der i *La leyenda negra de España. Propaganda en la guerra de España (1566-1584)*, 2008, s. 84 har listet en række elementer, der bør diskuteres: satire for at latterliggøre modstanderne, fremhævelse af egne ledere, udbredelse af falske rygter om hændelser og om modstandernes kvaliteter, fortsatte gentagelser således at løgne og overdrivelser gøres til sandheder, forsimpning af komplekse forhold for at reducere disse til sort-hvide dikotomier, skabelse af negative stereotyper af modstanderne og misinformation og tavshed om modstandernes handlinger.
- 15 Karl 10. Gustavs interesse for Skåne kom også frem i Anders Matthiesen Hjørring: *Den tredje Part: Vandkonsten*. Dett som er Passerett for Kiøbenhaffn ved Vesterport, Østerport oc for Christianhaffn paa Ammager fra den 28 October 1658 da Svensken opreigste fra Varto oc Vesterport oc slog sin Leyr i Brønshöy indtill Martij Maanedt 1659, Det kgl. Bibliotek, Håndskriftafdelingen. Den Rostgaardske Samling 82, oktavo, hvor der skrives:

”Haffuer du dett ey hørt tillforn / Att hand altid har skalckhed till Skaane”.

- 16 En diskussion af ophavet til disse holdninger kan findes i Fredrik Persson: *Ett historiskt gränsöverskridande? Regionerne Öresund och Skåne som historiska konstruktioner*, i Fredrik Nilsson m.fl. (red.): *Öresundsgränser. Rörelser, möten och visioner i tid och rum*, 2007.
- 17 Matthiesen Hjørring, Leyers vang 3. akt, scene 2.
- 18 Sst. 2. akt, scene 5.
- 19 Anders Matthiesen Hjørrings opfattelse af forholdene i Sverige synes i meget høj grad at være farvet af krigssituationen. Bønderne på Falster blev også gjort lidt mere frie, end de var, eftersom de var vornede, og derfor ikke kunne forlade godset uden herskabets tilladelse, mens denne institution fandtes ikke i Sverige. De svenske selvejerbønder (hvoraf der ganske vist var langt flere end i Danmark) blev regelmæssigt indkaldt til deltagelse i rigsdagene, mens de danske myndigheder ligeså konsekvent negligerede de danske bønder ved de meget få stændermøder, der blev afholdt mellem Reformationen og Enevældens indførelse.
- 20 Matthiesen Hjørring, Leyers vang 3. akt, scene 4.
- 21 Sst. 4. akt, scene 1
- 22 Sst. 3. akt, scene 6
- 23 Sst. 3. akt, scene 2
- 24 Sst. 5. akt, scene 5
- 25 *Fordansket Feldt-bassune hvor ved formanis Danmarck imod Sverig freudig at gribe til Vaaben oc den tapfer at føre, 1657.*
- 26 *Svenskens Harejact paa Amager, Aff det Hollandske egentlig udset oc fordansket, 1658.* Erik Dal omtaler digtet som pralende, men det kan sagtens tænkes, at det netop har været den propagandaeffekt, forfatteren har villet understrege.
- 27 *Danmarckis høybetrengde Undersaatter, kortelig oc klageligen udfører Svenskens barbariske Inhumanitet, som de med Plynderen Skienden og Brenden, haffver øffvet udi alle de Danske Provincier oc Lande, Componeret aff G. A. E., 1660.*
- 28 *Den døde Kongis Caroli Gustavi Klagemaal med paafølgende Tacksigelser derforre, stjlet aff Een som Paa JEsu Haaber, 1660.*
- 29 Kronologien i digtet tyder på, at forfatteren har taget udgangspunkt i Roskildefreden og er forbitret over, at svenskerne så hurtigt brød freden.
- 30 *Den døde Kongis Caroli Gustavi Klagemaal med paafølgende Tacksigelser derfaar, s. 6.*
- 31 *Discurs eller Samtale imellem tvende Personer, offver nerværende Krig oc Svenskens uloulige Offverfald, saa vel som deris løse oc ugrundede Argumenter, med huilcke saadan Uchristelig Gierning besmyckes, en huer til Opliusning som icke ret kiender de Svenske, der hoes alle erlige Indbyggere, som elsker deris Konge oc Fæderne-Land, til Opmuntring, velmeent publiceret oc forrestillet, 1658?.*
- 32 *Det anonyme skrift opføres i Bibliotheca Danica som trykt i 1655, skønt der på titelbladet ingen oplysninger findes om trykkeåret, og efter indholdet at dømme må det være trykt efter stormen på København og kort tid før fredsslutningen i 1660.*
- 33 *Discours eller Samtale imellem tvende Personer, s. 2*
- 34 Sst. s. 4.
- 35 Sst. s. 5.
- 36 Sst. s. 10.
- 37 Sst. s. 28.

12 Stormen på København som kunstmotiv

Fra samtidens prospekter til eftertidens hyldest

Søren Mentz

Engang betragtede de europæiske kunstakademier historiemaleriet som den fineste genre. Den satte nemlig store krav til kunstnerens evner. Motivets historiske baggrund skulle studeres og fremstilles på en dramatisk og visuel virkningsfuld måde. Kunstneren skulle male portrætter, opstille persongrupper og skabe handlingens baggrund, hvad enten det var et landskab eller et arkitektonisk rum. Sidst men ikke mindst havde motivet ofte et pædagogisk sigte, f.eks. forherligelse af kongen og hans dynasti, og blev udført i repræsentative lokaler.

Stormen på København indgår i danskernes kollektive erindring og rummer de rette ingredienser til et dramatisk historiemaleri. Alligevel er der ikke blevet udført mange malerier af begivenheden. Mens bataljen på voldene natten mellem den 10. og 11. februar 1659, set med svenske øjne, var en skuffende afslutning på en ellers veludført militær aktion, kunne danskerne betragte forsvaret som en æresoprejsning oven på en katastrofal krig. I samtiden fokuserede svenskerne derfor på andre krigsbegivenheder, mens danskerne ikke fandt anledning til de store markeringer af nederlaget og tabet af Skåne, Halland og Blekinge.

Senere blev stormen på København et oplagt kunstemne. Det helttomdige forsvar kunne bruges til at skildre helstatspatriotisme i slutningen af 1700-tallet, og i 1864 var den historiske parallelitet oplagt. Danmark havde overlevet en national katastrofe i 1659 og ville også modstå presset fra Preussen, så længe nationen stod sammen. Selvom disse tiders historiemalerier ikke kan bruges som primære kilder til den faktiske begivenhed, viser det hvordan eftertiden benyttede stormen på København til at styrke det nationale sammenhold.

Billedmediet er forførende. Når beskueren betragter et kunstværk, er det ikke altid, at han forholder sig kritisk til de fortolkninger som ligger implicit

i fremstillingen. Det er vigtigt at have billedets udgangspunkt for øje og undersøge den kulturhistoriske baggrund, det indgår i. Denne artikel vil følge udviklingen fra samtidens billeder til eftertidens nationale fortolkninger af heltemod og nationalt sammenhold. Materialet der behandles omfatter de væsentligste billeder fra skiftende perioder i årene fra 1659 til 1800-tallets slutning.

Samtidens billeder

Samuel Pufendorf blev i 1677 udnævnt til kongelig hofhistoriograf i Sverige og bosatte sig i Stockholm. Her skrev han sit store værk om Karl 10. Gustavs militære bedrifter, der indeholder flere kobberstik fra Københavns belejring.¹ Det var almindeligt at illustrere denne type bøger og flere af stikkene fra felttoget mod Danmark har Erik Dahlberghs tegninger som forlæg. Dahlbergh var øjenvidne til begivenhederne og havde opbygget et indgående kendskab til Københavns topografi efter sit ophold i hovedstaden umiddelbart før krigsudbruddet. Et flot prospekt fra belejringens indledning (illustration 86) viser den svenske hær uden for byen. Midt i billedet er Christian 4.s store lagedgård ved Peblingsøen omspændt af flammer. Bag voldene ses Københavns "skyline" med kendte bygninger som Rosenborg, Børsen og Rundetårn. Selv stormen er også gengivet i bogen (illustration 94). Byprospektets mørke toner skaber en natstemning, og rundt omkring på stikket rykker svenske styrker frem mod voldene. Billedet giver en oversigt over hele kamppladsen, og er ikke en autentisk gengivelse af nattens forløb.

Dahlbergh var en fremragende tegner. Han havde studeret i Frankrig og stiftet bekendtskab med franske krigsbilleder f.eks. Jacques Callots kobberstik af "La Rochelles erobring" (1628), hvor man også ser de marcherende soldater.²

Udover den litterære genre følte svenskerne ikke behov for at gengive krigen mod danskerne i kunsten. Da Johan Philip Lemke udførte en frise, bestående af 12 slagscener til Drottningholm Slot uden for Stockholm, var kun tre motiver fra krigen mod Danmark. Udover slaget ved Ivernæs er det Karl Gustavs dristige overgang over Lillebælt og Storebælt, som fremstilles. Resten af frisen viser scener fra det polske felttog.

I slutningen af 1658 ankom den hollandske hjælpeflåde til København. Flere kunstnere var med ombord og de malede eller tegnede deres oplevelser. Daniel Vertangen (ca. 1598-1681) har formentlig udført et maleri, som findes i samlingen på Rosenborg. Det viser svenskernes opmarch uden for voldene under stormen på København, og selvom kunstneren næppe har været øjenvidne til scenen, tyder detaljerigdommen på, at kunstneren har studeret området. Det dystre sceneri forstærkes af nattens mørke, der kun bliver op-

Stormen på København 1659, udført af Daniel Vertangen 1659 (Rosenborg).

lyst af kanonilden. Skildringen er holdt så autentisk som muligt, men ifølge historikeren Vilhelm la Cour er fremstillingen blevet for udramatisk til situationens alvor.³

En tegning på Københavns Bymuseum fremstiller svenskernes forsøg på at forcere bymuren ved Christianshavn. Det er en fantastisk øjebliksskildring, som viser krigens kaos og dramatik. De hurtigt skitserede soldater ved bymurens fod myldrer rundt mellem hinanden i færd med at montere stormstiger, mens soldaterne rundt omkring er på vej op ad andre stiger eller i frit fald, når forsvarerne øverst på muren har held til at skubbe stigerne ned. I tegningens venstre del ses de hollandske skibe, og Københavns tårne er gengivet i baggrunden – et motiv som også Wilhelm van der Velde har skildret på en lille tuschtegning i Frederiksborgmuseets samling.⁴ Disse tegninger blev formodentligt ikke udført med henblik på salg, og de hurtigt nedfældede streger er derfor situationsskildringer, som blev lavet mens begivenhederne stod frisk i erindringen.

Samlet set resulterede Københavns belejring og forsvaret af byen altså ikke i store monumentale kunsværker og Frederik 3. benyttede ikke krigen til at fremstille sig selv som rigets forsvarer. En undtagelse er et billede af kongen til hest iført sort rustning og med draget sværd. I baggrunden ses en krigs-

Svenske soldater under stormen på København af ubekendt kunstner (Københavns Bymuseum).

scene, der muligvis kan være slaget ved Nyborg i november 1659. Det er malet af Wolfgang Heimbach. Sådanne malerier skulle styrke Frederik 3.s anseelse, men efter den militære katastrofe og tabet af besiddelserne i Sydsvrige blev den klassiske krigsretorik trængt i baggrunden. Tidligere havde Christian 4. benyttet Kalmarkrigens afslutning i 1616 til at fremstille sig selv som stridsmand, selvom krigen ikke var nogen overvældende militær triumf, der ændrede magtbalancen i Norden. Umiddelbart efter freden udførte den nederlandske kunstner Karel van Mander en storslået serie af vægtapeter til Riddersalen på Frederiksborg Slot med krigens centrale begivenheder som motiver.⁵

Også Christian 5. var langt mere interesseret i krig end sin far og fik udført en række billedserier med motiver fra Skånske Krig (1675-79). I 1688 var Audienssalen på Frederiksborg Slot nyrestaureret efter en brand i 1665. Rummet hylder den enevældige Christian 5. og visualiserer hans magt. I felterne under loftet udførte Claus Møinichen og Christian Morholt en billedserie med triumferne fra Skånske krig, mens en tilsvarende serie af gobeliner udsmykkede Riddersalen på Rosenborg. Endelig udførte den nederlandske kunstner Romeyn de Hooghe en række kobberstik fra krigen, bl.a. erobringen af Helsingborg (1676). Mens Frederik 3. forstædigt nok var tilbageholdende med krigsretorikken efter tabet af de svenske besiddelser, blev den gennemført med al fyrstelig selvscenesættelse af Christian 5. på trods af, at Skånske Krig ikke var nogen dansk succes. Begivenhederne viste trods alt, at Danmark kunne hamle op med de svenske våben.

Den hollandske hjælpeflåde ved København 1659 udført af Wilum van der Velde ca. 1659 (Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg).

Det nationale historiemaleris vorden

Fra midten af 1700-tallet blev motiver fra Danmarks historie efterspurgt i forbindelse med store udsmykningsopgaver. Det nationale historiemaleri var en slags brugskunst, der udsmykkede de kongelige repræsentationslokaler og propagerede for kongehuset. Monarkiets borgere skulle opdrages til patriotisme, og billedernes formål var det samme som Ove Mallings lærebog "Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere" (1777). Malling ville påvise, at mænd og kvinder fra alle samfundslag havde vist troskab mod kongen og kærlighed til helstaten.⁶ Når Malling beskriver begivenhederne i 1659, fokuserer han især på Frederik 3.s indsats. Kongen var alle vegne og indgød borgerne mod. "Han [Frederik] forsikrede at ville våge og stride for dem som de for ham, og han viste det, thi så længe stormen varede, var han til hest og holdt sig stedse der, hvor angrebet var hårdest og faren størst"⁷. Mallings bog leverede populær historieskrivning med fokus på heltegerninger, og i den detaljerende skildring fandt kunstnerne emner til patriotiske historiemalerier.

C.A. Lorentzen udførte et par værker, som angiveligt har tilknytning til kronprins Frederiks bestilling af bataljemalerier fra 1791.⁸ På en tegning i Frederiksborgmuseets samling skildrer Lorentzen, hvordan prammen "Svinetruget" på Kalvebod strand blev skudt i brand af svenskerne. Tegningens komposition minder om Dahlberghs stik. I forgrunden ses grupper af soldater i samtale, mens de betragter den brændende båd. I baggrunden ses de opstillede soldater, som indgår i marchkolonne. Dette motiv blev aldrig udført som oliemaleri, men Lorentzen malede til gengæld et andet motiv til

Episode fra Københavns belejring 1659 udført af C.A. Lorentzen i 1790'erne. Lorentzen udførte en række historiemalerier i sin tid. Motivet med prammen "Svinetruget" der brænder, blev kun til en skitse. Til gengæld udførte kunstneren et maleri, der forestillede Karl Gustavs flugt fra Amager (Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg).

kronprinsen i 1794. Det forestiller Karl 10. Gustavs flugt fra Amager den 10. oktober 1658. Svenskerne forsøgte at sætte sig fast på Amager, men blev slået tilbage. Den svenske konge undslap og Lorentzen viser, hvordan de danske styrker under ledelse af Ulrik Christian Gyldenløve og Hans Ahlefeldt driver svenskerne ud i Øresund. Maleriet blev efterfølgende stukket i kobber af Andreas Flint.⁹

Stormen på København som motiv på Frederiksborgmuseet
 "Bør der ikke komme en stor Fremstilling af Stormen på Kjøbenhavn. Det er dog et stolt Moment i vor ellers saa ynkelige Historie".¹⁰ Således skrev arkitekt Ferdinand Meldahl i 1880 til brygger J.C. Jacobsen på et tidspunkt, hvor Carlsbergs grundlægger var dybt involveret i etableringen af et nationalhistorisk museum på det genskabte Frederiksborg Slot. Det tog syv år før arkitektens ønske blev opfyldt og kunstneren F.C. Lunds monumentale fremstilling af Stormen på København var malet færdigt. Billedets tilblivelsesproces er interessant. Den belyser nemlig historiemaleriets funktion i 1800-tallets sidste årtier og forklarer hvorfor begivenhederne i 1659 kom i kunstens søgelys.

I december 1859 brændte Christian 4.s gamle renæssanceslot. Bygningen havde status af nationalt monument, og tabet var en katastrofe. Få dage efter branden indledtes spontane pengeindsamlinger til slottets genopførelse. Kongen og staten fulgte trop, og i 1861 var der rejsegilde på Frederiksborg. J.C. Jacobsen var involveret i slottets genopbygning og betalte løbende til istandsættelsen. I 1877 foreslog han, at slottet blev indrettet til nationalt historisk museum, et hjem for folkets historiske minder. Året efter blev Jacobsens museum oprettet, og han gik straks i gang med at lægge planer for udsmykningen af de mange tomme sale. Formålet var at genrejse danskernes nationale selvværd efter tabet af hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg. Nederlaget i 1864 bragte Danmarks eksistens i fare og proklamationen af det tyske kejserrige i 1870 forværrede situationen. Hvorfor skulle Danmark have status af selvstændig nationalstat, når et land som Bayern blev inkorporeret i det nye Tyskland? Dommedagsprofetierne gjaldede og forkyndte Danmarks fortykning.¹¹

Genrejsningen af det danske folks selvværd lå bryggeren stærkt på sinde. I Frankrig havde borgerkongen Louis Philippe etableret et museum på slottet Versailles i 1837. Formålet var at styrke franskmændenes selvtillid ovenpå Napoleonskrigene ved hjælp af store fortællende historiemalerier, der viste Frankrigs glørværdige fortid. Det nationalhistoriske museum på Frederiksborg skulle være en dansk pendant til Versailles og stormen på København passede fortræffelig ind i Jacobsens museumsplaner.

Kunstneren F.C. Lund var optaget af motivet. Ifølge Illustreret Tidende er Lunds første billede af stormen på København fra 1869, men dette motiv kendes ikke i dag.¹² Til gengæld kender vi to billeder fra 1880. På det ene maleri følger Lund tråden fra 1600-tallets skildringer. Begivenheden ses uden for voldene, hvor de svenske soldater er i færd med at placere stormstiger på bymuren. Dette billede måler 39 x 45 cm, mens det andet motiv er i stort format (221 x 315 cm). På det store maleri befinder vi os for første gang på den danske side af volden. Frederik 3. står til højre i billedet, ved siden af Dannebrog, men han ser passivt over mod de svenske soldater, som er i færd med at klatre op ad stormstiger.¹³

Det store maleri sendte Lund til Frederiksborgmuseet, men bestyrelsen kunne ikke lide udformningen af den historiske scene og forkastede det. I 1882 ønskede kunstneren Vilhelm Rosenstand at udføre et historiemaleri med samme motiv, men heller ikke hans forlæg faldt i bestyrelsens smag. De begrundede deres afslag på følgende måde: "Bestyrelsen er af den Mening, at Stormen maatte fremstilles saaledes, at man fik en noget mere levende Forestilling om den voldsomme Kamp, der førtes paa det Punkt, hvor Hovedangrebet fandt Sted, og da navnlig saaledes, at der gaves et tydeligere Billede af

Stormen på København 1659 udført af F.C. Lund ca. 1886 (Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborgs arkiv).

den store Masse af Angribere, og at man derigennem kunde faa fremhævet den overhængende Fare, som der var for Byen i det Øjeblik og den Ære, Forsvarerne havde at slaa de stormende tilbage".¹⁴

I 1885 forsøgte F.C. Lund igen, og denne gang var motivet mere i tråd med bestyrelsens ønsker. Historikeren Edvard Holm var medlem af Frederiksborgmuseets bestyrelse, og som faghistoriker på universitetet var han ikke altid venlig stemt over for historiemaleriets fortællende elementer. Sammenblanding af fakta og fiktion var måske ikke noget problem for brygger Jacobsen men Edvard Holm var betænkelig. Trods kritikken blev billedet bestilt, men i et personligt brev til Lund pointerede Jacobsen alligevel, at der skulle ske ændringer i kompositionen: "Det er nemlig Bestyrelsens Ønske, at der gives en livligere Fremstilling af de Stormendes Angreb paa Volden og, at Kongens Person fremtræder mere udpræget blandt de i Forgrunden fremstillede Personer, blandt hvilke det tillige var ønskeligt, om man mere levende følte, hvilken Spænding Kampen frembragte for dem, en Kamp hvoraf Danmarks Fremtid var afhængig".¹⁵

Som det fremgår af citaterne, var det pædagogiske sigte med maleriet at fremstille stormen på København som en eksistenskamp. Dengang var Danmark blevet frelst af en beslutsom konge, som havde opildnet befolkningens forsvarsvilje, selvom modstanderen var en af Europas bedste hære. Efter 1864-krigen stod landet i samme situation, men udviste danskerne samme viljestyrke og offervilje, ville nationen klare sig igennem krisen.

At bryggeren ønskede at fremhæve kongens personlige indsats falder godt i tråd med Frederiksborgmuseets generelle indsamlingspolitik. I 1882 tog bestyrelsen nemlig initiativ til at etablere et heltegalleri fra de slesvigske krige og

den 28. februar udvalgte de tre motiver og tre egnede kunstnere. Man ønskede portrætter af admiral Eduard Suenson, oberst Max Müller og artilleriofficer Henri de Jonquières. Sidstnævnte var død i 1879, så kunstneren Frederik Vermehren, gik i gang med et portræt, mens Suenson og Müller modtog en anmodning fra museet om at blive malet til samlingen: "I samlingen paa Frederiksborg af malede Portrætter af Danmarks berømte Mænd savnes hidtil et Portræt af Deres Excellence. Bestyrelsen ville derfor sætte Pris paa at erhverve et monumentalt Billede af Dem, som for kommende Tider kunde være et synligt Minde om Deres Fortjeneste af vort Fædreland".¹⁶

De tre billeder kombinerer portrætgenren med historiemaleriet. Jonquières ses i et stille og fredfyldt øjeblik under belejringen af Dybbøl skanser, mens han nyder en cigar. Jordvolden, kanonerne og hånden på sablen er de eneste indikatorer på krig. I stedet for er der fokus på den indre ro, som officeren udstråler. Selvom mørke skyer har trukket sig sammen på himlen, står han uanfægtet på sin post og bærer alene forsvarets byrde. Men man er ikke i tvivl om, at artilleriofficeren er opgaven voksen og vil kæmpe på trods af den knusende overmagt, som fjenden repræsenterer. De følgende helteportrætter fulgte samme opskrift. Ved hjælp af helteportrætter og historiemalerier begyndte kunstnerne at bearbejde samtidens traumatiske syn på nederlaget i 1864 og skabe et positivt indtryk af dansk nationalitet ved hjælp af nationale forbilleder som de historiske helte.¹⁷

Derfor fik F.C. Lund besked på at fremhæve Frederik 3.s rolle under stormen på København, men kunstneren var enig i betragtningerne og rejste til Stockholm, så snart han modtog bestillingen, for at studere dragter og våben. Historiemaleriet var en bunden opgave, og med hensyn til rekvisitter skulle scenen opbygges så historisk korrekt som muligt. At indholdet var fiktivt og stærkt tendentiøst blev endnu ikke anset som problematisk.

I 1887 var maleriet færdigt. I billedets baggrund er talrige svenske kolonner i færd med at rykke frem mod byen over den tilfrosne Kalvebod strand. Fregatten "Højenthal" ligger tilfrosset og beskyder fjenden, mens prammen "Svinetruget" brænder. I forgrunden ses billedets hovedperson, for Lund rettede sig efter museets anvisninger og placerede Frederik 3. midt i billedet på en hvid hest. Dronning Sophie Amalie ridder sammen med kongen, mens Hans Schack, rigsråderne Gunde Rosenkrantz, Otto Krag, og Axel Urup står i nærheden, klar til at organisere modstanden; borgmester Hans Nansen iler sammen med en afdeling borgere op ad voldgraven. Lige bagved disse personer ses Frederik Ahlefeldt, som støder den første svenske soldat, som bestiger volden ned – et oprin, som Ove Malling også beskrev. Situationens alvor understreges af, at adelsmanden Jacob Rodsten bæres døende bort samtidigt med, at en rytter bag ham bliver ramt af en svensk kugle.

Stormen på København 1659 udført af F.C. Lund 1887 (Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg).

Billedet blev først udstillet på Charlottenborg, hvor *Illustreret Tidendes* anmelder fremhævede arrangementet med kongen, der vender sit stærkt belyste ansigt mod tilskueren, idet han galoperer fremad på sin fyrige ganger. Det var aldeles i de gamle billeders ånd og anmelderen konkluderede: ”Der er således overordentligt meget at se i dette billede, der sikkert vil kunne hævde sin plads mellem de andre moderne billeder af ældre historiske begivenheder, som efter stifterens ønske skulle udgøre en del af museet og hos de besøgende vække interesse og erindring om fædrelandets historie”.¹⁸

Frederik 3.s regeringstid var vigtig at vise på Frederiksborg. En af museets centrale sale, stue 37, skulle rumme scener fra svenskekrigene og fra enevældens indførelse. Billederne er malet til væggene, og rummet er den dag i dag den bedste illustration på den oprindelige udstillingstanke, der lå bag Frederiksborgmuseets oprettelse.¹⁹ I 1928 argumenterede direktør Otto Andrup for indretningen på følgende måde: ”I overvejelserne angaaende Museets Indretning og Udstyrelse havde Væggenes Beklædning med store Malerier over Motiver fra Danmarks Historie været et af de Momenter, som oftest og med størst virkning var blevet fremdraget”.²⁰

Arkitekturmaleren Heinrich Hansen var meget involveret i Frederiksborg, og det var naturligt at tildele ham opgaven med at indrette Frederik 3.

rummet. Arvehyldningen 1660 blev museets første historiemaleri, og Hansen forsøgte at distancere sig fra Wolfgang Heimbachs maleri fra 1660'erne, således at billedet viser processionen efter højtideligheden, hvorved kongen og hans følge kommer i forgrunden. Maleriet er udført i 1880 næsten samtidigt med Carl Neumanns fremstilling af "Den hollandske flådes ankomst til København under belejringen 1658" og hans efterfølgende skildring af "Peder Bredal, der iser sine indefrosne skibe ud af Nyborg fjord" (1883).

J.C. Jacobsen døde i 1887 og hans planer for Frederiksborgmuseets indretning blev gradvis opgivet. Historie var blevet en videnskabelig disciplin på Københavns Universitet i 1883, og Edvard Holm, der sad i Frederiksborgmuseets bestyrelse, var en af fagets første tre professorer. I takt med at den historiske kildekritik vandt frem, blev historiemalerierne reduceret til en sekundær kilde uden betydning. Historiemalerierne på Frederiksborgmuseet fortæller ganske rigtigt ikke meget om, hvordan stormen på København fandt sted. De kan heller ikke bruges til, at fremhæve Frederik 3.s indsats. Billederne og deres ophavssituation er derimod fantastiske kilder til hvordan man i tiden efter 1864 brugte fortiden til at styrke dansk national identitet.

Udover den professionelle historikers modvilje mod historiemaleriet blev det også vanskeligere at få kunstnerne til at arbejde indenfor de bundne rammer. I 1800-tallets sidste årti vandt nye kunstæstetiske principper frem på bekostning af den dramatiske, historiske fremstilling. Det mærkede F.C. Lund, da han i 1888 tilmeldte sig en konkurrence om udsmykningen af Københavns Universitets festsal. Hans billede blev ikke kun afvist, men kunstanmelderne tog det overhovedet ikke alvorligt. Det var nemlig malet i "frederiksborgsk museumsstil" og det var ensbetydende med tilbageskuende og gammeldags.²¹

Kritikken af Lunds maleri af Stormen på København har holdt ved. Palle Lauring kaldte motivet for "dukketeateragtige uden styrke i det maleriske".²² Den negative vurdering af Lunds evner som historiemaler deles i vidt omfang af Sigvard Skov, som skrev om billederne fra Svenskekrigene i 1959. Lunds maleri havde udmærkede fortællende egenskaber med de mange gennemarbejdede personer og grupper, men den kræsne kender ville næppe ofre billedet megen opmærksomhed, for "det, der savnes, er den store kunstners geniale greb om emnet på en måde at også tilskueren gribes."²³

Udsmykningen af Universitetets festsal

Udsmykningen af festsalen i universitetets hovedbygning på Frue Plads begyndte med at tage form i 1860. Grundtanken var at dekorere salen med en række billedfremstillinger af historisk og kulturhistorisk indhold. Wilhelm Marstrand malede bl.a. "Universitetets indvielse i Vor Frue Kirke den 1. juni

Studenternes udfald under Københavns belejring 1658 udført af Vilhelm Rosenstand 1889. Vilhelm Rosenstand vandt konkurrencen om at udsmykke Universitetets festsal. Forarbejdet som blev indsendt til bedømmelseskomiteen findes på Frederiksborgmuseet. I baggrunden til høst ses Frederik 3. (Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg).

1479", og Carl Bloch fremstillede "Hans Tausen beskytter Joachim Rønnow". I 1879 stod hovedvæggen færdig, men så gik projektet i stå. I 1880'erne udskrev universitetet så en konkurrence. I indbydelsen gjorde man rede for de allerede udførte billeder og beskrev de fire tomme felter, to på hver af salens korte vægge, hvor universitetet ønskede malerier udført i samme stil.²⁴ Om konkurrencen har J.F. Willumsen givet følgende beretning:

"I vinteren 1887-88 bestemte jeg mig til at deltage i den Konkurrence, Universitetet udskrev for at tilvejebringe endnu et dekorativt Arbejde til Festsalen. Motivet var givet: Et Oprin af de københavnske Studenters og Professorers Deltagelse i Hovedstadens Forsvar under Belejringen 1658-59. Om Arbejdets Udførelse blev endvidere oplyst, at Kunstneren f.eks. kunde fremstille Studenterne og Professorerne paa March gennem Gaderne eller paa Vagt langs Volden. Eventuelt maatte man ogsaa vælge U. Chr. Gyldenløves Udfald mod Fjenden. Det fremstillede Oprin maatte foregaa ved Dagens Lys."²⁵

Billedet var således en udsmykning, og motivet var oplagt til universitetets festsal, hvor tidens studenter ville samles. Igen kan man spore Ove Mallings indflydelse, for studenterne og Ulrik Christian Gyldenløve var også at finde blandt forfatterens helte.

Vilhelm Rosenstand, 1838-1915, maler, selvportræt 1899. Rosenstand udførte sit selvportræt til Kunstakademiet i 1899. Af billedet fremgår det, hvor stor betydning han tillagde motivet fra Københavns belejring. I portrættets baggrund ses tydeligt persongruppen med fanen, som er den forreste række af de marcherende studenter (Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg).

Vilhelm Rosenstand vandt konkurrencen med en fremstilling af studenternes udfald i 1658. Billedet blev karrierens højdepunkt, og da han senere i livet skulle udføre et selvportræt til Charlottenborg, valgte han at gengive studenternes udfald i portrættets baggrund. Rosenstand deltog i 1864-krigen, og glemte aldrig begivenhederne.

Han huskes især for det dramatiske historiemaleri, der viser ottende brigades udfald under stormen på Dybbøl i april 1864, en aktion, som kostede flere af hans venner livet, men som sikrede den danske hovedstyrkes retræte til Als. Rosenstand blev anset som en genrejser af den nationale bevidsthed i konservativ ånd, og derfor passede hans forslag godt til Marstrands og Blochs billeder i universitetets festsal. I "Kunstbladet" stod bl.a. følgende om Rosenstands komposition:

"I forgrunden strækker en kommanderende officer hånden pegende frem for at angive et truet punkt til en af anførerne for studenterne, en ung magister, der opmærksomt lyttende står ved hans side i en for den umilitært opdragne ret vel betegnende stilling. Et gennemført studie af de to forgrundsfigurers hoveder i den størrelse, de på billedet vil få, viser den kommanderende officer som en fed blodrig og brøsig halvgammel kaptajn, vel kendt med vin og andre soldaterglæder og magisteren som en fin bleg mager lidt forlæst

ungling med en ungdommelig og ædel begejstrings glød i sit tænkssomme blik".²⁶

Artiklen er skrevet af kunstkritikeren Karl Madsen og det er interessant, at han ikke hæfter sig ved den historiske akkuratess, men derimod beskriver kompositionens kunstneriske virkning. At kunstens konventioner er under forandring kommer tydeligt til udtryk, når man læser Madsens vurdering af Kristian Zahrtmanns og J.F. Willumsens indsendte skitser. Willumsen rostes for sin farvekomposition og fremstilling. På trods af den gode omtale og kritikernes roser, blev Willumsens motiv ikke valgt og den unge kunstner blev meget skuffet. Senere skrev han følgende i sin erindringsbog: "Bedømmelseskomiteen valgte Rosenstands og Zahrtmanns Arbejder, der hver tilkendtes 1000 Kr. i Præmie. For mig var det en Skuffelse – den første. Der skulde komme mange flere siden hen i livet".²⁷

Karl Madsen var først og fremmest begejstret for Zahrtmanns billede. Universitetet afviste arbejdet fordi forgrundsfigurerne var udført som knæstykker og derfor ikke passede til festsalens øvrige billeder. Men kompositionen var fængslende:

"Men her har Zahrtmann som i sine gode historiske billeder rykker os det svundne så forunderligt levende nær. ... Det er som om han har set dem i går. Studenterne fra 1658, set dem alle drage ud i den kølige morgens skygger under Nørrebros skumle bue, forbi de uhyggelige stejler og hjul med misdædernes kroppe, der truer ugeringsmændene og skræmmer byens piger, set dem, gå frem, hoved ved hoved, skulder ved skulder, med fanespidsens blinkende i morgensolens lys, unge, friske, sunde, fornøjede mennesker, der iler til kamp, som til dans med ungdommens glade tro på at æren og lykken smiler og vinker hvorhen de vender deres fjed ... Det er ikke alene den interessanteste og karakterrigeste Skitse, det er i Grunden den eneste, der har et virkeligt betydeligt og fængslende indhold".²⁸

Ifølge Karl Madsen var Zahrtmanns billede det bedste kunstværk, men det ville også afblege salens øvrige malerier med sin glimrende, pompøse og karakterfulde virkning. Samme vurdering har Palle Lauring. Det var en fadæse at Zahrtmanns billede ikke blev malet til festsalen i stedet for den "drengebogsforside", som Rosenstand udførte.²⁹

I slutningen af 1880'erne var historiemaleriet på retur. Rosenstands billede til universitetets festsal skuede tilbage og fik derfor ikke stor gennemslagskraft. Modernismen og det socialrealistiske genremaleri var i fremdrift. Kunsten søgte nye veje, væk fra det klassiske historiemaleri. Tidsmæssigt falder dette skift også sammen med, at truslen mod den danske nationalstat var aftagende. Der var ikke længere samme behov for at stive befolkningens nationale bevidsthed af som tidligere.

Studenterne drager ud til Københavns forsvar under belejringen udført af Kristian Zahrtmann 1888. De henrettede på hjul og støjle er fri fantasi, men giver kompositionen dramatik. (Den Hirschsprungske Samling).

Afslutning

For kunstnerne i 1600-tallet var Københavns belejring ikke et oplagt motiv at gengive. På trods af hovedstadens heltmodige forsvar var krigen en katastrofe, og ansporede ikke til store monumentale historiemalerier. Derimod blev begivenhederne af eftertiden fremstillet som en forbilledlig indsats, der understregede danskernes forsvarsvilje. 1864-krigen var også en katastrofe, men nederlaget tømrede Danmark sammen til en nationalstat. I 1800-tallets sidste halvdel kom national identitet i fokus, og historiemaleriet blev en vigtig formidler af det nationale budskab. F.C. Lunds maleri af Københavns belejring skal altså ses i sammenhæng med andre kendte historiemalerier som Otto Baches "Mordet i Finnerup Lade" og Carl Blochs "Christian 2. på Sønderborg Slot" og indgår i en 1800-tals nationalromantisk sammenhæng. Det er vigtigt at holde sig for øje.

Billedmediet er forførende. Historiemalerierne sniger sig stadigvæk ind i faghistoriske fremstillinger. I en lille bog om Roskildefreden fra 2008 vises således flere af 1800-tallets historiemalerier sammen med samtidens billeder.³⁰

Henvisninger

- 1 Samuel Pufendorf: *De Rebus a Carolo Gustavo, Sueciæ Rege, gestis commentariorum libri septem*, 1696.
- 2 Sigvard Skov: *Københavns belejring i litteratur og kunst, Historiske Meddelelser om København 4. række 6. bind*, 1959-60, s. 211.
- 3 Vilhelm La cour: *Danmarks Historie* bd. II, 1943, s. 103.
- 4 Billedet af Van der Velde findes i Frederiksborgmuseets samling, inventarnummer A 2818.
- 5 Gunner Lind: *Christian 4.s tapeter i Riddersalen*, i Steffen Heiberg (red.): *Christian 4. og Frederiksborg*, 2006, s. 101.
- 6 Ole Feldbæk: *Dansk og norsk. Fællestidens sidste slægtled*, i Mette Skougaard (red.): *Norgesbilleder. Dansk-norske forbindelser 1700-1905*, 2004, s. 70.
- 7 Ove Malling: *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere, 1777*, genoptrykt 1992, s. 121.
- 8 Mette Bligaard: *Fædrelandshistoriske billeder, Frederiksborgmuseet 1978*, s. 14-15.
- 9 Bligaard, *Fædrelandshistoriske billeder*, s. 49-50.
- 10 Povl Eller: *Brygger Jacobsens plan for Frederiksborgmuseet, Danske Magazin*, 8. række 1989, s. 332, brev skrevet af F. Meldahl 29-3 1880, til Jacobsen.
- 11 Søren Mentz: *Kunsten at fremstille en død helt. Officersportrætter fra De slesvigske Krige og dansk nationalisme i slutningen af 1800-tallet, Fortid og Nutid*, 2003, 4, s. 245.
- 12 *Illustreret Tidende* 34, 28. bind 1887, s. 414.
- 13 Billedet var på auktion på Lauritz.com i 2008.
- 14 Eller, *Brygger Jacobsens plan for Frederiksborgmuseet*, s. 331.
- 15 *Sst.* s. 332.
- 16 Steffen Heiberg: *Nationalt portrætgalleri eller nationalhistorisk museum?*, i Mette Bligaard (red.): *J.C. Jacobsen og Frederiksborg. Frederiksborgmuseet 1997*, s. 60.
- 17 Mentz, *Kunsten at fremstille en død helt*, s. 259.
- 18 *Illustreret Tidende* 34, 28. bind 1887, s. 414.
- 19 Hanne Lopdrup: *J.C. Jacobsen og historiemaleriet*, i Mette Bligaard (red.): *J.C. Jacobsen og Frederiksborg. Frederiksborgmuseet 1997*, s. 50.
- 20 *Det Nationalhistoriske Museum paa Frederiksborg. Halvtreds Aars Virksomhed 1878-1928, Udgivet af Museets Bestyrelse Den 5. April, 1928*, s. 21.
- 21 Karl Madsen: *Konkurrence-Billederne paa Universitetet, Kunstbladet* nr. 17 & 18, september 1888, s. 214.
- 22 Palle Lauring: *Billeder af Danmarks historie. Maleren, Danmarkshistorien og maleriet*, 1972, s. 249.
- 23 Skov, *Københavns belejring i litteratur og kunst*, s. 222.
- 24 Svend Ellehøj (red.): *Københavns Universitet 1479-1979*, bd. IV, 1980, s. 254.
- 25 J.F. Willumsen: *Mine erindringer fortalt til Ernst Mentze*, 1953, s. 37.
- 26 Madsen, *Konkurrence-Billederne paa Universitetet*, s. 214.
- 27 Willumsen, *Mine erindringer*, s. 38.
- 28 Madsen, *Konkurrence-Billederne paa Universitetet*, s. 214.
- 29 Lauring, *Billeder af Danmarks historie*, s. 167.
- 30 Per Karlson: *Roskildefreden 1658*, 2008, s. 19-20.

Litteratur

- Askggaard, Finn og Olsen, Gunnar: *En kamp for livet*, 1958.
 Askggaard, Finn: *Kampen om Østersøen*, 1974.
- Bagge, Povl: *Bidrag til den sociale menneskevurderings historie i Danmark under enevælden*, Historisk Tidsskrift 11. rk. bd. 3, 1950-1952.
- Bang, Thøger: *Københavns befæstning under Svenskekrigen*, Historiske Meddelelser om København 4. rk. VI, 1959-60.
- Bang, Thøger: *Københavns befæstning under svenskekrigen*, i Et vendepunkt i Københavns historie. Særtryk af Historiske Meddelelser om København, 1959.
- Bartholdy, Nils G.: *Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Sammenhængen med privilegier og rang i tiden 1660-1730*. Historisk Tidsskrift 12. rk. 5, 1971.
- Bartholdy, Nils G.: *Dänische Städtesiegel als Ausdruck landesherrlicher Beziehungen*, i Jean-Claude Muller (red.): *La Ville et ses Habitants ... Volume I des Actes du XXIe Congrès International des Sciences Généalogique et Héraldique Luxembourg ...* 1994, 1999.
- Bartholdy, Nils G.: *Rangeroner og -hjelme under den ældre dansk-norske enevælde*, i Heraldisk Tidsskrift nr. 41, marts 1980.
- Bededags Bønner oc Lectier [...] udi Kiøbenhaffn oc Christianshaffn 1. Jul. 1659*, 1659.
- Berggren, Jan: *Makt och Tull i Öresund*, i Holger Münchaus Petersen, Jan Berggren, Rickard Bengtsson (red.): *Øresunds Told, Tull i Öresund. I krig och fred – på godt og ondt*. Told- og Skattestyrelsen, Tullverket, 2000.
- Berlingske Politiske og Advertisements-Tidende*, 9.-12. februar 1859.
- Bilantz: Kgl. Majestæts gæld 1660*, Dansk Data Arkiv DDA01188.
- Bligaard, Mette: *Fædrelandshistoriske billeder*, Frederiksborgmuseet 1978.
- Bobé, Louis: *Hoffester og Borgerliv*, i Julius Clausen og Torben Krogh (red.): *Danmark i Fest og Glæde*, 2, 1935.
- Braunerhjelms, C.A.G.: *Kungl. Lifregementets till häst historia* 2, 1912.
- Bregnsbo, Michael og Kurt Villads Jensen: *Det danske imperium. Storhed og fald*. 2004.
- Bryld, Carl-Johan: *Hans Svane og gejstligheden på stændermødet 1660*. Odense University Studies in History and Social Sciences 16, 1974.
- Bøggild-Andersen, C. O.: *Statsomvæltningen i 1660. Kritiske Studier over Kilder og Tradition*, 1936/1971.
- Christensen, Søren Bitsch: *Monopol, marked og magasiner. Dansk kornhandel og kornpolitik 1730-1850 – med hovedvægt på reformårene*, ph.d.-afhandling 2001.
- Christensen, Villads: *Belejringen 1658-60 og Københavns Privilegier*. Historiske Meddelelser om København bd. 2, 1909-10.
- Christyjn, Joh. B.: *Jurisprudentia heroica sive de jure Belgarum circa nobilitatem et insignia*, 1668.
- Clausen, Julius og P. Fr. Rist (udg.): *Det store Bilager i Kjøbenhavn 1634* (Memoirer og Breve, XX), 1914.
- Copia aff K. Friderich den Tredie ... confirmerede oc forbedrede Kiøbenhaffns nye Privilegier med hosføjede augerede Vaben*, 1661.
- Dahl, Bjørn Westerbeck: *De bastionære fæstninger 1600-1870*, i Peter Thorning Christensen (red.): *Guide til Københavns Befæstning. 900 års befæstningshistorie*, 1996.
- Dahl, Bjørn Westerbeck (red.): *Anders Matthison Hiørring: Leyers Dagverck (1663)*. Under udgivelse af Selskabet for Københavns Historie på www.kobenhavnshistorie.dk.

- Dahlgren, Stellan:** *Karl X Gustav*, i Erik Grill (red.): Svenskt biografiskt lexikon XX, 1975.
- Dal, Erik:** *Speculum Obsidionis eller Lejrs Spejl. Det er: Københavns belejring indtil stormen 11. Febr. 1659 efter en suite af samtidige skrifter og billeder, indrammet af En af De Almindelige Læsere*, 1959.
- Dalgård, Sune:** *Det Petsoriske Kompagni af 1619*, 1955.
- Danmarks højbetregte Undersaatter, kortelig oc klageligen udfører Svenskens barbariske Inhumanitet [...] Componeret aff G. A. E.*, 1660.
- Degn, Ole & Inger Dübeck:** *Håndværkets kulturhistorie 2. Håndværket i fremgang: perioden 1550-1700*, 1983.
- Degn, Ole:** *Danske Købmandsregnskaber fra Tiden før 1700*, Erhvervshistorisk Årbog, 1979.
- Den døde Kongis Caroli Gustavi Klagemaal. Med paa følgende Tacksigelser derfor*, 1660.
- Det Nationalhistoriske Museum paa Frederiksborg. Halvtreds Aars Virksomhed 1878-1928, Udgivet af Museets Bestyrelse Den 5. April*, 1928.
- Discurs eller Samtale imellem tvende Personer, offver nerværende Krig oc Svenskens uloulige Offverfald, saa vel som deris løse oc ugrundede Argumenter, med huilcke saadan Uchristelig Gierning besmyckes, en huer til Oplussning som icke ret kiender de Svenske, der hoes alle erlige Indbyggere, som elsker deris Konge oc Fæderne-Land, til Opmuntring, velmeent publiceret oc forrestillet*, 1658?
- Droste, Heiko:** *Im Dienst der Krone: Schwedische Diplomaten im 17. Jahrhundert*, 2006.
- Duffy, Christopher:** *Fire and Stone. The Science of Fortress Warfare 1660-1860*, 1975.
- Duffy, Christopher:** *Siege Warfare. The Fortress in the Early Modern World 1494-1660*, 1979.
- Duffy, Christopher:** *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great, 1660-1789. Siege Warfare, Volume II*, 1985.
- Dybdahl, Vagn & Inger Dübeck:** *Håndværkets kulturhistorie, bd. 3. Håndværket og statsmagten. Perioden 1700-1862*, 1983.
- Ellehøj, Svend (red):** *Københavns Universitet 1479-1979, bd. IV*, 1980.
- Eller, Povl:** *Kongelige portrætmalere i Danmark 1630-82. En undersøgelse af kilderne til Karel van Manders og Abraham Wuchters' virksomhed*, 1971.
- Eller, Povl:** *Borgerne og billedkunsten på Christian den fjerdes tid. Uddrag af Helsingørs Skifteprotokoller 1621-1660*, Fra Frederiksborg Amt, 1974.
- Eller, Povl:** *Brygger Jacobsens plan for Frederiksborgmuseet*, Danske Magazin, 8. række, 1989.
- Engqvist, Hans Henrik:** *Københavnske borgerhuse 1600-1650*, Historiske Meddelelser om København, 1978, s. 71-139.
- Ericsson, Ernst:** *Erik Jönsson Dahlbergh*, i Bertil Boethius (red.): Svenskt biografiskt lexikon IX, 1931.
- Erslev, Kr. (udg.):** *Aktykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid*, bd. I: 1588-1626, 1883-1885; bd. III: 1644-1648, 1889-1890.
- Erslev, Kr.:** *Rigens Marsk Anders Billes Betænkninger om Danmarks Forsvarsvæsen 1646-1647*, Danske Magazin. 5. Rk. I, 1887-1889.
- Fabricius, Knud:** *Danmark i Aaret 1567. En fuggersk Agents Indberetninger*, Danske Magazin, 6. rk. 2, 1916.
- Fabricius, Knud:** *Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr 1660-1680*, i Aage Sachs (udg.): *Den danske Centraladministration*, 1921.
- Fabritius, Albert:** *Det københavnske bystyres slægtsforbindelser i ældre tid*, Historiske Meddelelser om København, 4. Rk. 2, 1949-1952.
- Feldbæk, Ole:** *Dansk og norsk. Fællestidens sidste slægtled*, i Mette Skougaard (red.): *Norgesbilleder. Dansk-norske forbindelser 1700-1905*, 2004.
- Florén, Anders:** *Karl X Gustaf*, i Stellan Dahlgren, Anders Florén og Jan Lindegren (red.):

- Kungar och Krigare. Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII, 1992.
- Fogtman, Laurids (udg.): *Kongelige Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge*, I Deel, 1806.
- Fordansket Feldt-bassune hvor ved formanis Danmarck imod Sverig freudig at gribe til Vaaben oc den tapfer at føre*, 1657.
- Frandsen, Karl-Erik: *Da Østdanmark blev til Sydsverige 1645-1700. En oversigt over den politiske baggrund og historikernes vurdering af den*, i Karl-Erik Frandsen & Jens Chr. V. Johansen (red.): *Da Østdanmark blev Sydsverige. Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet*. Skånsk Senmedeltid och Renässans. Skriftserie utgiven av Vetenskaps-Societeten i Lund nr. 19, 2003.
- Frandsen, Karl-Erik: *Indledning*, i Karl-Erik Frandsen m.fl.: *Amager*, 2002.
- Frandsen, Karl-Erik: *København under svenskekrigene 1657-60*. Karl-Erik Frandsen (red.): *Kongens og Folkets København – gennem 800 år. Brikker til en mosaik*, 1996.
- Fredstrup, Karl: *En Vise fra Svenskekrigen 1643-45*. Danske Magazin 5. rk. II, 1889-1892.
- Frick, Lennart W. & Lars Rosander: *Det vakande ögat. Svensk underrättelsetjänst under 400 år*, 1999.
- Fridericia, J.A. (udg.): *Den Borgerlige Stands onde Vilkaar. Et Forslag til Handelens Fremme og Borgerstandens Opkomst, vistnok fra Midten af det syttende Aarhundrede*, Danske Magazin 5. rk. I, 1887-1889.
- Fridericia, J.A.: *Adelsvældens sidste Dage. Danmarks Historie fra Christian IV's Død til Enevældens Indførelse (1648-1660)*, 1894, (reprografisk genudg. 1969).
- Früis, Astrid & Kristof Glamann: *A History of Prices and Wages in Demark 1660-1800, vol. 1*, 1958.
- Frøsig, Hanne: *I fløj eller vadmel*, i Axel Steensberg (red.): *Daglivliv i Danmark i det syttende og attende århundrede: 1620-1720*, 1969.
- Fussing, Hans H.: *Rådmand Lauritz Hansens bo 1628*, Personalhistorisk Tidsskrift, 13. rk. 1, 1952.
- Fædrelandet*, 9.-12. februar 1859.
- Faaborg, N. L.: *Michael von Haven*, Historiske Meddelelser om København 1977.
- Gamrath, Helge og E. Ladewig Petersen: *1559-1648*. Gyldendal (udg.): *Danmarks historie*. Bind 2: Tiden 1340-1648. Andet halvbind: 1559-1648. Redigeret af Aksel E. Christensen, H.P. Clausen, Svend Ellehøj og Søren Mørch, 1980.
- Gamrath, Helge: *Residens- og hovedstad*, i Sv. Cedergreen Bech, Erik Kjersgaard og Jan Danielsen (red.): *Københavns historie*, bd. 2, 1980.
- Gamrath, Helge: *Residens- og hovedstad*. Svend Cedergreen Bech, Erik Kjersgaard, Jan Danielsen (red.): *Københavns historie*, bd. 2: 1600-1728, 1980.
- Gigas, E. (red.): *Breve skrevne fra Kjøbenhavn 1659-60 af den keiserlige Gesandt Baron de Goes*, 1881.
- Grandjean, Poul Bredo: *Danske Købstæders Segl indtil 1660*, 1937.
- Hammerich, Fr.: *Præsident Hans Nansen den ældre*, Historisk Tidsskrift, 3. rk. 1, 1858.
- Hansen, C. Rise (udg.): *Akstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermodernes historie i Frederik III's tid*, bd. I, 1959.
- Hansen, Peter Wessel: *Hjemløs i en sønderbombet by. Fattigdom og fattigvæsen efter bombardementet*, i Peter Henningsen (red.): *København 1807. Belejring og bombardement*, 2007.
- Hansen, Ruth Gunde & Inger Hartby (red.): *Lyngby Kirkebog 1641-1699*, 1986.
- Heiberg, Steffen: *Christian 4. – en europæisk statsmand*, 2006.
- Heiberg, Steffen: *Nationalt portrætgalleri eller nationalhistorisk museum?*, i Mette Bligaard (red.): J.C. Jacobsen og Frederiksborg, Frederiksborgmuseet 1997.
- Henningsen, Peter: *Den rationelle bonde. En historisk-antropologisk analyse af traditionismen i*

dansk bondekultur, Historisk Tidsskrift bd. 100, hft. 2, 2000.

Henningsen, Peter: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i Enevældens Danmark*, 2006.

Henningsen, Peter: *Myndighederne og markedet*, upubliceret manuskript, 2008.

Henningsen, Peter: Justus Pretium - den retfærdige pris, Herrens Mark nr. 3: Arbejde og marked. Når religion møder forretning, udg. af Garnisons Sogns Menighedsråd, 2009.

Henningsen, Peter: *Peasant Society and the Perception of a Moral Economy. Redistribution and Risk Aversion in Traditional Peasant Culture*, Scandinavian Journal of History, vol. 26, 2001.

Heurgren, Paul Gerhard: *Svensk militärpost i krig och fred. Från 1600-talet fram till andra världskriget*, 1961.

Historiske Meddelelser om København, 4. rk. 6, 1959-1960.

Hjørring, Anders Matthiesen: *Leyres Politie. Det er Hvad Skick oc Ordning udi Kiøbenhaffn er holden fra d. 11. Aug. 1658 til d. 11. Febr. 1661. Næst Beskriffvelse aff Guds Ord hvor udi en god Politie bestaar*, 1661.

Hjørring, Anders Matthiesen: *Leyrs-Krantz Hvorledis den Allmæctigste Gud ved Kiøbenhaffn udi Beleyringen opholdt Danmarckis Crone for Kongelige Huus aff Oldenburgiske Stamme ; Først tryckt srax effter Beleyringen oc nu igjen oplagt oc tryckt*, 1660, 1677.

Hobson, Rolf: *Krig og strategisk tenkning i Europa 1500-1945. Samfunnsendring – statsystem – militær teori*, 2005.

Huitfeldt, Arild: *Danmarckis Rigis Krønike, Christian III.s Historie*, 1595 (reprografisk genudg. 1976).

Illustreret Tidende 34, 28. bind, 1887.

Illustreret Tidende, 10. juni 1906.

Isacson, Claes-Göran: *Karl X Gustavs krig. Fälttågen i Polen, Tyskland, Baltikum och Danmark 1655-1660*, 2002, 2004.

Jensen, Kurt Villads, Knud J.V. Jespersen og Gunner Lind: *Danmarks krigshistorie* bd. 1: 700-1814; red. af Ole Frantzen og Knud J.V. Jespersen, 2008.

Jespersen, Knud J.V.: *1600-1720*, i Ole L. Frantzen og Knud J.V. Jespersen (red.): *Danmarks krigshistorie* bd 1: 700-1814, af Kurt Villads Jensen, Knud J.V. Jespersen og Gunner Lind, 2008.

Jespersen, Knud J.V.: 1648-1720, i *Danmarks Nationalleksikon* (udg.): *Dansk udenrigspolitik historie*, bd. 2. Revanche og neutralitet 1648-1814, af Knud J.V. Jespersen, Ole Feldbæk, red. af Carsten Due-Nielsen, Ole Feldbæk, Nikolaj Petersen, 2002.

Jespersen, Knud J.V.: *1648-1730*. Gyldendal (udg.): *Danmarks historie*, bd. 3: Tiden 1648-1730, redigeret af Søren Mørch, 1989.

Jespersen, Leon (udg.): *At kikke sig efter tiden er den største klogskab... To betænkninger fra 1658-60*, 2004.

Jespersen, Leon: *Adel, hof og embede i adelsvældens tid*, i Per Ingesman & Jens Villiam Jensen (red.): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1530-1660*, 2001.

Jespersen, Leon: *Bønder og ildvåben*, i Peter Danielsson m.fl. (red.): *Att komma till tals. Nedslag i den nordiska historiens vardagslunk och konflikter. Rapporter från Växjö Universitet*, Humaniora nr. 5, 1999.

Jespersen, Leon: *Dansk skatthehistorie*, bd. III: *Adelsvældens skatter 1536-1660*, 2004.

Jespersen, Leon: *Den københavnske privilegiesag 1658-1661 og magistratens fremvækst. Nogle udviklingslinjer*, i Nils Erik Villstrand (red.): *Kustbygd och centralmakt 1560-1721*. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland, nr. 546, 1987.

Jespersen, Leon: *Forbrugsbegrænsninger i 1500- og 1600-tallet. Told, skat og forbrug*, Zise. *Told- og Skatthehistorisk Tidsskrift*, 2002:2.

Jespersen, Leon: *Ryresolutionen og den jyske borgerbevægelse 1629*, *Historie*, ny række bd. 17,1,

1987.

- Jespersen, Leon: *Statuskonsumption og luksuslovgivning i Danmark og Sverige i 1600-tallet - en skitse*, i Sten Åke Nilsson & Margareta Ramsay (red.): 1600-talets ansikte. Symposier på Krappereups borg 3, 1997.
- Jespersen, Leon: *The Constitutional and Administrative System*, i samme (red.): *A Revolution from Above?*, 2000.
- Jespersen, Leon: *Tiden 1596-1660: Mellem personlig kongemagt og bureaukrati*, i Dansk forvaltningshistorie. Stat, forvaltning og samfund, bind I: Fra middelalderen til 1901, 2000.
- Johansen, Jens Chr. V.: *1658 - et år af Jens Bircherods dagbøger*, Fund og Forskning, bd. 38, 1999.
- Jyllands-Posten*, 10. og 12. februar 1959.
- Jørgensen, Johan: *Bilantz 1660. Adelsveldens bo*, i Svend Ellehøj, Svend Gissel, Knud Vohn (red.): Festskrift til Astrid Friis på halvårsdagen den 1. august 1963, 1963.
- Jørgensen, Johan: *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*. Skrifter udgivet af Det Historiske Institut ved Københavns Universitet, bd. 1, 1957.
- Jørgensen, Johan: *Patriciat og enevælde*, Historiske Meddelelser om København, 1963.
- Jørgensen, Johan: *Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark*, 1966.
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold, 1658*, udg. ved Ole Degn, 2004.
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold, 1659*, udg. af Ole Degn, 2005.
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold, 1660*, udg. af Ole Degn, 2005.
- Kargaard, Maria: *Udi Leyren. Krig og kulturmoder omkring Brønshøj Sogn 1658-1660*, speciale 2009.
- Karlson, Per: *Roskildefreden 1658*, 2008.
- Kartaschew, Kenneth: *Erik Dahlberg som fortifikatör i Lef Jonsson* (red.): Stormaktstid. Erik Dahlberg och bilden av Sverige, 1992.
- Kjøbenhavns Diplomatarium. Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Kjøbenhavns ældre Forhold før 1721*, udgivet af Oluf Nielsen, 1872-1887.
- Koefoed, L.: *Lærebog til Brug ved Forelæsningerne over Krigsbygningskunst for Officereskolens næstældste Klasse*, 1877.
- Kolmos, Jens: *Fynske købmænds indsats i dansk handelsliv fra slutningen af 16. til midten af 17. Århundrede*, Fynske Årbøger 5, 1954.
- Kong Christian den Femtis Danske Lov*, 1683.
- Kongsrud, Helge: *Den kongelige arveretten til Norge 1536-1661. Idé og politisk instrument*, 1984.
- Krøigaard, Else (red.): *Brønshøj Kirkebog 1660-1682*, 1995.
- Kungl. Maj:t: Krijgz articular, som fordom then stormechtigste furste och herre, herr Gustaff Adolph, then andre och store, Sweriges, Göthes och Wendes konung, storfurste til Finland, hertig vthi Estland och Carelen, herre vtföwer Ingermanland, &c. loffwerdigst i åminnelse hafwer låtit göra och författa, Anno M. DC. XXI, 1621.*
- Københavns Privilegier. Til Minde om den 24. Juni 1661. Udgivet af Københavns Kommunalbestyrelse paa 250-Aarsdagen den 24. Juni 1911, 1911.*
- La Cour, Vilhelm: *Danmarks Historie*, bd. II, 1943.
- Langeland-Mathiesen, Aage: *Det Kongelige Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskab, i Selskabets Historie 1334-1934*.
- Larsson, Göran m.fl.: *Trediveårskrigen - Europa i flamme*, 2006.
- Lassen, Aksel: *1659 - Da landet blev øde*, 1965.
- Lassen, Aksel: *Fald og fremgang. Trek af befolkningsudviklingen i Danmark 1645-1960*, 1965.
- Lauridsen, John T.: *Krig, købmænd og kongemagt - og andre 1600-tals studier*, 1999.

- Lauring, Palle: *Billeder af Danmarks historie. Maleren, Danmarkshistorien og maleriet*, 1972.
- Laursen, L. (udg.): *Danmark-Norges Traktater 1523-1750 med dertil hørende Aktskykker*, bd. 5: 1651-1664, 1920.
- Levin, Otto: *Kjøbenhavns Belejring. Forordninger og Placater 1658-1659*, 1928.
- Lind, Gunner: 1588-1648, i *Danmarks Nationalleksikon* (udg.): *Dansk udenrigspolitik historie*, bd. 1: Konger og krige 700-1648, af Esben Albrechtsen, Karl-Erik Frandsen, Gunner Lind. Red. af Carsten Due-Nielsen, Ole Feldbæk, Nikolaj Petersen, 2001.
- Lind, Gunner: *Christian 4.s tapeter i Riddersalen*, i Steffen Heiberg (red.): *Christian 4. og Frederiksborg*, 2006.
- Lind, Gunner: *Gamle patrioter. Om kærlighed til fædrelandet i 1600-tallets Danmark*, i Hans Jepsen m.fl. (red.): *Søfart-Politik-Identitet* tilegnet Ole Feldbæk, 1996.
- Lind, Gunner: *Krigsmænd og borgere i København 1600-1855*, i Karl-Erik Frandsen (red.): *Køngens og folkets København gennem 800 år*, 1996, s. 55-68.
- Lind, Gunner: *Rigets sværd. Krig og krigsvæsen under Christian IV*, i Svend Ellehøj (red.): *Christian IVs Verden*, 1988, s. 98-122.
- Lind, Gunner: *Sydens straf og mandens ære. Danske tolkninger af krigen 1611-1660*. (Svensk) Historisk Tidsskrift 128:3, 2008, s. 339-365.
- Lindberg, Kirsten: *Sirenernes stad København. By- og bygningshistorie før 1728*, bd. I: Før 1660, 1996.
- Lopdrup, Hanne: *J. C. Jacobsen og historiemaleriet*, i Mette Bligaard (red.): *J. C. Jacobsen og Frederiksborg. Frederiksborgmuseet 1997*.
- Lorenzen, Vilh.: *Axel Urup. En dansk Ingeniør i det 17. Aarhundrede*, 1953.
- Lorenzen, Vilh.: *Vore Byer. Studier i Bybygning. Fra Middelalderens Sluening til Industrialismens Gennembrud. 1536-1870*, bd 2: 1600-1660, 1951.
- Lorenzen, Vilhelm: *Christian IV's Byanlæg og andre Bybygningsarbejder*, 1937.
- Lundström, Herman (red): *Erik Dahlbergs dagbok 1625-1699*, 1912.
- Lynghy, Thomas: *Måder at bo på. Indretning, liv, stemninger og bevidsthedsformer i danske overklasseboliger i byen 1570-1870*, ph.d.-afhandling 2006.
- Madsen, Karl: *Konkurrence-Billederne paa Universitetet*, Kunstbladet nr. 17 & 18, september 1888.
- Malling, Ove: *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere, 1777*, genoptrykt 1992.
- Manley, Roger: *The History of the late Warres in Denmark*, 1670.
- Marklund, Andreas: *Stenbock, Åra, krig och kärlek under stormaktstiden*, 2008.
- Marshall, Alan: *Intelligence and Espionage in the reign of Charles II, 1660-1685*, 1994.
- Mentz, Søren: *Kunsten at fremstille en død helt. Officersportrætter fra De slesvigske Krige og dansk nationalisme i slutningen af 1800-tallet*, Fortid og Nutid, 2003.
- Moltke, Erik (red): *Danmarks Kirker 3: Københavns Amt*, vol. 1, 1944-1946.
- Mortensen, Michael H.: *Dansk Artilleri indtil 1600*, 1999.
- Møller, Valdemar: *Brønshøj By gennem 200 Aar*, 1922.
- Nielsen, Oluf: *Dagbog, ført under Kjøbenhavns Beleiring 1658-60*, Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi, 1896, hæfte 1.
- Nielsen, Oluf: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse. Femte Del: Kjøbenhavn i Aarene 1660-1699*, 1889.
- Odén, Birgitta: *Karl X Gustav och det andra danska kriget*, Scandia. Tidsskrift för historisk forskning 1961:27.
- Officersdata: Dansk Data Arkiv, DDA1573.
- Olafsson, Jon: *Jon Olafssons Oplevelser som Bøsseskytte under Christian IV*, nedskrevne af ham selv, i oversættelse ved S. Bløndal, 1905 (genudgivet 1967).

- Olsen, Gunnar: *Borgerne under belejringen*, Historiske Meddelelser om København 1959-60.
- Olsen, Gunnar: *Borgerne under belejringen*, i Sigurd Jensen (red.): Et vendepunkt i Københavns historie, 1959.
- Palliot, Pierre: *La Vraye et Parfaite Science des Armoiries*, 1664.
- Paludan, Julius: *Renaissancebevægelsen. Danmarks litteratur mellem Reformationen og Holberg*, 1896.
- Pedersen, Sune Christian: *Brudte Segl. Spionage og censur i enevældens Danmark. Skrifter fra Post og Tele Museum 7*, 2008.
- Persson, Fredrik: *Ett historiskt gränsöverskridande? Regionerne Öresund och Skåne som historiska konstruktioner*, i Fredrik Nilsson m.fl. (red.): Öresundsgränser. Rörelser, möten och visioner i tid och rum, 2007.
- Petersen, E. Ladewig: *Conspicuous Consumption: The Danish Nobility of the Seventeenth Century*, Kwartalnik Historii Materialnej XXX:1, 1982.
- Petersen, E. Ladewig: *Fra standssamfund til rangsamfund 1500-1700*. Dansk social historie, bd. 3, 1980.
- Petri, Gustaf & Erik Westman: *Kungl. Första livgrenadjärregementets historia 2: Östgöta regemente till fot 1619-1674*, 1928.
- Politiken*, 10. februar 1959.
- Probst, Niels M.: *Christian 4.s flåde*, 1996.
- Pufendorf, Samuel von: *De Rebus a Carolo Gustavo, Sueciae Rege, gestis commentariorum libri septem*, 1696.
- Pufendorf, Samuel von: *Konung Carl X Gustafs Bragder*. Oversat v. Adolf Hillman, 1915.
- Rasmussen, R. P.: *Karl Gustavs lejr i Brønshøj 1658-1660*, 1924.
- Ravn, Thomas Bloch: *Befolkningsforhold og mentalitet*, i Ib Gejl (red.): Århus. Byens historie 1720-1870, 1997.
- Ravn, Thomas Bloch: *Fortiden i nutiden. Mental inertie og moralsk økonomi i Danmark fra Midlaldertiden til i dag*, i Vagn Wählin (red.): Historien i kulturhistorien. Kulturstudier 2, 1988.
- Rian, Øystein: *Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648. Danmark-Norge 1380-1814*, bd. II, 1997.
- Rictig Copia aff ... FRIDERICH den Tredie ... Hans Kongl. Mayst. Aff høy Clemens, Faderlig Forsorg ... Med Danmarckis Rjgis høyjyse Raads velgrundede Samtocke ... Alle ... Christianshaffns Fristendige Borgere ... Allernaadigste meddelt Adelmæssige Friheder oc store Privilegier*, 1658.
- Riegels, N.D.: *Forsøg til Femte Christians Historie som en Indledning til Fierde Fridericks ved Esatsraad Høyer*, 1792.
- Risum, Hanne: *Borger og civilisering*, i Peter Brask m.fl.: Dansk litteratur historie 2: Lærdom og magi 1480-1620, 2. udg., 1990.
- Rockstroh, K. C.: *Frederik Ahlefeldt*, i Povl Engelstoft, Svend Dahl (red.): Dansk biografisk leksikon, bd. 1, 1933.
- Roover, Raymond de: *The Concept of the Just Price: Theory and Economic Policy*, The Journal of Economic History, vol. XVIII, no. 4, 1958.
- Rørdaam, Holger Fr.: *De danske og norske Studenters Deltagelse i Kjøbenhavns Forsvar mod Karl Gustav. Et Bidrag til Kjøbenhavns Universitets Historie 1658-60*, 1855.
- Samling af Danske Kongers Haandfestninger og andre lignende Acter. Af Geheimearchivets Aarsbetretninger 1856-1858*, reprografisk genudg. 1974.
- Sancta, Silvester Petra: *Tesseræ Gentilitiæ*, 1638.
- Schlyter, Hans: *Medeltida sigillarkitektur – några iakttagelser och några tydningsproblem*, Herald-

disk Tidsskrift nr. 15, marts 1967.

- Schulze-Schneider, Ingrid: *La leyenda negra de España. Propaganda en la guerra de España (1566-1584)*, 2008.
- Scocozza, Benito: *Gyldendal og Politikens Danmarks historie*, bd. 8: Ved afgrundens rand 1600-1700, 1989.
- Segoing, Charles: *Armorial Vniversel contenant Les Armes des Principales Maisons Estatz et Dignitez des plus considerables Royaumes de l'Europe*, 1660.
- Simmel, Georg: *Fashion*, International Quarterly 10, 1904, s. 130-155.
- Sjöberg, Maria: *Kvinnor i fält 1550-1850*, 2008.
- Sjöberg, Nils (red.): *Johan Ekeblads bref II*, 1915.
- Skall, Egil: *Københavns byvåben*, Historiske Meddelelser om København 1990.
- Skov, Sigvard: *Københavns belejring i litteratur og kunst*, Historiske Meddelelser om København 4. rk. bd. 6, 1959-1960.
- Skaarup, Bi: *Bryllupper i renessansens København*, Historiske Meddelelser om København 1993.
- Skaarup, Bi: *Middelalderfæstningerne ca. 1100-1600*, i Peter Thorning Christensen (red.): *Guide til Københavns Befæstning. 900 års befæstningshistorie*, 1996.
- Slange, Niels: *Kong Christian den Fierdes Historie*, bd. I, 1749.
- Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*, 1986.
- Stade, Arne (red.): *Carl X Gustaf och Danmark*, Carl X Gustaf-Studier, bd. 1: Källkritik och krigshistoria, 1965.
- Ströhl, Hugo Gerard: *Deutsche Wappenrolle enthaltend alle Wappen ... des Deutschen Reiches, seiner Bundesstaaten und ...*, 1897.
- Styhr, Jørgen: *Kobberstikkeren Albert Haelwegh*. Kunstmuseets Aarsskrift XXV, 1938.
- Suhm, P.F. (udg.): *Udtog af en Reise til Danmark Aar 1600*, Nye Samlinger til den danske Historie, bd. III, 1793.
- Suhm, P.F.: *Borgerstandens Besværing og Forslag, før Souverainitetens Indførelse, I. Den jyske Borgerstands Besværing over Adelen i Christian den IVdes Tid*, i P.F. Suhm: Nye Samlinger til den Danske Historie, bd. I, 1792.
- Svenskens Harejact paa Amager*, 1658.
- Sørensen, S. A.: *Kjøbenhavns Belejring og Fyens Gjenerobring*, 1896.
- Takst for Proviants smaa Poster*, 1658.
- Takst, hvorefter Varerne i denne Tid af Købmændene her i Staden skal sælges*, 1658.
- Tersmeden, Lars: *Carl X Gustafs armé. En konturteckning mot bakgrund av kriget mot Polen*, i Arne Stade (red.): *Carl X Gustafs Armé*, 1979.
- Tersmeden, Lars: *Stormen för Köpenhamn. Planen för det svenska anfallet natten till den 11. februari 1659 och orsakarna till dess misslyckande*, i Arne Stade (red.): *Carl X Gustaf och Danmark*, Carl X Gustaf-Studier, bd. 1: Källkritik och krigshistoria, 1965.
- Thanner, Lennart (red.): *Svenska riksrådets protokoll 1658*, 1959.
- Thompson, E.P.: *The Making of the English Working Class*, 1963.
- Thompson, E.P.: *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*, Past and Present nr. 50, 1971.
- Thomsen, Rudi: *Den jyske Borgerbevægelse 1629*, Historisk Tidsskrift 11. rk., bd. I, 1944-1946.
- Torstendahl, Rolf: *Svensk krigsförsörjning och underhållstjänst i Danmark 1657-1660*, i Arne Stade (red.): *Carl X Gustaf och Danmark. Källkritik och krigshistoria*, 1965.
- Veblen, Thorstein: *The Theory of the Leisure Class*, 1899.
- Villstrand, Nils Erik: *Stormaktstidens politiska kultur*, i Jakob Christensson (red.): *Signums svenska kulturhistoria: Stormaktstiden*, 2005, s. 17-102.
- Vulson de la Colombière, Marc de: *La Science Heroique*, 1644, 1669.

- Wallensbech, H.: *Privatum diarium polemicum metricum Latino-danicum obsidionis Havnensis ab 8. Aug. 1658 ad 1. Jun. 1660. Eller en daglig Tegnæg bog inde-hollandis Kiøbenhaffns Belejrings Idretter*, 1660.
- Weiss-Petersen, Karen: *A.M. Hjørings samtidshistoriske skuespil fra svenskekrigenes tid*, 1973.
- Willumsen, J.F.: *Mine erindringer fortalt til Ernst Mentze*, 1953.
- Wolke, Lars Ericson: *1658. Tåget över bält*, 2008.
- Zander, Ulf: *Fornstora dagar., moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, 2001.
- Zander, Ulf: *Historia i brons och granit: Nationella monument och regionala identitet i Öresundsområdet*, i Sven Tägil m.fl. (red.): *Oresundsregionen – visioner och verklighet. Från ett symposium på Lillö*, 1997.
- Zilliacus, Laurin: *Det gula hornet. Glimtar ur postens historia*, 1958.
- Zinglensen, Bent: *Københavnske monumenter og mindesmerker*, 1974.

Bidragydere

Nils G. Bartholdy

f. 1941, cand.phil., seniorforsker og arkivar ved Rigsarkivet.

Jens Ole Christensen

f. 1962, ph.d., forsker og museumsinspektør ved Dansk Forsvarsmuseum.

Peter Wessel Hansen

f. 1977, cand.mag., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

David Høyer

f. 1974, mag.art., museumsinspektør ved Dansk Forsvarsmuseum.

Leon Jespersen

f. 1953, lic.phil., seniorforsker og arkivar ved Rigsarkivet.

Jens Chr. V. Johansen

f. 1949, dr.phil., eks. lektor ved SAXO-instituttet, afd. for historie, Københavns Universitet.

Maria Kargaard

f. 1981, cand.mag., rejseleder.

Gunner Lind

f. 1953, dr.phil, professor ved SAXO-instituttet, afd. for historie, Københavns Universitet.

Thomas Lyngby

f. 1971, ph.d., museumsinspektør ved Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

Søren Mentz

f. 1967, ph.d., museumsinspektør ved Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

Peter Ullgren

f. 1967, fil.dr., forsker ved Lunds Universitet.

Lars Ericson Wolke

f. 1957, fil.dr., professor ved Försvarshögskolan.